

पुणे मराठी ग्रंथालय

चारित्र्य

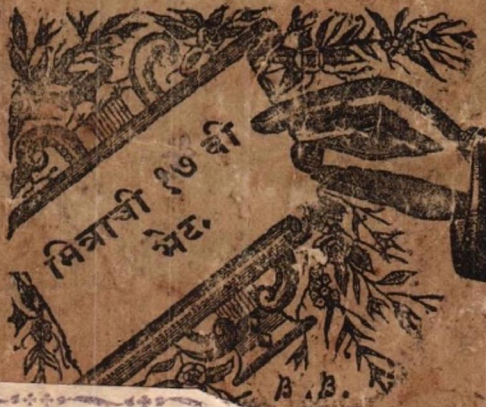
क्रमांक—

४२७

018723

कवि चरित्र.

पुणे मराठी ग्रंथालय

क्रमांक

वर्षांक

॥ श्री ॥

कवि चरित्र

द्वितीय खंडापैर्की

भाग दुसरा.

लेखक

दत्तात्रेय अनंत आपटे—खेड-पुणे.

प्रकाशक

दत्तात्रेय गोविंद सडेकर 'धनंजय' छा० मालक—खानापूर.

शके १८२९—सन १९०७ इसवी.

किंमत १० आणे.

या पुस्तकासंबंधी सर्वप्रकारचे अधिकार सडेकर यांनी
स्वाधीन ठेविले आहेत.

द. गो. सडेकर-खानापूर.

॥ श्रीशंभुदे ॥

लेखकाचे दोन शब्द.

जो ऐकतांच गर्व गळे । कां ते भ्रांतीच माचळे ॥

ना तरी एक सर्ती वळे । या नांव ग्रंथ ॥ १ ॥

जेणें होय उपरती । अवगुण अवघे पालटती ॥

जेणें चुके अधोगति । त्या नांव ग्रंथ ॥ २ ॥

जेणें धारिष्ट चढे । जेणें परोपकार घडे ॥

जेणें विषयवासना मोडे । त्या नांव ग्रंथ ॥ ३ ॥

रामदास.

श्रीहरिकृपेने वाचकांचे हातीं आज कविचरित्राच्या द्वितीयखंडाचा दुसरा भाग पडत आहे. पहिला भाग वाचकांस मिळून एक वर्ष झालें ! त्याचेवळीं हा भागहि लिहून तयार झालेला होता; व गेल्यावर्षी प्रकाशकांनी आपल्या प्रस्तावनेत ह्याटल्याप्रमाणें त्यांना लोकांनी हातभार लाविला असता तर कदाचित् हा भाग मार्गेच प्रसिद्ध होऊन आज वाचकांना तृतीय भागाचा लाभ झाला असता परंतु—या परंतु रामायणामुळेच सर्व कांहीं बिघडतें आहे—दुर्दैव कीं, वाचकवर्गाकडून मिळवा तसा यास आश्रय मिळाला नाहीं. आश्रयाशिवाय अशी मोठाशीं कामें बाहेर पडणें दुरापास्त आहे. पुन्हां गंमत ही कीं प्रकाशकांन एवढा मोठा ग्रंथ लोकमिताचे वर्गणीदारांस फुकट ठेविला असूनही मासिकाचे कांहींच वर्गणीदार वाढले नाहींत; इतकेंच नाहीं परंतु कित्येक तर असे हरीचे लाल भेटले कीं, त्यांनीं चार पांच अंक घेऊन मग बंग्या परत केल्या. अशा स्थितीत प्रकाशकांन तरी काय करावें ? वस्तुतः अशा प्रकारामुळे हा भाग वाचकांचे हातीं पडतो कीं नाहीं ही शंकाच होती. परंतु प्रकाशकाच्या रसज्ञानेमुळे वाचकांना आज या ह्या भागाचा मोठा लाभ होत आहे. आतां येदा तरी गेल्यावर्षाची उजळणी होणार नाहीं अशी आशा आहे.

आतां कदाचित् वाचकांना असे वाटण्याचा संभव आहे कीं, कवींचीं चरित्रें पुष्कळ प्रसिद्ध झालीं आहेत तेव्हां यांत नवें तें काय असणार ? त्यांनीं या खालील कलिदासाच्या—

पुराणमित्येव न साधु सर्वं । नचापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ॥ ”

सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते । मूढः परप्रत्ययनेय बुद्धिः ॥ १ ॥ ”

[जुनी आहे ह्मणून प्रत्येक गोष्ट चांगली नव्हे अथवा नवी आहे ह्मणून त्याज्य नव्हे. मूर्ख लोक दुसऱ्याच्या बुद्धीनें चालणारे असतात परंतु समजस लोक स्वतः परीक्षा करून नव्या अथवा जुन्या गोष्टी ग्रहण करतात.] ”

—श्लोकाकडे दृष्टि दिल्यास त्यांच्यानें असें ह्मणवणार नाहीं असें वाटतें. असे.

या खंडाचे आणखी एवढालेच दोन किंवा तीन भाग होतील असा अजमास आहे. पुढील ह्मणजे तिसऱ्या भागांत आणखी राहिलेल्या जुन्या महाराष्ट्र कवींचीं चरित्रें येतील. तिसऱ्यांत पुरीं न झाल्यास तीं चवथ्या भागांत घालून पांचव्या भागांत अधुनीक महाराष्ट्र

कवींची चरित्रे देण्याचा विचार आहे, परंतु हें सर्व घडवून आणणें किंवा न आणणें वर लिहिण्याप्रमाणें वाचकांचे हातीं आहे. त्यांनीं उदार आश्रय दिल्यास ते भाग प्रकाशक लवकर छापतील नाहीं तर चालले आहे असेच चालणार; ह्मणजे हा खंड पुरा होण्यास आणखी दोन किंवा तीन वर्षे लागून प्रथम खंडाला आणखी काय चारदोन वर्षे लागतील तीं वेगळींच.

सदरहु प्रकरणांत रा. रा. भीडे यांच्या वामनकवीवरील निबंधाचा व श्रीमयूरभक्त पांगारकर यांच्या मोरोपंती वेंच्यांचा बराच उपयोग करून घेतला आहे व त्याबद्दल त्या ग्रंथकारांचा हा लेखक फार आभारी आहे. प्रकाशकांचे आभार मानण्यास तर त्याजजवळ शब्दच नाहींत !

असो. ज्या दयाघन चालकानें लेखकास हा भाग लिहिण्याची व प्रकाशकास छापून काढण्याची इच्छा व शक्ति दिली त्याची एकवार अनन्यभावानें क्षमा भाकून हा खुलासा पुरा करतो-

खेड.
आषाढ वद्य ६ शके १८२९

}

आपला कृपाकांक्षी
दत्तात्रेय अनंत आपटे.

प्रकाशकाचे दोन शब्द.

गुदस्तसाली मित्राच्या आश्रयदाल्यांस १६ वी भेट ह्मणून कवि चरित्राचा पहिला भाग फुकट दिला आहे. त्यांत मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, दासोपंत, मुक्तेश्वर, आणि रामदास असे सात कवि आले असून पृष्ठसंख्या १२८ झाली आहे. या भागांत तीन कवि जास्त आले असून पृष्ठसंख्याही बरीच वाढली आहे.

विचारपूर्वक पाहिले असतां अशाप्रकारचीं सारभूत चरित्रें लोकांना आवडलीं पाहिजेत पण बरेंच लोक या आमच्या कृतीबद्दल नाकें मुरडतात तरी अशा लोकांनीं लक्ष्यपूर्वक हा भाग अवलोकन करावा ह्मणजे त्यांची खात्री पटेल व त्यांना आंतली रसिकता कळू लागेल असा आह्मांस भरंवसा आहे.

मित्रहो, हा ग्रंथ ह्मणजे एक महत्त्वाचा इतिहास आहे. तरी याच्या संरक्षणाकरितां आपणाकडून होईल ती मदत करण्यास आळस करूं नका. यापासून पुष्कळ फायदे आहेत ते आज ना उद्यां आपणास कळू लागतील. या ग्रंथाचें अवलोकन आपण अनेकवेळां करा असेंही आपणास आमचें सांगणें आहे,

हा भाग मित्राच्या सर्व वाचकांस आवडून त्यांनीं मित्रावर कृपा केली ह्मणजे केवळ वाचकांच्या सेवेकरितां देह क्षिजविणाऱ्या मित्राच्या संपादकास आनंदीआनंद होणार आहे. ईश्वरानें सर्वास सुखी राखावें अशी त्याजकडे प्रार्थना भाकून मित्राच्या गुणज्ञ वाचकांस चरित्रभागाकडे लक्ष्य देण्यास विनंति करितों.

खानापूर
तः २८।७.७.

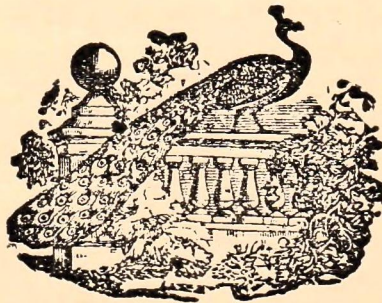
}

आज्ञांकित.
द गो. सडेकर.

कवि चरित्र भाग २ रा

अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठ.
१ तुकाराम. ...	१
२ रंगनाथस्वामी. ...	३०
३ वामन पंडित. ...	४३
४ श्रीधरस्वामी. ...	६४
५ मोरोपंत. ...	७७
६ रघुनाथ पंडित. ...	९५
७ अमृतराय. ...	१०८
८ अनंतफंदी. ...	११९
९ कविराय राम जोशी. ...	१३७
१० महीपती. ...	१५६

ॐ नमो भागवते वासुदेवाय.

कवि चरित्र

(भाग २ रा.)

तुकाराम.

शस्त्राखें जशी वीरपुरुषास, अलंकार जसे तरुण व सुंदर युवतीस, तसी सुविचार भूषणें ज्ञानेच्छंस व मोक्षप्राप्तीची इच्छा करणारांस होत. शस्त्राखें सज्ज करून व अश्वारूढ होऊन युद्धास निघालेला योद्धा, सुंदरा-लंकारांनी भूषित होऊन प्रियकरास भेटण्याकरितां अभिसरिका वेषानें निघालेली गजगति सुंदरा, सुविचार भूषणांची लालसा मनांत धरून तत्प्राप्तीस्तव धडपडणारा ज्ञानेच्छु किंवा मोक्षेच्छु हे त्या त्या दृष्टीनें पाहणारांस मनोरम असेच दिसतात ! योद्धा आपल्या शस्त्राख्वांनी शत्रूंचा धुंवा उडवितो, सुंदर तरुणी आपल्या अलंकारसंमिश्र सौंदर्याचें जाळें पसरून लोकांना भुरळ पाडिते व त्यांच्या मनोविहंगास बद्ध करून टाकते पण ज्ञानेच्छु किंवा मोक्षेच्छु वरील दोघांचीं कामें एकटाच करून टाकतो, अर्थात् तीं कामें तो इतक्या कौशल्यानें करतो कीं त्याचें वर्णन करवत नाही ! “ आपणासारखे करिती तात्काळ, नाही काळ वेळ तयांलागीं, ” या सुंदर तत्वाचा प्रादुर्भाव केवळ अशा पुरुषांच्या ठायीच संभवतो. अशा करणीचा आव घालगारे इतर पुरुष हे यांची नकल होत ! अशा पुरुषांच्या कुटुंबांतीं व्यक्ती तरी कोण कोण असतात ! धैर्य हा त्यांचा पिता, क्षमा ही जननी, शांति ही देवब्राह्मणात्री समक्ष वरलेली पत्नी, सत्य हा पुत्र, दया ही भगिनी, आत्मसंयम हा बंधु, भूमितळ ही शेज, दिशा हेंच वस्त्र व ज्ञानामृत हें भोजन ! अशा विभूती पैकींच तुकारामचोवा हे होत !

ज्यांनीं भक्तीचा अखंड दीप पाजळून अविद्यांधकारानें आवृत झालेल्या जगतीतलावरून स्वभूवनाचा मार्ग लोकांना सुकर करून दिला, ज्यांनीं भक्ति-मार्गाच्या सोज्वळ पताका कोट्यावधि लोकांच्या हातीं देऊन त्यांस हा संसारसागर तरून जाण्यास प्रभुनाम नौका हवाली केली, ज्यांनीं आपल्या

अतुल भक्तितेजानें व प्रासादिक अभंगवाणीनें संपूर्ण महाराष्ट्रियांस आपलें कायमचें ऋणी करून ठेविलें, ज्यांनीं अनंत दुःखें व यातना सोसून 'सृख पाहतां जवापाडे दुःख पर्वता एवढें' हें अवाधित तत्व जनांच्या अंतःकरणावर चांगलें बिंबविलें, कर्मक्षयाची पहांट फुटून व गुरुकृपेचा उषःकाल होऊन ज्ञानरवीचें कोंवळें उन पडतांच ज्यांला समदृष्टीचें वैभव दिसूं लाग्ते, ज्यांनीं प्रथम विषययात्रेच्या भगवत्प्रेम सूर्यानें भूषित झालेल्या अरण्यांतून आसपासच्या गिरिगव्हारांत कामक्रोधादि वनपशूंच्या मयंकर-हृदयाचें पाणी करून सोडणाऱ्या-दुरकण्या 'व गर्जेना चालल्याभसतां, चित्त शैलासारख्या उम्या सुळक्याच्या पहाडप्ररीळ मनोवासनांच्या व संकल्पविकल्पांच्या दूरवर पसरलेल्या जाळ्या व गुंफा, लोभाच्या दग्या व खोरीं, तृष्णामहत्वाकांक्षादि बिकट घों घों वाहणाऱ्या नद्या, मोहरूपी मयंकर दलदल, मदमत्सरादि प्राणघातकी सर्पीचे फुत्कार, अहंकारासारख्या मधुन हळूच 'घूं घूं' करणाऱ्या घुबडांचे घुत्कार यांना मिळून न डगमगतां सद्वासनांच्या पर्वतावर आरोहण केलें. पुढें ज्यांनीं आत्मसंयमनाची वहाण पायांत घालून, हरिपदवासरूप शिधोरी पाठीशीं बांधून व ईश्वरावरील दृढनिष्ठा ही काठी हातीं घेऊन गुरुपदेशाच्या मदतीनें असत्कर्मींच्या मोहक वाटा चुकवून व पोकळडोलांभारच्या चकऱ्यांना व दुष्ट दृष्टीसारख्या वाटमाऱ्यांना दटावून भक्तिरसाचे मधुर घुटके आकंठ प्राशन करीत-करीत देहासकट सर्वासमक्ष स्वर्गारोहण केलें व ज्यांनीं एका हातांत भगवन्नामाचें महातीव्र असें दिव्य खड्ग बेडन व एका हातांत वैराग्याची अभंग ढाल धरून तिजवर दांभिक कर्मठांचे शब्दप्रहार सोशीत सोशीत त्यांच्याशीं भयंकर संग्राम केला ते महा वैष्णववीर श्री तुकोबाराय पुण्यापासून आठ कोशांवर असलेल्या देहनामक गांवीं शके १४९० खणजे इ. स. १९६८ त जन्मले. तुकारामबोवांच्या या जन्मशकाबद्दल बराच मतभेद आहे परंतु हा जन्मशक तुकारामबोवांचे पंढरपुरांत जे वंशज आहेत त्यांच्या जवळील वंशावळीतून घेतला आहे; त्यावरून हाच बरोबर असावा असें वाटतें. तुकाराम महाराज जातीनें कुणंबवाणी होते असें कोणी खणतात, परंतु त्यांच्या पूर्वजांचे, त्यांचे स्वतःचे व त्यांच्या हल्लींच्या वंशजांचे जे सोईरसंबंध झालेले आहेत, त्यावरून ते चागल्या थोर मराठा कुळांतले होते, ह्याविषयी कांही शंकाच राहत नाही. त्यांचें उपनाव 'मोरे' असें होतें.

त्यांच्या कुलात संतमालिका बरीच दिसून येते. त्यांच्या सातव्या पूर्व-

जांचें नांव विश्वंभर होतें. हे महा भगवद्भक्त असून ते साधुसंत, अतिथि अभ्यागत वगैरे भक्तिमार्गीतील लोकांची चांगली सुश्रुवा करीत असत. त्यांच्या कुटुंबांचें नांव अमाबाई असें होतें. ही साध्वी आपल्या पतीप्रमाणेंच श्रीविठ्ठलाचें नामस्मरण व पूजाअर्चा करीत असे. यांना देहगांवीं राहण्याबद्दल श्रीविठ्ठलांनीं दृष्टांत दिला होता व तेथें स्थापण्याकरितां आपली एक स्वयंभूमूर्तिही दिली होती. त्यांस हरि व मुकुंद असे दोन पुत्र झाले; परंतु त्या दोघांचाही ओढा परंपरागत चालत आलेल्या भक्तिमार्गाकडे नसून क्षात्रधर्माकडे होता. ते दोघेहीजण देवगिरीच्या राजावर आलेल्या पर-चक्राचे तावडीत सापडून लढाईत मारले गेले. इ. स. १२४० त मुबारिकाची व हरपाळाची देवगिरीजवळ जी लढाई झाली ती ही असावी असें वाटतें. मुकुंदरावाची बायको त्यांचेबरोबर सती गेली. हरीची बायको गरो-दर असल्यामुळे ती आपल्या सासूजवळ देहू येथें येऊन राहिली. पुढें तिला मुलगा झाल्यावर त्याचें नांव ' विठोबा ' असें ठेविलें. त्यानें आपल्या बापाचा क्षात्रधर्म सोडून वाडवडिलांचा भक्तिमार्ग पुढें चालविला. ह्यास पदाजी नांवाचा मुलगा होता. पदाजीचा मुलगा शंकर, शंकराचा कान्हया व कान्हयाचा बोलहोबा ह्याप्रमाणें तुकाराम महाराजांच्या बापापर्यंत वंशपरंपरा होय. या सर्व पुरुषांनीं आपला वडिलोपार्जित धंदा स्वीकारून भगवद्भक्तीत आपला काळ घालविला.

तुकाराम महाराजांचा बाप बोलहोबा व आई कनकाई हीं दोघेही भाविक असून विठ्ठलनामस्मरणांत व साधुसंतांच्या समागमांत आपला काळ सुखानें घालवीत असत. बोलहोबानें आपल्या कुळाचाराप्रमाणें आषाढी कार्तिकीची वारी चालविली होती. ह्यास फार वर्षे संतान झालें नव्हतें म्हणून तो व त्याची पत्नी कनकाई हीं आपल्या परमपूज्य विठोबाजवळ मुलाविषयी प्रार्थना करीत. विठोबाच्या कृपाप्रसादामुळे त्यांस वयाचे चाळीसावेवर्षी पहिला पुत्र झाला. त्याचें नांव सावजी असें ठेविलें होतें. दुसऱ्यावेळेस कनकाईस तुकोबा झाले; व तिसऱ्या खेपेस कान्होबा झाले. या तिघांसही बाळपणापासून विठ्ठलभक्तीचा छंद होता. यांस एक बहीण होती असें म्हणतात. पुढें बोलहोबास दुकानदारीत दोन पैसे मिळूं लागले. मुलांची लग्नें झालीं. याप्रमाणें त्या वृद्ध दंपत्यानें सुखाचा यथेच्छ उपभोग घेऊन सावजीस संसारभार घेण्यास सांगितलें. पण तो संसार असार मानणारा होता म्हणून त्यानें दुकानदारी व संसार चालविण्याचें साह

नाकारिलें इतकेंच नाही तर त्यानें श्रीविठ्ठलरूप तीव्र कात्रीचे साह्यानें मायापाशाची बंधनें तटातट कातरून आपलें सर्व राहिलेलें आयुष्य भगव-
 च्छित्तनांत घालविलें. मग अर्थातच संसाराचा गाडा सुरळीत चालविण्याचा
 असह्य भार तुकाराम महाराजांस पतकरावा लागला. यानंतर तुकाराम
 महाराजांच्या पहिल्या बायकोस दम्याचा आजार असल्यामुळे त्यांनीं
 पुण्याचे धनाढ्य सावकार आप्पाजी गुळवे यांची उपवर कन्या अवलाई
 उर्फ जिजाई इच्याशी दुसरें लग्न लावलें. त्यांच्या पहिल्या बायकोचे
 नांव रघुमाबाई होतें. ती जरी वडील बायको होती तरी घरांतील सर्व
 कामार जिजाबाईच पहात असे.

असो. तुकोबारायांच्या बाळपणाचा इतिहास कोठें फारसा उपलब्ध
 नाही व त्यामुळे त्यांचे बालचरित्र कांहींच देतां येत नाही. वयाच्या
 तेराव्यावर्षी दुकानदारी व संसार त्यांच्या गळ्यांत पडला. तेव्हांपासून
 सतरा वर्षांचें वय होईपर्यंत त्यांनीं आपला घंदा वडिलांच्या देखरेखीखालीं
 मोठ्या दक्षतेनें व प्रामाणिकपणानें चालविला. ही मुलाची इशारी व कर्त-
 बगारी पाहून बोलहोवास व कनकाईस फार समाधान वाटे. याप्रमाणें
 इहलोकचें पूर्णमुख अनुभवीत असतां त्या वृद्ध दंपत्यास पांचसहा महि-
 न्यांचे अंतरानें देवाज्ञा झाली. आपल्या सात्वीक व प्रिय मातापितरांच्या
 मृत्युनें तुकारामबोवांस पराकाष्ठेचें दुःख झालें. आपल्या लहान भावडांचा
 शोक व दीन वदनें पाहून तर त्यांचें हृदय फाटून जाई. निरापेक्षवृत्तीनें
 तीर्थायात्रा करीत फिरणाऱ्या साधुसंतांच्या मुखानें, मानवी प्राण्यांचें जीवित
 किती क्षणभंगुर आहे, त्यांची संपत्ति व सौख्य मिळविण्याची हाव किती
 व्यर्थ आहे व मरणसमयीं स्वकष्टार्जित संपत्तीकडे आणि प्रियपत्नी व मुलें
 यांजकडे केविलवाण्या मुद्रेनें पहात पहात त्यांस सोडून एकटेंच कसें जावें
 लागतें, इत्यादि गोष्टीविषयीं तुकोबांनीं नेहमीं वैराग्यपर उपदेश ऐकिला
 होता व त्यांच्या कोंवळ्या मनावर त्याचा ठसा खोल उमटत चालला असतां
 त्या गोष्टीचा त्यांस प्रत्यक्ष अनुभव आल्यामुळे त्यांचें चित्त संसाराविषयीं
 व व्यापाराविषयीं उदासीन होत चाललें. आईबापांस एक वर्ष लोटतें न
 लोटतें तोंच त्यांचा वडील भाऊ जो सावजी त्याची बायको निवर्तली.
 आधींच संसाराविषयीं विरक्त झालेला सावजी ईश्वरीसंकेताप्रमाणें संसार
 त्याग करून राख फांसून लंगोटी लावून व गोसावी बनून तीर्थाटणाला
 निघून गेला. वरील एकामागून एक घडून आलेल्या गोष्टीमुळे तुकाराम

महाराजांचे औदासिन्यास चांगली भर पडत गेली. पाहिल्याने व्यापार चांगला चालून दोन पैसे मिळू लागले, पण पुढे अधिक नफा घेऊन निव्वण देणे झणजे गिऱ्हाइकांस नाडणे व उधारीमाठी लोकांस तसदी लावणे झणजे त्यांच्या अडचणी व गरीबी यांविषयी परवा न करितां त्यांस लळणें अशी त्यांची समजूत झाल्यामुळे त्यांस कोणत्याही धंद्यांत फायदा झाला नाही. ह्या त्यांच्या चमत्कारिक वृत्तीमुळे अर्थातच त्यांची वडिलोपार्जांत संपत्ति तेव्हांच नाहीची झाली. तेव्हां ते घरातील बायकांचे अंगावरील होती नव्हती. तेवढी चीजवस्त मोडून व त्याचा काहीं वाणसवदा घेऊन गांवोगांव व्यापारी होऊन फिरू लागले पण त्यांतही त्यांस यश आलें नाही. आपण कोठें चुकतो झणून आपल्यास नुकसान लागते हें काहीं त्यांच्या लक्षांत येईना, अथवा त्यांस आपली चूक समजत असली तरी त्यांचा सात्विक व उदार स्वभाव त्यांस ती सुधारण्यास बिलकूल सवड देईना. पुढे त्यांनी सावकाराचें कर्ज काढून अनेक धंदे केले परंतु ते सर्व आंत बट्ट्याचेच व्यापार झाले. शेवटी पुनः एक वार नशीबाची परीक्षा पहावी झणून जिजाबाईने आपल्या नांवांने सावकारास रोखा लिहून देऊन २०० दोनशें रुपये कर्जाऊ आणिले व तुकारामबोवांस चांगल्या व्यापाऱ्यांच्या संगतीने धंद्यास पाठविलें. या मिठाच्या धंद्यांत त्यांस अडीचशें रुपये मिळाले. मिळालेली रक्कम तुकोबा घरी घेऊन येत असतां वाटेंत त्यांच्या कर्मानें त्यांस गांठलेच ! रस्त्यांत त्यांना एक उघडा बोडका ब्राझण भेटला. त्याची ती निपन्न अवस्था पाहून आमच्या तुकोबांच्या अंतःकरणाला प्रेमाचे पाझर फुटले व त्यांनी त्या ब्राझणास सर्व रुपये देऊन टाकून त्याचें दारिद्र्य दूर केलें व आपणही वाटेनें पैसे संभाळण्याच्या काळजीतून एकदांचे मुक्त झाले.

तुकोबांची ही वृत्ति घरच्या माणसांस फारच जाचली. या त्यांच्या स्वभावामुळे पुढे त्यांस कोणी पैशाची मदत करीना. ह्यामुळे कुटुंबाचे फार हाल होऊ लागले. तशांत त्या साली दुष्काळही पडला. मग त्यांच्या बायका मुलांच्या व इतर माणसांच्या हालअपेष्टेस काय पारावार ! दोन दोन चार चार दिवस त्यांना उपास पडू लागले. शेवटी त्यांची थोरली बायको रसु-माबाई अन्न अन्न करीत मेली व तिचा एकुलता एक व तुकारामबोवांचा आवडता मुलगा संतोबा हाही मागाहून लवकरच उपासमारीनें वारला. यावेळीं त्यांचें वय केवळ एकवीस वर्षांचें ऐन उमेदीचें होतें ! अशा पोर-व्यांत वरच्यासारखे पुण्या कसोटीस लावणारे संसारांतिल बिकट प्रसंग व

दुःखाचे डोंगर त्यांच्यावर एकामागून एक कोसळल्यामुळे व त्यांत पुनः चारचौघांत छीः थूः झाल्यामुळे ते पूर्ण विरागी बनले व संसाराचा व्याप सोडून एकांतवासांत ईश्वरप्राप्तीचें साधन करून जन्माचें सार्थक करण्याकरितां बुवांची स्वारी मामनाथ ऊर्फ भंडारा नांवाच्या देहू नजीक तीन चार कोसांवर असलेल्या डोंगरावर जाऊन बसली !

भांडार डोंगरावर एकांतवासांत ईश्वरचितन करण्याचा क्रम चालला असतां तुकाराम महाराजांस धर्मग्रंथांचें परिशीलन व मनन करण्याची इच्छा झाली. त्यांनीं ज्ञानदेव, नामदेव, कबीर वगैरे साधुपुरुषांच्या अमंगांची व पदांची वाडे, ज्ञानेश्वरी, योगवाशिष्ठ, अमृतानुभव, वगैरे अध्यात्मपर ग्रंथ, व एकनाथी भागवत, भावार्थ रामायण वगैरे पुराणें मिळविळीं व त्यांचें एकसारखें पठण व मनन चालविलें. त्यांची स्मरणशक्ति मोठी तीव्र असल्यामुळे व एकांतांत एकाग्रतेनें त्यांचें पठण झाल्यामुळे त्यांस ह्या ग्रंथांतीळ, अभंग, पदें, ओव्या व कथानकें तोंडपाठ झालीं. अशा या एकांतवासाचें महत्त्व कोठवर वर्णन करावें ! रा. रा. वि. य. मोकाशी आपल्या मालेत ह्मणतातः—“महात्म्यांच्या महतीपटाचें मूळसूत्र जेथून निघतें, कल्पकाच्या कल्पकतेस जें आदिकारण असतें, कलेचें बीं ज्या रोप्यांतून निघतें, समाज-रचनेचें मांडणीचित्र प्रथम ज्या पाटावर तयार होतें, तो पट, तो रोपा, तें आदिकारण, तें मूळसूत्र, ह्मणजे एकांतवास होय.” ज्या एकांतवासानें अज्ञानपटल दूर होऊन ज्ञानाचा चष्मा लागतो, ज्यानें दुष्ट मनोविकारांची खळबळ बंद होऊन मनांत शांतिमुखाचा निर्मळ झरा वाहूं लागतो, ज्यानें विकारी देह निर्विकार होतो, एवंच नर नारायणस्वरूपी मिळतो, अशा या एकांतवासाची इच्छा कोण ह्मणून करीत नाही ! अर्थात् सर्व करतात. या एकांत ठिकाणींच तुकोबारायांना कीर्तन व कविता करण्याची स्फूर्ति झाली-भजनाविषयी व कीर्तनाविषयी त्यांचा प्रेमभाव अतिशय असे.

असो. याठिकाणीं जिजाबाई रोज बोवांस भाकर व भोपळाभर पाणी नेऊन पोंचवीत असे. एकेदिवशीं पतीची भोजनसामुग्री घेऊन जात असतां एक मोठा करवंदीचा कांटा तिच्या पायांत इतक्या जोरानें बोंचला कीं, तो तळव्यांतून वर निघाला. दोनप्रहरचा वेळ असून ऊन कडक पडलें होतें, त्यामुळे जिजाबाईंचा जीव कासावीस होऊन ती मूर्छित झाली. असो. पुढें ही हकीकत तुकोबांस बायको अति संतप्त झाल्यामुळे व भान न राहिल्यामुळे वेड्यावाकड्या शब्दांनीं ऐकण्यास मिळाली व आपला पोटाचा भार

जिजाईवर पडून शिवाय आपल्याला अन्न पोंचविण्याचाही तिला ताप होतो हे लक्ष्यांत आणून व ईश्वर सर्वत्र भरला आहे, त्याची प्राप्ति करून वेण्यासाठी इतक्या लांब भडवणीत येऊन बसण्याचे कांहीं कारण नाही असा विचार करून गांवांत आले. गांवांत आल्यावर लोक त्यांच्या फार मार्गे लागत असत. एकदां एका वृद्ध बाईला त्यांनी तेळ स्वतः जाऊन आणून दिले हे पाहून व त्याचप्रमाणे त्या बाईने भाविकपणाने 'तुक्याने आणून दिलेले तेळ फार दिवस पुरते असे लोकांना सांगितल्यावरून गांवातील सर्व लोक आपापले तेळाचे नळे व पैसे देऊन तुकोबांकरवी काम करून घेत. तात्पर्य गांवातील एकाद्या वेढ्याची वाटेळ त्याने वाटेळ तशी चेष्टा करावी व त्याम वाटेळ तसे काम सांगावे, त्याप्रमाणे देहू गांवातील लोक तुकारामबाबांस समजून वागवीत असत,

इकडे तुकारामहारांजांच्या बायकोची जी कांहीं स्थिति झाली ती सांगतां पुरवत नाही ! ती श्रीमान् मातापितरांच्या लडिवाळपणांत वाढलेली असून चांगल्या अब्रुदार घराण्यात पडली होती. यामुळे तिच्या घरांतले काम करण्याची संवय नव्हती. पदरी चार चिर्यापिर्यांची पाटी असून त्यांच्या पोषणाची व त्याचप्रमाणे आपल्या व नवऱ्याच्याहि पोटाची काळजी तिच्यावरच पडली. बरे बायकोने मोलमजूरी करून इकडून तिकडून धान्य आणावे तों बोवाने अतिथिभ्रमंगतास देऊन त्याचा फत्ता उडवावा. एकदां तर त्यांनी तिचे एकच एक लुगडेही देऊन टाकिले !

तुकारामबाबांनी संसार चालविण्यासाठी आतां इतःपर कोगताही धंदा ह्मणून करावयाचा नाही असा निर्धार केला होता, तथापि भगवद्भक्तीत व्यत्यय न येतां एकादा चरितार्थाचा धंदा करण्यास मिळाला असतां तो करण्यास ते तयार असत; ह्मणून त्यांनी एकदां अर्ध मग दाण्याच्या बोलीवर एका कुणव्याचे शेत राखण्याचे काम पतकरिले. ते शेतांतील माळ्यावर भजन करीत खुशाल बसून रहात व इकडे पांखरे खुशालपणे जोषव्यावर बसून दाणे खात. हे ईश्वराने निर्माण केलेले जीव, पोटापुरते खाण्यासाठी येथे येतात व पोटा भरले ह्मणजे उडून चालते होतात, ते संग्रह करण्याकरितां बरोबर कांहीं नेत नाहीत, अशा प्राण्यांच्या पोटावर मारणे योग्य नाही असे मनांत आणून तुकाराम त्यांना हांकीत नसत. या त्यांच्या हलगर्जीपणामुळे बाह्यदृष्ट्या शेताची अगदी खराबी झाली, ह्मणून त्या शेताच्या मालकाने ते शेत तुकोबाचे अंगावर टाकिले आणि त्याबद्दल त्यांजपासून

दोन खंडी धान्याचा रोवा लिहून घेतला. पुढे असा चमत्कार झाला की, त्याच शेतांतून मळर्णाचेवेळीं सत्रा खंडी धान्य निघाले. त्यापैकी दोन खंडी धान्य कराराप्रमाणे शेताच्या मालकास देऊन बाकी राहिलेले धान्य तुकाराम महाराजांनी घरांत न घेतां विश्वंभरबुवांनी बांधलेल्या श्रीविठ्ठलाच्या मंदिराच्या जीर्णोद्धारारुढे खर्च केले.

एकेवेळीं तुकारामबोवा व त्यांचे कनिष्ठ बंधु कान्होबा या उभयतांमध्ये घरप्रपंचाविषयी बोलणे झाले, त्यावेळीं आपल्याला हा असार संसार कर्तव्य नाही असें तुकाराम महाराजांनी त्यास सांगितले व त्याजकडून वडिलांच्या वेळचीं लोकांकडे येणे असण्यासंबंधी जी कांहीं कागदपत्रे व स्वते होती ती त्यांनी मागविली. ती हातीं घेऊन तुकारामबुवा कान्होबास झणाले की, हीं दुःखाला कारण आहेत, ह्याकरितां हीं मी इंद्रायणीत बुडवितों. कान्होबांने विनंति केली की, महाराज, आपण एक प्रांच सोडून विरागी बनलां, परंतु माझ्यामागे पोरेंबाळें आहेत, मी कर्ते करावे ? यावर तुकारामबोवांनी त्या स्वतपत्रांचे दोन हिस्से केले व एक कान्होबास देऊन झणाले माझ्या हिश्याची मी नदीत बुडवितों; कारण मला त्यांची जरूर नाही. तुझ्या हिश्याची तूं वे व खुशाल वेगळा संसार कर. ह्याप्रमाणे तुकाराम महाराजांनी अगदीं उघडपणे आपल्या भावाची व त्या बरोबरच संसाराच्या काळजीची फारकत करून त्यांनी परमार्थाचा मार्ग धरिला.

अशाप्रकारे तुकोबारायांनी आत्मोन्नतीचा प्रयत्न सुरू केला होता, परंतु लोकांना त्याची काय किंमत ? ज्यांच्या अंगी पूर्ण विरक्ती बाणली होती, जे मानापमानाच्या लिगाडापासून मोडले झाले होते, ज्यांच्या अंगी भेदभाव उरला नव्हता, साधुसंतांच्या संगतीने व ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, वगैरे महापुरुषांच्या ग्रंथपठणाने ज्यांस आध्यात्मज्ञानाचे पूर्ण रहस्य समजले होते, ज्यांच्या अंगी भजन व कीर्तन करून इतरांना भगवद्भक्तीला लावण्याची योग्यता आली होती त्या महापुरुषाची योग्यता लोकांस कळू नये हें त्यांचेच दुर्भाग्य होय ! असो. पूर्वेक्तप्रकारे तुकारामबोवांस ईश्वरभक्तीचा निदिध्यास लागल्यामुळे त्यांस ज्ञानेमध्ये देखील भजन, कीर्तन, विठोबाची मूर्ति वगैरे प्रकार दिसावे यांत मोठेंसे नवल नाही. एकेदिवशी श्रीविठ्ठलांनी तुकोबारायांस स्वप्नांत येऊन सांगितले की, नामदेवाच्या प्रतिज्ञेप्रमाणे पांच कोटी एकावन लक्ष अभंग करावयाचे राहिले आहेत ते तूं पुरे कर, मी तुला कवित्वशक्ति व तत्संबंधी ज्ञान देतो व तूं जे

कवित्तंत वर्णन करशील तें प्रसादवचन होईल.' या वेळेपासून तुकोबारायांना कवित्व करण्याची स्फूर्ति झाली. त्यांनी पहिल्याने बाळक्रीडेचे अभंग केले व पुढे त्यांची कवित्वशक्ति इतकी वाढली की, ते अभंग सहज करीत. कथाकीर्तनांत त्यांनी स्वतःचेच अभंग ह्मणण्याचा परिपाठ ठेविळा होता. त्यांनी शब्दयोजना सोपी, सरळ व बोधप्रद असे. भजनास व कीर्तनास येणारी मंडळी त्यांचे स्वकृत अभंग ऐकून प्रेमभावाने डोळत असे. या त्यांच्या अनुपम कवित्वशक्तीने व उपदेश करण्याच्या शैलीने लोकांचा त्यांच्यावर भाव बसत चालला. याप्रमाणे ज्यांस लोक उपहासाने 'वेडा तुक्या' असे ह्मणत असत, त्यांचीव लोक आतां कीर्ति गाऊं लागले व त्यांस साधुपुरुष असे मानूं लागले.'

साधुपुरुषाप्रमाणे तुकोबारायांचे अंगी, दया, क्षमा, शांति, सहनशीलता, वैराग्य, निरपेक्षबुद्धि वगैरे सद्गुण पूर्णपणे वसत होते, ह्मणून त्यांचे तेज लोकांवर दिवसेंदिवस अधिक पडत चालले. हे पाहून कांहीं साधु गोसावी ह्मणविणारांस त्यांच्याविषयी मत्सर वाटूं लागला. मंत्राजी ह्मणून एक चिंचवडचा ब्राह्मण महंत वनून शिष्यवर्गासह देहूस रहात होता. त्याने देवळाचे मार्गे कांहीं झाडे लावून कांट्यांचे कुंपण केले. आपण केलेल्या कुंपणाच्या कांट्या तुकारामांनी उपटल्या हे त्यास कळतांच तेथीलच एक काठी वेऊन तो तुकारामास झोडपत सुटला. मारितां मारितां काठी पिनळी, तेव्हां दुसरी, तिसरी याप्रमाणे दहापांच कांट्या तुकारामबोवांच्या अंगावर त्याने मोडल्या. पुढे जिजाबाईने ते कांटे काढिले. मंत्राजीस तुकारामाने नेहमीप्रमाणे आपले कीर्तनास बोलाविले तरी तो येईना व अंग दुखत असल्याची सबब सांगूं लागला, तेव्हां तुकोबाराय स्वतः त्यांचे अंग रगडून ह्मणाले, "मीच कांट्या उपटल्या नसत्या तर स्वामीस एवढा शीण कां झाला असता? आतां एवढा अपराव माफ करून कीर्तनास चलावे." तुकारामबोवांची ही निरभिमान व सहनशील वृत्ति पाहून मंत्राजी आपले मनुष्य फार ओशाळा झाला व तुकारामबोवा खरोखरच साधुपुरुष आहेत, त्यांची योग्यता मोठी आहे, आपण त्यांस व्यर्थ छळिले, असा त्यास पश्चात्ताप होऊन तो पुढे तुकारामबोवांस पूज्य मानून नम्रगणाने वागूं लागला. हा वेळपर्यंत बरेच लोक तुकाराममहाराजांचे शिष्य झाले होते व त्यांनी कित्येकजण संसारत्याग करून त्यांच्याजवळच राहिले होते. गंगाधरपंत मवाळ कडूसकर ब्राह्मण व संताजी जगनाडे चारुणचे तेली हे त्यामध्ये

प्रमुख होते. मवाळ हे तुकारामबोवांची कविता लिहित व दोघेही कीर्तनाचें वेळीं टाळवीणा घेऊन धूपद धरीत असत. वरीळ मंबाजी गोसाव्याच्या गोष्टीबद्दल तुकोबारायांनीं पांच अमंग केले आहेत. त्यांत ते देवाला ह्मणतात.—

‘ बरवें बरवें केलें विठोबा बरवें । पाहोनि अंत क्षमा अंगीं कांटी-
वरी मारविलें ॥ १ ॥ शिव्यागाळी नीत नाहीं । बहू फार विटंबिलें ॥
तुका ह्मणे क्रोधाहार्ती । सोडवूनि घेतलें ॥ ३ ॥

असो, याप्रमाणें तुकाराम महाराजांचा भजन कीर्तनाचा क्रम चालला असतां एकेदिवशीं रात्री त्यांस स्वप्न पडलें, त्यांत त्यांनीं असे पाहिलें कीं, एका ब्राह्मणानें आपले मस्तकीं हात ठेविला व आपल्यास ‘ रामकृष्ण ’ मंत्र सांगितला. याबद्दल तुकारामबोवा अमंग वाणीनें स्वतः सांगतातः—

‘ सद्गुरुरायें कृपा मज केली । परि नाहीं घडली सेवा कांहीं ॥ १ ॥
सांडविलें वाटें जातां गंगास्नाना । मस्तकीं तो जाणा ठेविला कर २
भोजना मागती तूप पावशेर । पडिला विसर स्वप्नामार्जी ॥ ३ ॥
कांहीं कळे उपजला अंतराय । ह्मणोनिया काय त्वरा जाली ॥ ४ ॥
राघवचैतन्य केशचैतन्य । सांगितली खग मालिकेची ॥ ५ ॥
बाबाजी आपलें सांगितलें नाम । मंत्र दिला रामकृष्ण हरि ॥ ६ ॥
माघशुद्ध दशमी पाहूनी गुरुवार । केला अंगिकार तुका ह्मणे ॥ ७ ॥

या वेळेपासून ते ‘ बाबाचैतन्यास ’ आपले गुरु मानूं लागले ह्या अमंग-
गांत कोणत्या तरी वर्षाच्या माघ शुद्ध दशमीस गुरुवारी आपल्याला उप-
देश मिळाला असें तुकोबा ह्मणतात परंतु राजवाडे यांनीं अनेक साधक
बाधक प्रमाणांनीं असें सिद्ध केलें आहे कीं, तुकोबाला बाबाजीचैतन्यानें
शके १५२० विलंब संवत्सर माघशुद्ध दशमी गुरुवारी उपदेश केला.
त्यावेळीं तुकारामबोवांचें वय बरोबर तीस वर्षांचें होतें.

याच सुमारास तुकारामबोवांचें चित्त अगदीं उदास झालें व ते ‘ बह्म-
ळाचे ’ वनांत एकांतांत जाऊन राहिले. पहाटेस स्नानासाठीं इंद्रायणीवर
यावें, विठोबाची पूजाअर्चा करावी व परत जंगलांत जावें, असा क्रम त्यांनीं
चालविला. तेथें कोणी भाकर आणून दिली तर खावी नाहीं तर उपाशीं
रहावें पण घराचें ह्मणून त्यांनीं नांव घेऊं नये. ह्याप्रमाणें दोन महिनें
छोटल्यावर एकेदिवशीं जिजाबाई पाणी आणण्याकरितां व तुकारामबोवा
स्नानाकरितां इंद्रायणीवर आले असतां त्यांची गांठ पडली व त्यांस पाहून

जिजाईने त्यांचा पदर धरिला व ती त्यांस ह्मणाली, 'तुझीं असे दोन दोन महिने घरीं न याळ तर आमची वाट काय !' यावर तुकोबांनीं तिज सांगितलें कीं, 'तूं विठोबाखुमाईची भक्ति कर ह्मणजे तुला कशाचीही ददात पडणार नाही.' जिजाबाईनें 'आपल्या इच्छेप्रमाणें करीन, आपण आतां घरीं यावें व भजन करीत स्वस्थ वसावें' असें नम्रगणें विनविल्यावरून तुकारामबोवा घरीं आले. घरीं आल्यावर तुळशीवृंदावनापार्शीं वसून, त्या दिवशीं एकादशी असल्यामुळें तुकारामबोवांनीं जिजाईस जवळ वसवून उपदेशपर अकरा अभंग ह्मटले. या अभंगांस त्यांनीं 'पूर्णबोध' असें नांव दिलें आहे. यांत तुकोबांनीं जिजाबाईस असा उपदेश केला आहे कीं, तूं संसाराची काळजी धरूं नको. ईश्वर सर्वांचें चालविणारा समर्थ आहे, तूं आपल्या जन्माचें सार्थक कर. सर्व ऐहिक वस्तु क्षणभंगुर आहेत. ईश्वर-प्राप्तीचा प्रयत्न कर.' हे अकरा अभंग इतके सुरस आहेत व त्यांतील बोव इतका पूर्ण आहे कीं, ते हृदयांत खोल उतरल्याशिवाय रहात नाहींत. त्यांतील दोन अभंग खालीं दिले आहेत:-

'पिकल्या शेताचा आह्मां देतो वांटा । चौधरी गोमटा पांडुरंग ॥१॥
सत्तर टक्कें बाकी उरली मागे तो हा । मागें झडले दाहा आजीवरी २
हांडा भांडीं गुरें दाखवी ऐवज । माजघरीं वाजे वसलासे ॥ ३ ॥
मज यासीं भांडतां जाव नेदी वळें । ह्मणे एकावेळे घ्याल वांटा ॥४॥
तुका ह्मणे स्त्रिये काय वो करावें । नेदितां लपावें काय कोठें ॥
'देव पाहावया करी वो सायास । न धरी हे आस नाशिवंत ॥२॥
दिन सोम शुद्ध सकळीं पातला । द्वादशी घडला पर्वकाळ ॥ २ ॥
द्विजां पाचारुनी शुद्ध करीं मन । देई वो हें दान यथाविध ॥३॥
नको चिंता करूं वस्त्रा या पोटाची । माउली आमुची पांडुरंग ॥४॥
तुका ह्मणे दुरी सांगतो पालहाळीं । परी तो जवळी आहे आह्मां ।५।

या उपदेशानें जिजाईची वृत्ति इतकी पालटली कीं, तिनें दुसरे दिवशीं घरांतील सर्व कांहीं ब्राह्मणांकडून लुटविलें; परंतु हें सर्व स्मशानवैराग्य होतें. दुसरे दिवशीं ती तो सर्व उपदेश विसरून गेली आणि आपण मूर्खपणानें घर धुवून टाकलें ह्याबद्दल पश्चात्ताप होऊन ती खेद करूं लागली.

तुकारामबोवास तिघी मुली व दोन मुलगे होते. मुलींचीं नांवें काशी, भागीरथी व गंगा आणि मुलांचीं नांवें महादेव व विठोबा. ह्या मुली

उपवर झाल्या असल्यामुळे जिजाबाई त्यांच्या लग्नाची नेहमी काळजी करी व जेव्हां तेव्हां त्यांची सोय लावण्याविषयी तुकारामबोवांच्या मागे कटकट लावीत असे एकेदिवशी तिने तुकारामबोवांपाशी त्यासंबंधाने गोष्ट काढिली व त्याचदिवशी लग्नतिथि होती. तुकारामबोवांनी लागलीच बाहेर जाऊन तीन मुल्ले धरून आणिली व ब्राह्मणास बोलावून त्यांचा लग्नविधि उरकून टाकिला. दूधभात करवून जावयांस जेऊं घातले व आपण जिजाबाईच्या कटकटीतून मोवळे झाले. हे जावई मोझे, गाडे व जांबूळकर या अस्सल मराठे घराण्यांतिल होते. मोझे लोहगांवचे, गाडे एलवाडीचे व जांबूळकर जांबूळवाडीचे रहाणारे होत. हे महीपतींनी आपल्या ग्रंथांत दिलेले वृत्त जरा शंकास्पद वाटते, कारण दुसऱ्या एकाठिकाणी तुकारामबोवांनी भिकारणीस लुगडे दिले त्यावेळची हकीकत सांगतांना महिपती असे ह्मणतात की, ' गंगानदी अंगणांत खेळत होती, काशी व भागीरथी जाणत्या असल्यामुळे सासरी गेल्या होत्या. ' यावरून या तिघी मुलींची लग्ने एकदम झाली नसावी असे दिसते; आतां गंगाचे लग्न पाळण्यांतच लाविले असल्यास न कळे !

तुकोबांचा भक्तिक्रम याप्रमाणे चालला असतां, बीडपरगण्यांतला देशपांडे या आडनांवाचा एक ब्राह्मण आपल्याला व्युत्पत्ति व्हावी ह्मणून दहा दिवस पंढरपुरी श्रीविठ्ठलापुढे धरणे घेऊन बसला. दहा दिवसांनी त्यास आळंदीस ज्ञानेश्वराकडे जाण्याविषयी दृष्टांत झाला. त्याप्रमाणे त्याने बारा दिवस ज्ञानेश्वराजवळ धरणे घेतले. नंतर ' देहूस तुकोबारायांकडे जा ह्मणजे तुझे मनोरथ पूर्ण होतील ' असे त्यास स्वप्न पडले. त्यावरून तो देहूस आला. तेव्हां तुकाराम महाराजांनी त्यास अकरा अभंग व एक नारळ दिला. त्या प्राकृत अभंगानी व नारळाने त्याचे समाधान झाले नाही ह्मणून ते तसेच तेथे टाकून तो निघून गेला. तो निघून गेल्यावर कोंढोपंत नांवाचा एक अज्ञानी पण भावीक ब्राह्मण तुकारामबोवांचे दर्शनास आला; तेव्हां त्यांनी तो नारळ व तेच अभंग त्याला दिले. ह्या प्रसादापासून कोंढोबा व्युत्पन्न झाला इतकेच नाही तर त्याला संपत्तिही प्राप्त झाली. कारण त्याने तो नारळ फोडतांच त्यांतून उत्तम मोल्ये निघाली ! या नारळाविषयी अशी दंतकथा आहे की, अमदाचादेस कोणी सावकार होता, त्याने ज्ञानेश्वरास असा नवस केला होता की, माझी मनकामना पूर्ण झाल्यास मी लक्ष रुपयांचे जवाहीर समाधीला वाहीन, त्याप्रमाणे त्याची

इच्छा पूर्ण होतांच तो तें जवाहीर घेऊन आळंदीस आला. तेव्हां त्याच तें तुकारामबोवांपुढें ठेवण्याविषयी दृष्टांत झाला. तुकारामबोवांची निरपेक्ष-
बुद्धि सावकारास माहित होती क्षणून त्यानें नारळ कोरून त्यांत उत्तम
मोत्ये भरून व तो बंद करून तुकारामबोवांपुढें ठेविला. त्याचदिवशीं
धरणे करी ब्राह्मण आला त्यास व त्यानें अन्वेष केल्यामुळे त्याच्या मागून
आलेला ब्राह्मण कोंडोबा यास प्रसाद क्षणून तुकोबारायांनीं दिलेला
नारळ हाच होय !

पुढें पुढें तर तुकोबारायांची कीर्ति इतकी पसरली कीं, यांस दूरदूरचे
लोक व ब्राह्मणही पूज्य मानूं लागले व त्यांस नमस्कार करूं लागले; हें
कांहीं विद्वान् परंतु पढतमूर्ख ब्राह्मणांस सहन होईना. पुण्याजवळ वाचोळी
नांवाचे एक लहानसें गांव आहे, तेथें रामेश्वरभट्ट नांवाचे एक व्युत्पन्न व
वजनदार शास्त्री रहात होते. त्यांनीं तुकारामबोवांना सांगितलें कीं, ' हीं
वेदांतील वचनें त्वां लोकांस उपदेशाचीं व कवित्व करावें असा तूं शब्द
असल्यामुळे तुला अधिकार नाही. हा अधिकार ब्राह्मणांचा आहे. अशांनें
तूं रौरव नरकास जाशील. ' यावर तुकारामबोवांनीं त्यास नम्रानानें विचा-
रिलें कीं, ' यापुढें मी कवित्व करणार नाहीं व कीर्तन करून लोकांना वेद-
वचनांचा उपदेशही करणार नाहीं, पण आजवर केलेल्या कविताची काय
बाट ? ' तेव्हां रामेश्वरभट्ट क्षणाले, ' तें कवित्व नदीत बुडवून टाक. '
नंतर तुकोबांनीं त्यांच्या सांगण्यावरून अमंगीच्या वह्या इंद्रायणीत टाकून
दिल्या; पण त्याचा परिणाम असा झाला कीं, त्यांनीं तेरा दिवसपावेतों
तोंडांत पाणी क्षणून घातलें नाही. त्यांचें सर्वांग कृश होऊन डोळ्यांत प्राण
उरला. तोंडावाटे फक्त श्रीविठ्ठलाचें नामस्मरण चाललें होतें. असो. त्या
वह्या पुढें जशाच्या तशाच कोरड्या पाण्यावर तरंगतांना सांपडल्या; हें
पाहून त्यांचें हृदय प्रेमानें उचंबळून आलें व त्यांच्या डोळ्यांवाटे प्रेमाश्रु
वाहूं लागले. त्यांनीं याप्रसंगीं ईश्वराचे स्तुतिपर सात अभंग करून श्री
विठ्ठलाचें मोठ्या प्रेमानें स्तवन केलें. हे अभंग फारच प्रेमळ आहेत. असो.
ही वह्या कोरड्या नित्राल्याची बातमी ऐकून रामेश्वरभट्टांची तळव्याची
आग मस्तकास गेली असेल पण करतात काय ? नाइलाज झाला. पुढें
एकदां याच रामेश्वरभट्टांच्या अंगाचा अनगडशा नामक एका सिद्धपुरुषाचे
विहिरीत स्नान केल्यावरून इतका दाह झाला कीं, त्यांच्या शिष्यांनीं अनेक
शीतलोपचार केले तरी त्यांस चैन पडेना. त्यांचा जीव अगदीं कासावीस

होऊं लागला; तेव्हां त्यांच्या इच्छेवरून त्यांस त्यांच्या शिष्यांनी आळंदीस नेले. कांहीं दिवसांनी श्रीज्ञानराजांनी त्यांस स्वप्नांत येऊन सांगितले कीं, 'तुझ्या हातून भगवद्भक्त तुकाराम याची निंदा व छल घडल्यामुळे तुझ्या अंगाचा असा दाह झाला आहे, तरी तूं त्यास शरण जा झणजे तूं या व्याधीपासून मुक्त होशील.' तेव्हां रामेश्वरभट्टांनी अतिशय लज्जित व खिन्न होऊन आपल्या शिष्याबरोबर तुकाराममहाराजांकडे एक स्तुतिपत्र पाठविले व झालेल्या अपराधाची क्षमा मागितली. तुकारामबोवांनी तें पत्र साग्र वाचून पाहिलें व तें घेऊन येणाऱ्या शिष्याच्या तोंडून झालेली हकीकत ऐकिली. रामेश्वरभट्टांस पूर्ण पश्चात्ताप झालेला पाहून त्यांनी एक अभंग त्या शिष्याजवळ लिहून दिला. शिष्यानें तो अभंग आळंदीस जाऊन रामेश्वरभट्टांस दिला. तो अभंग वाचून पाहतांच भट्टांच्या अंगाचा दाह शांत झाला. ते तुकारामबोवांची ही निर्विकल्पवृत्ति पाहून अतिशय लीन झाले इतकेंच नाहीं तर पुढें मग त्यांनी कूळ, विद्याभिमान, बायको, मुलें, संपत्ति, प्रतिष्ठा वगैरे सर्वांचा त्याग केला व तुकारामहाराजांचें शिष्यत्व पत्करिलें.

लोहगांवचे लोक तुकाराम महाराजांच्या इतके भजनीं लागले होते कीं, त्यांना त्यांच्या कीर्तनापुढें दुसरें कांहींच सुचत नसे. एकदां तर असा चमत्कार झाला कीं एक गृहस्थ आपलें मरणोन्मुख झालेले मूळ तसेंच घरीं टाकून कीर्तनास गेले. पुढें कांहीं वेळानें तें मूळ मेल्यावर त्याच्या आईनें तें आणून भरकथेंत तुकाराम महाराजांपुढें टाकिलें व ती त्या पुत्र दुःखाच्या भरांत त्यांना पुष्कळ दुरुत्तरे बोलली. तेव्हां तुकोबांनी खालील अभंग म्हणून तें मूळ उठाविलें.

‘अशक्य तों तुह्मां नाहीं नारायणा । निर्जीवाचेतना आणावया १
मागे काय जाणो स्वामीचे पवाडे । आतां कां रोकडे दावूं नये ॥ २ ॥
थोर भाग्य आह्मीं समर्थांचे कासे । ह्मणवितों दास काय थोडे । ३।
तुका ह्मणे माझे निववावे डोळे । दावूनि सोदळे सापथ्यांचे ॥ ४ ॥

याच लोहगावांत कासारविहीर नांवाची एक विहीर होती. तिचें पाणी पहिल्यानें खारट होतें परंतु तीत तुकाराम महाराजांनी स्नान केल्यापासून तिचें पाणी गोडें झालें; ती विहीर अद्याप या गांवीं आहे असें ह्मणतात.

असो. तुकारामबोवासंबंधीचे अद्भुत चमत्कार शिवाजीमहाराजांचे कार्नी पडल्यापासून त्यांस तुकाराममहाराजांचें दर्शन घेण्याची इच्छा झाली. ते

ह्यावेळीं अगदीं तरुण असून त्यांस साधुसंतांची दर्शने घेऊन त्यांची कृपा संपादन करण्याची फार उत्सुकता होती. तुकाराममहाराजांचें दर्शन घेऊन त्यांची कांहीं संभावना करावी या हेतूने त्यांनीं छत्री, घोडा वगैरे खान-
भ्यानिशीं कारकुनाहार्ती पत्र देऊन त्यांस आमंत्रण पाठविलें. तुकाराममहा-
राजांनीं त्या सरंजामाविषयीं अत्यंत निरपेक्षता दाखवून त्यांचा अड्डेर
केला व शिवाजीमहाराजांस उत्तर ह्मणून पांच अंभंग लिहून कारकुनाजवळ
दिले. त्यांत त्यांनीं रामदास स्वामीचे उक्तीं वृद्धभाव ठेवा; आग्नी व ते
एकच आहेत. त्यांच्यापासूनच तुमचे मनोरथ सिद्धीस जावे असा नेमानेच
आहे, ह्मणून तेथेंच चित्त ठेवा, असा उपदेश केला आहे.

तुकोबारायांची ही निरपेक्षता पाहून शिवाजीमहाराजांस त्यांस भेट-
ण्याची अधीकच उत्कंठा लागली, ह्मणून ते एकेदिवशीं वस्त्राळंकारादि
नजराणा घेऊन तुकारामबोवांचे भेटीस मुद्दाम लोहगांवीं आले.
त्यांना पाहिल्याबरोबर शिवाजीमहाराजांनीं त्यांच्या पायांवर लोटांगण
घातलें व आपल्या हातांनीं त्यांच्या गळ्यांत तुलशी पुष्पांचे हार घातले,
कपालीं बुक्का लाविला व मोहरा ताटांत भरून त्यांच्यापुढें नजर ठेविल्या.
त्याप्रसंगीं तुकाराममहाराजांनीं चार अंभंग करून त्यां, 'हें द्रव्य
आह्मांला गोमांसासमान आहे, श्रीपांडुरंग हाच आमचा ठेवा व मायबाप
आहे. त्यानें हें त्रिभुवन आमच्या हवालीं केलें आहे. आह्मांस येथें संपत्ति,
सत्ता व शक्ति वगैरे सर्व कांहीं अनुकूल आहे. रामदासावर पूर्ण निष्ठ
ठेवा ह्मणजे त्यांत आह्मांला संतोष आहे.' हें ऐकून शिवाजीमहाराजांस
समाधान वाटलें व त्यांनीं तुकाराममहाराजांस नजर केलेलें द्रव्य ब्राह्म-
णांस वांटून टाकिलें.

पुढें शिवाजीमहाराजांची तुकाराममहाराजांवर इतकी भक्ति बसली कीं,
त्यांचे कीर्तन ऐकण्याची व दर्शन घेण्याची संधि मिळाली कीं, ते ती दवडीत
नसत. एकदां तुकोबांनीं 'विठ्ठल हाच ह्या जगांत मायबाप, आससोयरा,
बंधु, चुलता, सखा, मित्र, संपत्ति, मान वगैरे सर्व कांहीं आहे, त्याचें वितन
करा, ह्मणजे भवसागर पार तरून जाळ' ह्या विषयावर कीर्तन केलें. तें
प्रेमळ कीर्तन ऐकून शिवाजीमहाराजांचे मनांत इतकें चमत्कारिक स्थित्यंतर
झालें कीं, ते अंगावरील राजभूषणें काढून ठेवून अरण्यांत एकांतांत जाऊन
बसले. दिवसां एकांतांत ईश्वरचितन करावें व रात्रीं तुकारामबोवांचें कीर्तन
ऐकावें, असा त्यांनीं क्रम धरिला. जिजाबाईंना अर्थात् शिवरायांच्या

मातोश्रींना हें वृत्त कळतांच त्या टाकोटाक तुकाराममहाराजांकडे आल्या व त्यांनी त्यांची अशी प्रार्थना केली की, 'महाराज माझा हा एकुलता एक पुत्र असून त्याच्याही पोटी कांहीं संतान नाही, तेव्हां हा राज्याचा गाडा शिवाजीवांचून दुसरा कोण हांकरणार व त्याच्याशिवाय यवनांमसून प्रजेचें रक्षण तरी कोण करणार ? तरी जेणेकरून शिववा स्वीकृत विरक्तीपासून परावृत्त होईल असा त्याला कांहीं उपदेश करा !' तुकाराममहाराजांनीं जिजाबाईंची ही करुणापर स्थिति पाहून त्यांना असें अश्वासन दिलें की, रात्री कीर्तनास महाराज आले असतां, त्यांस दोन गोष्टी सांगेन, तुझी स्वस्थ असावें. यावर रात्री शिवाजीमहाराज कीर्तनास आले असतां तुकारामबोवांनीं कर्मकांडाचें विवेचन केलें. 'मनुष्यानें, आपण ज्या कुळांत जन्मलों, त्या कुळाचा धर्म सोडूं नये. जसें ब्राह्मणांनें आपल्या ब्रह्मकर्माप्रमाणें तसें क्षत्रियांनें आपल्या क्षात्रधर्माप्रमाणें वागलें पाहिजे. आपलें क्षत्रियकर्म नीतीनें बजावून त्यांतच ईश्वरचित्तन केलें ह्मणजे जन्माचें सार्थक होईल.' सदरहु उपदेश ऐकून शिवरायांचें मन पुनः राज्यकारभाराकडे वळलें. त्यांनीं बोवांचे पायीं दंडवत घालून आपल्या राज्यभूषणांचा स्वीकार केला. निरोप घेतेवेळीं शिवाजीमहाराजांनीं, 'राज्य हातीं द्यावयाचें असल्यास भाकर व पोटी पुत्र व्हावयाचा असल्यास नारळ ह्याप्रमाणें प्रताद द्यावा,' अशी विनंति केल्यावरून तुकारामबोवांनीं भाकर व नारळ त्यांचे पदरांत घालून त्यांस वाटेस लाविलें.

एकदां तुकारामबोवा पुण्यास येऊन त्यांचीं नित्य कीर्तनें चाललीं होती, त्यावेळीं शिवाजीमहाराज सिंहगडीं होते. तेथून रात्री त्यांनीं कीर्तनास यावें व पहाटे परत गडावर निघून जावें असा क्रम ठेविला होता. ही बातमी चाकणचे किल्लेदारास लागल्यावरून त्यानें एके दिवशीं रात्री संधि साधून वाड्यास वेढा दिला व चहूंकडची नाकेबंदी केली. प्रसंग एवढा मोठा विकट येउन गुजरला होता तरी आंत कीर्तनाचा व नामघोषाचा सारखा गजर चालला होता. शिवाजी महाराज जात्या शूर, धाडसी व भाविक असल्यामुळे, त्यांनीं, एकादशीचें कीर्तन सोडून हलावयाचें नाही असा निश्चय केला व ते कीर्तन होईपर्यंत स्वस्थचित्तानें बसले. यावेळीं श्री पांडुरंगांनीं हें भयंकर संकट सहज आपल्या लीलेनें टाळलें. त्यांनीं असा चमत्कार केला कीं, शिवाजी महाराजांसारखा एक पुरुष घोड्यावर बसून भरधांव घोडा फेंकित समोरून निघून जात आहे, असा त्या पठाणास भास पाडिला. त्यासरसें ते

वाच्याचा वेढा उठवून गडबडीने त्याच्यामार्गे लागले. असा चमत्कार इकडे झाल्याबरोबर सर्व मंडळीने ईश्वराचे अनन्य भावाने आभार मानून स्तवन केले व शिवाजी महाराज तुकारामबाबांची आज्ञा घेऊन सुरक्षितपणे सिंहगडास जाऊन पोहोचले.

असो. असे तुकाराममहाराजांनी अनेक चमत्कार केले. त्यांची सर्व प्राण्यांवर समदृष्टि असे. ते अत्यंत दयाळू व नम्र असत. त्यांनी आपले शरीर परोपकाराला अगदी वाहिले होते. यापुढे लोक त्यांना साधुसंतांत गणू लागले व त्यांची कीर्ति जगभर वाढली. रोज त्यांना कोठे ना कोठे मिष्टान्नाचे भोजन मिळू लागले. त्यांच्या दर्शनार्थ लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी येऊ लागल्या. ह्या असल्या लोकोपचाराने आपण कदाचित् भक्ति मार्गापासून च्युत होऊं, अशी त्यांना भीति वाटू लागली; व त्यांना मृत्युशोकच्या वस्तीचा कंटाळा आला. आलीकडे त्यांचे चित्त उदास राहू लागले व ते आपल्या भक्तीस लागलेल्या लोकांशी विरक्तपणाने वागू लागले. ते नेहमी ईश्वराची प्रार्थना करीत की, ' पांडुरंग आतां वैकुंठास न्या. ' त्यांनी आतांशा कांहीं बोलणे झाले तरी अभंगांत बोलवे व कोणास कांहीं उत्तर देणे झाल्यास अभंगांतच द्यावे असा क्रम धरिला. त्यांनी विठ्ठल नामस्मरणां वाचून इतर बोलणे बोलवायाचे सोडून दिले. त्यांनी रात्रंदिवस नामसंकीर्तनावर घडाका चालविला, अशाप्रकारे त्यांच्या वृत्तीत इतका कांहीं फरक पडला की, त्यांना जणू काय आपला अंतकाळ अगदी जवळ येऊन ठेपला हें कळलेच होते. शके १५७२ फाल्गुन कृष्ण प्रतिपदेला त्यांनी सर्व रात्रभर कीर्तन केले. कीर्तनसमयी विठ्ठलाचे ठिकाणी त्यांचे इतके प्रेम जडले होते की, त्यांस देहभान देखील राहिले नव्हते. आज वैकुंठास जाण्याची आपली पुष्कळ दिवसांची आवडती इच्छा पूर्ण करण्याकरितां पांडुरंग आपल्या समोर उभे आहेत, आपल्यास नेण्याकरितां विमान आले असून देवगण आपली वाट पहात आहेत. अशातऱ्हेचा दृढभास त्यांना झाला. वैकुंठास जाण्याची आपली सर्व तयारी झाली व तेथले अक्षय्य सुख भोगण्यास आपली बायको व भक्तमंडळी येईल तर बरे, असे मनात येऊन त्यांनी त्याप्रमाणे सर्वांस बोलविले. जिजाईस हें खरे वाटले नाही. तिने त्यावेळी असा निरोप पाठविला की,—

‘ मी पांच महिन्यांची गरोदर । घरी ह्यैस दुभती थोर ॥
पोरवडा लहान लेकरे । मार्गे संसार कोण करी ॥ १ ॥

त्यावरून तुकारामबोवांनी 'घरचे दारचे पांडुरंगाला भजा, वडिलांना माझा दंडवत सांगा' अशा आशयाचा अभंग ह्मणून सर्वांचा निरोप घेतला. त्यावेळी 'तुकाराममहाराजांचा नित्य सहवास आपल्याला आतां अंतरणार' हें मनांत येऊन सर्वांना अतिशय वाईट वाटलें. त्यांच्या निस्सीम भक्तांच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्या. तुकारामबुवा ह्या मंडळीसह भजन करीत करीत इंद्रायणीचे कांठीं आले व तेथें त्यांनीं निर्वाणीचे बावीस अभंग झटले. या अभंगांतील तुकाराममहाराजांचे हृदयद्रावक उद्गार ऐकून मंडळीस अतिशय गहिवर आला व कित्येक कोंवळ्या मनाचे भावीक लोक स्फुंदस्फुंदून रडूं लागले. रामेश्वरभट्टांकडून महाराजांस विनंति करवून व त्यांचे पाय धरून त्यांचें ह्या लांबच्या यात्रेचें जाणें रहित करवावें, अशी कांहीं मंडळी विचार करीत आहे, तोंच तुकारामबोवा अदृश्य झाले. तो दिवस फारगून वद्य द्वितीयेचा होता. तुकारामबोवा नार्हासे झाले हें पाहून एकच अकांत झाला. जिजाबाई तर मोठमोठ्यानें ऊर बडवून घेऊं लागली. कांहींवेळानें सर्वांचा दुःखवेग कमी होऊन हा महापुरुष कदाचित् परत येईल या आशेनें तेथेंच संध्याकाळपर्यंत बसून राहिले; परंतु शेवटीं सर्वांची निराशा होऊन बहुतेक लोक रात्र पडल्यावर घरीं गेले. रामेश्वरभट्टादि चवदा निस्सीम भक्त 'महाराज दर्शन देतील तरच प्राण ठेवूं' अशा निर्धारानें तेथेंच राहिले. ह्याप्रमाणें ही मंडळी पंचमीपर्यंत निर्धारानें बसली. पंचमीचे दिवशीं सकाळीं तुकाराममहाराजांचा टाळ व गोघडी खाली पडली. त्यावरून तुकोबा वैकुंठाला गेले अशी सर्वांची खात्री झाली व मग ते चवदा जण घरीं आले. नंतर तुकारामबोवांची प्रयाणतिथि कोणती धरानी ह्या विषयी प्रश्न उत्पन्न झाल्यावरून ज्या दिवशीं त्यांची गोघडी व टाळ खाली पडले, त्याच दिवशीं तुकाराममहाराज स्वर्गास गेले असा रामेश्वरभट्टांनीं निर्णय दिला. याप्रमाणें फारगून वद्य ९ शके १९७२ रोजीं तुकारामबोवा आपल्या देहाचें सार्थक करून स्वर्गवासी झाले !

तुकाराममहाराजांच्या प्रयाणसमर्थी जिजाबाई पांच महिन्यांची गरोदर होती हें मागें सांगितलेंच आहे. ती योग्यकाळीं प्रसूत होऊन तीस मुलगा झाला. त्याचें नांव नारायण असें ठेविलें. तो पुढें मोठा भक्तिमान् व धार्मिक निघाला. यांची वृत्ति पाहून शिवाजीमहाराज इतके संतुष्ट झाले कीं, त्यांनीं त्यांना देहू, किन्हई व एलवाडी ह्या गांवांची सनद करून दिली. त्याचे वंशज नारायणबुवा हे सध्यां तुकाराममहाराजांची गादी चालवितात.

तेही कीर्तन वगैरे करितात. ते आपल्या कुळातील वंशपरंपरा चालन आलेला कुलधर्म यथास्थितपणे चालवीत आहेत; हे त्यांना अत्यंत भूषणास्पद आहे.

असो. तुकाराममहाराजांच्या कवितेषहळ दोन शब्द लिहून आपण आतां त्यांचा निरोप घेऊं. त्यांच्या अभंगांची वाणी त्यांच्या गुणानुरूप होती. त्यांना ढोंगधतूऱ्यांचा अत्यंत तिटकारा होता ह्याणून त्यांचें भाषण निर्भीड व खरें होतें. ते साक्षात्कारी होते तसें त्यांचें बोलणें प्रासादीक अमे; आणि ते भावीक, प्रेमळ व दयाळू होते तशी त्यांची वाणी सकरुण, प्रेमळ आणि विनम्र होती. ते स्वभावानें नेहमीं आनंदी असत तशीच त्यांची वाणीही पण अत्यंत रसाळ आहे. त्यांची कविता साधी व चटकनू मनांत ठसणारी अशी आहे. थोड्या शब्दांत पुष्कळ अर्थगांभीर्य आणण्याचा हातोटी त्यांना उत्तम साधली होती अथवा ईश्वरी साक्षात्कारानेंच त्यांच्याकडून कवित्व झालें तेंव्हां त्यांत अर्थगांभीर्य व प्रसाद यांची उणीव कोटून असणार ? त्यांनीं आपल्या अभंगांत भक्तिप्रेम, नीति, सदुपदेश व ढोंगरिस्फोट यांचेंच बहुतकरून विवेचन केलें आहे. त्यांनीं आपल्या अभंगांत ठिकठिकाणीं लोकांना जो उपदेश केला आहे, त्यावरून त्यांचे मतलबाचे व्यवहार, द्रव्य व सुख मिळविण्याची हांव, परदुःखाविषयीं बेपरवाईं वगैरे सर्व साधारण गोष्टी त्यांना मार्भिकपणानें समजत होत्या, परंतु अशातःहेनें वागणाऱ्या लोकांविषयीं राग व द्वेष न बाळगतां त्यांना त्यांची कांय गेत असे व अशा धर्म व नीतिभ्रष्ट लोकांस ताळ्यावर आणून भक्तिमार्गाकडे लावण्याचा त्यांचा नेहमीं प्रयत्न असे. 'ह्या महापुरुषाचे अभंग स्वानुभवस्फूर्तीनें रचलेले असल्यामुळे त्यांमध्ये स्वारस्य व प्रसाद पूर्णपणें भरलेला आहे. हे अभंग भक्तिपूर्वक जो वाचील व मनन करील त्याचें मन भक्तिमार्गाकडे वळल्यावांचून कधीही रहावयाचें नाहीं ! ह्या महाभगवद्भक्तानें इतर साधुभगवत्प्रमाणें जगाची काळजी व परवा न करितां केवळ स्वात्मोन्नतीच्या दृष्टीनें अरण्यांतिल एकांतवास न स्वीकारितां सामान्य लोकांत लीनतेनें व निरपेक्षतेनें राहून त्यांची धार्मीक व नैतिक उन्नति करण्यांत आपलें आयुष्य वेचिलें, हा त्यांनीं आपल्यावर मोठाच उपकार करून ठेविला आहे आणि त्यांनीं उपदेशिलेल्या भक्तिमार्गाचें अवलंबन करून नीतीनें व सदाचरणानें ह्या जगांत आपण आपला अनिश्चित अथवा क्षणभंगुर काळ कोणत्याही स्थितींत आनंदानें कंठिला ह्याणजेच आपण त्या उपकाराचे उतराई होऊं ! आतां तुकाराममहाराजांच्या ब्रह्मीभूत झालेल्या आत्म्याची व त्यांच्या अमर व

अभंगवाणीची एकवार महाराष्ट्र कविवर मोरोपंतांच्या आर्यानीच स्तवन व प्रशंसा करून हा बराच विस्तृत झालेला भाग आटोपता घेऊं:-

॥ आर्या ॥

“ नरकांतुनि काढितसे; काढुनि बहु पतित, पातुकावाणी ।
तो गुरु कसा नव्हे हो ? ज्ञानांबुधि अतितपा तुकावाणी ॥ १ ॥
भक्तरसचि मूर्त, असा कगिति बृहस्पतिशतक्रतु कयास ।
कीं वाटे भगवद्यश सुरभीपय अमृत तक्र तुकयास ॥ २ ॥
विमद, विराग, विमत्स्तर, तृप्ति सदा सुगुण हे तुकारामी ।
ते कैचे स्वर्गांच्या विविध विषयलाभ हेतुकारा मीं ॥ ३ ॥
ज्याचे अभंग लागति खलहृदया, जेवि बाण रामाचे ।
ज्या पर वाद न मोहिति, शर जैसे ईश्वरास कामाचे ॥ ४ ॥
भगवद्भक्ति कराया बहुजड जीवांसि जो तुका शिकवी ।
त्याच्या दुसरा धरणीवरि येईल कोण हो तुकासि कवी ॥ ५ ॥

“ तुकारामबुवांच्या अभंगांतील कांहीं वेंचे. ”

(तुकोबांस त्यांच्या स्त्रीचें कठोर भाषण.)

मजचि भोंवता केला येणें जोग । काय याचा भोग अंतरला ॥ १ ॥
चालोनीया घरा सर्वसुखें येती । माझी तों फजीती चुकोचि ना । २ ।
कोणाची बाईल होवोनिया आढूं । संसारीं काढूं आपदा किती । ३ ।
काय तरी देऊं तोडतील पोरें । मरतीं तरी बरें होतें आतां ॥ ४ ॥
कांहीं नेदी वांचों धोवियेलें घर । सारवाया दोर शेण नाहीं ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे रांड न करितां विचार । वाहनिया भार कुंथे माथा ॥ ६ ॥

गोणी आली घरां । दाणे खाऊं नेदी पोरा ॥ १ ॥
भरी लोकांची पांढोरी । मेला चोरटा खाणोरी ॥ २ ॥
खचळली पिसी । हाता झोंबे जैसी लांती ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे खोटा । रांडे संचिताचा सांठा ॥ ४ ॥

३

न करवे धंदा । आइता तोंडीं पडे लोंदा ॥ १ ॥

उठितो तो कुठितो टाळ । अवधा मांडिला कळोळ ॥ २ ॥

जिवंतचि मेळे । लांजा वाटेनिया प्याले ॥ ३ ॥

संसाराकडे । न पाहती ओस पडे ॥ ४ ॥

तळमळती यांच्या रांडा । घालिती जीवा नविं धोंडा ॥ ५ ॥

तुका ह्मणे बरें झालें । घे गे बाइले लिहिलें ॥ ६ ॥

वरील प्रकारची जिजाबाईने तुकारामबोवांची केलेली निर्भर्त्सना वाचून पुष्कळ वाचक तिला दोष देतील व अशा महापुरुषाला ती दुरुत्तरें बोलत असे ह्मणून त्यांना कदाचित् तिची चिरडही येईल, परंतु ती एक खरी साध्वी होती. तुकारामबोवांपासून तिला कोणत्याही प्रकारें सुख मिळालें नसून उलट दुःख व त्रासच होत असे! असे असतांही ती त्यांच्या पोटापाण्याची काळजी वाहून भांडार डोंपरावर तीन कोस भरउन्हांत चालत जाऊन भाकरी पोंचवीत असे, व ते जेवण्यावांचून अन्न ग्रहण करीत नसे. तिची पतिव्रताधर्माप्रमाणें तुकोबांचे ठिकाणी निष्ठा व प्रेम होतें ह्याबद्दल शंका घेण्यास जागाच नाही. नवऱ्याने संसारांतील आपण वानवी भाग उचलावयाचा तो न उचलतां उलट बायकोने मोलमजूरी करून व इकडून तिकडून मिळविलेलें धान्य वगैरे जिन्नस त्याने अतिथि अभ्यागतांस द्यावे हें कोणत्या बायकोला पहावेळ व हें कृत्य पाहून कोणत्या स्त्रीची सहनशील-वृत्ति ठिकाणावर राहिल ? तेव्हां अशा नवऱ्यावर प्रीति व निष्ठा ठेऊन राहिल्याबद्दल जिजाबाईची आमच्या मते आपण तारीफच केली पाहिजे !

वांझेने दाविलें गन्हवार लक्षण । चिरगुडें घालून वाथयाला ॥ १ ॥

तेवी शब्द ज्ञानी करिती चावटी । ज्ञान पोटासाठीं विकूनियां ॥ २ ॥

बोलाचीच कठी बोलाचाचि भात । जेवुनिया तृप्त कोण जाला ॥ ३ ॥

कागदीं लिहितां नामाची साखर । चाटितां मधुर गोडी नेदी ॥ ४ ॥

तुका ह्मणे जळो जळो ती म्हंती । नाहीं लाज चित्तीं आठवण ॥ ५ ॥

अखिल जग ब्रह्ममय आहे व तें ब्रह्मही मीच आहे, अशा केवळ तोंडा-नेच वेदांताच्या लंढ्या लंढ्या गफा झोंकणाऱ्या दांभिकांवर तुकारामबोवांनी हा चांगलाच कोरडा उडविला आहे! अशा दांभिकांबद्दल तुकारामबोवा क्षणतात.

बसोनी थिळुरो । बेहुक सागरा धिकारी ॥ १ ॥
 नाही देखिला ना ठावा । तोंड पिटी करी हांवा ॥ २ ॥
 फुगतें काउळें । ह्मणे मी राजहंसा आगळें ॥ ३ ॥
 गजाहुनी खर । ह्मणे चांगला मी फार ॥ ४ ॥
 मुलाम्याचें नाणें । तुका ह्मणे नव्हे सोनें ॥ ५ ॥

परमेश्वर भक्तीचा भुकेला आहे. त्याची प्राप्ति करून घेण्याकरितां कर्माची व ज्ञानविज्ञानाची विशेष गरज नाही. ते ह्मणतातः—

कासया पाषाण पूजिती पितळ । अष्ट धातु खळ भावहीन ॥ १ ॥
 भावचि कारण भावचि कारण । मोक्षाचें साधन बोलियळें ॥ २ ॥
 काय करिल जपमाला कंठमाळा । करिशी वेळोवेळां विषयजप ॥ ३ ॥
 काय करिशील पंडित हे वाणी । अक्षराभिमानी थोर होय ॥ ४ ॥
 काय करिशील कुशळ गायन । अंतरीं मळीण कुबुद्धि ते ॥ ५ ॥
 तुका ह्मणे भाव नाही करी सेवा । तेणें काय देवा योग्य होशी ॥ ६ ॥

सर्वांच्या निर्वाहाची काळजी वाहणारा तोच एक परमेश्वर आहे; तोच सर्वांना अन्न पाणी पुरवितो. आपली काळजी व्यर्थ आहे; अशा दृढ सम-
 जुतीने त्यांनी आपल्या बायकोच्या व मुलाबाळांच्या पोटाची काळजी केली
 नाही. अन्नाच्छादनासाठी काळजी करणे व्यर्थ आहे अशाविषयी तुकोबा-
 रायांनी कित्येक अंभंग केले आहेत.—

कारे नाठविसी कृपालु देवासी । पोसीतो जगासी एकलाची ॥ १ ॥
 फुटे तरुवर उष्णकाळमासीं । जीवन त्यासी कोण घाली ॥ २ ॥
 बाळा दुग्ध कोणी केलेंसे उत्पत्ति । वाढवी श्रीपती सर्वे दोन्ही ॥ ३ ॥
 तेणें तृप्ती काय नाही केली चिंता । राहे त्या अनंता आठवनी ॥ ४ ॥
 तुका ह्मण त्याचें नांव विश्वंभर । करा निरंतर ध्यान त्याचें ॥ ५ ॥

२

हरीचिया दासा नाही भयचिंता । दुःख निवारिता नारायण ॥ १ ॥
 नलगे वहाणे संसार उद्वेग । जडों नेदी पांग देवराय ॥ २ ॥
 असो घावा धीर सदा समाधान । आहे नारायण जवळीच ॥ ३ ॥
 तुका ह्मणे माझा सखा पांडुरंग । व्यापीयेलें जग तेणें ऐकें ॥ ४ ॥

तुकाराम महाराजांना निर्गुण परब्रह्माची पूर्ण ओळख झाली असून सगुण भक्तीमध्येच विशेष गोडी व महत्व आहे असे त्यांचे मत होते. कर्म मार्गाविषयी त्यांना विशेष प्रीति नव्हती. सगुण मूर्तीची पूजा, नामस्मरण, भजन व ध्यान हाच भक्तिमार्ग विशेष श्रेयस्कर आहे असे त्यांचे मत होते:—

हेंचि माझे तप हेंचि माझे दान । हेंचि अनुष्ठान नाम तुझे ॥ १ ॥
 हेंचि माझे तीर्थ हेंचि माझे व्रत । सत्य हें सुकृत नाम तुझे ॥ २ ॥
 हाचि माझा धर्म हेंचि माझे कर्म । हाचि नित्यनेम नाम तुझे ॥ ३ ॥
 हाचि माझा योग हाचि माझा यज्ञ । हेंचि जपध्यान नाम तुझे ॥ ४ ॥
 हेंचि माझे ज्ञान श्रवण मनन । हेंचि निजध्यासन नाम तुझे ॥ ५ ॥
 हाचि कुळाचार हाचि कुळधर्म । हाचि नित्य नेम नाम तुझे ॥ ६ ॥
 हा माझा आचार हा माझा विचार । हा माझा निर्धार नाम तुझे ७
 तुका ह्मणे दुजे सांगायासि नाहीं । नामेविण कांहीं धनवित्त ॥ ८ ॥

पुढे त्यांची भक्ति इतक्या थराला गेली की त्यांना एका विठ्ठलाशिवाय दुसरें कांहीं दिसत नसे. त्यांना प्रत्येक अणुरेणुंत विठ्ठलाचीच व्याप्ति दिसत असे. विठ्ठल हाच बाप, विठ्ठल हीच माता, विठ्ठल हाच सखा व विठ्ठल हाच सोयरा इतके मानण्यापर्यंत त्यांची मजल येऊन पोचली होती:—

विठ्ठल टाल विठ्ठल दिंडी । विठ्ठल तोंडी उच्चार । १ ॥
 विठ्ठल अवघ्या मांडवला । विठ्ठल बोला विठ्ठल ॥ २ ॥
 विठ्ठल नाद विठ्ठल भेद । विठ्ठल छंद विठ्ठल ॥ ३ ॥
 विठ्ठल सुखा विठ्ठल दुःखा । तुक्या मुखा विठ्ठल ॥ ४ ॥

२

विठ्ठल गीतीं विठ्ठल चितीं । विठ्ठल विश्रांति भोग जया ॥ १ ॥
 विठ्ठल आसनीं विठ्ठल शयनीं । विठ्ठल भोजनीं ग्रासोग्रासीं ॥ २ ॥
 विठ्ठल जागृतिस्वप्नसुषुप्ति । भान दुजे नेणती विठ्ठलेविण ॥ ३ ॥
 भूषण अलंकार सुखाचा प्रकार । विठ्ठलीं निर्धार जया नरा ॥ ५ ॥
 तुका ह्मणे तेही विठ्ठलचि झाले । संकल्प मुराले दुजेपण ॥ ६ ॥

तुकाराममहाराजांचीं मते अद्वैतपर होती. ते हरि, हर, देवी, गणपति, वगैरे देवतांत भिन्नभाव मानीत नसत. ते सर्व विठ्ठलमय मानीत. नरी

त्यांच्या मनाला श्रीविठ्ठलाशिवाय दुसरें कांहीं दिसत नव्हतें तरी पण ते इतर देवतांची कधीही निंदा करीत नसत. ते ह्मणत.—

हरिहरा भेद । नाही नका करूं वाद ॥ १ ॥

एकएकाचे हृदयी । गोडी साखरेचे ठायी ॥ २ ॥

भेदकासी नाड । एक वेळांटीची आड ॥ ३ ॥

वाम सव्य भाव । तुका ह्मणे एकचि आंग ॥ ४ ॥

२

माया तेचि ब्रह्म ब्रह्म तेचि माया । अंग आणि छाया तयापरी । १ ।

तोडितां न तुटे सारितां निराळी । लोटांगणांतळी हारपते ॥ २ ॥

दुजें नाही तेंथें बळ कोणासाठी । आणीक ते अटी विचाराची ॥ ३ ॥

तुका ह्मणे उंच वाढे उंचपणें । ठेंगणीं लवणे जैसीं तैसीं ॥ ४ ॥

भक्ति ह्मणजे प्रेम. प्रेमाची भिन्न भिन्न स्वरूपें ह्या जगांत पुष्कळ दृष्टीस पडतात; उदाहरणार्थ पितापुत्र प्रेम, मातापुत्र प्रेम, प्रभुसेवक प्रेम, मित्रप्रेम, पतिपत्नी प्रेम इत्यादि. या सर्व प्रेमस्वरूपांत भिन्नता दिसून येते. प्रेमाच्या या सर्व प्रकारांत पतिपत्नीप्रेम श्रेष्ठ होय ! या प्रेमस्वरूपाला 'मधुर' असेही ह्मणतात. याच्यावर प्रेमाची पायरी नाही. ह्या जगांत प्रेमाचें जें काय अत्युच्च स्वरूप दिसून येतें तें ह्याचप्रकारचें; व मनुष्यास माहीत असलेलें विलक्षण प्रकारचें प्रेम तेंही हेंच होय ! खरोखर ! मनुष्याचा सारा स्वभाव बदलून टाकणारें, त्याच्या जिविताच्या प्रत्येक ओघांतून वाहत असणारें, त्यास मारून सोडणारें, त्याचें स्वरूपच फिरविणारें ह्मणजे घडित त्यास नारायण बन-विणारें, नाही तर निमिषार्धांत त्यास राक्षसी अवतार देणारें, असें—गुणकारी—प्रेम स्त्रीपुरुषांवांचून इतरत्र कोठें आढळेल काय ? ह्या ईश्वरीप्रेमाच्या मधुर स्वरूपांत ईश्वर हाच आपला पति मानला जातो. आपण सर्व स्त्रियाच या जगांत आहोंत, पुरुष क्रोणाचि नाही. ईश्वर हाच एक पुरुष होय, व तो एक पुरुष हाच आपणां सर्वांचा प्रियपति होय. पुरुष स्त्रीकडे व स्त्री पुरुषाकडे जें जें प्रेम लावते तें तें आतां सर्व ईश्वराकडे लागतें. आपले साधुश्रेष्ठ तत्त्वोपदेशी ह्या प्रेमस्वरूपाच्या अत्युच्च मधुरस्थितीसच पोचले होते असें त्यांच्या अभंगावरून दिसून येतें. त्यांनीं ईश्वरसंबंधी पति- 'भर-तार- ' 'परपुरुष' अशीच भावना केली होती. ते ह्मणतात:—

आधिल्या भ्रतारें काम नव्हे पुरा । ह्मणोनि व्यभिचारा टेंकलीये । १ ।

रात्रंदीस मज पाहिजे जवळी । क्षण त्या निराळी न गमे घडी ॥२॥
नाम गोष्टी माझी सोय सांड आतां । रातले अनंता तुका ह्मणे ॥३॥

२

हाचि नेम आतां न फिरे माघारीं । बैसलें शेजारीं गोविंदाचे ॥१॥
घर-रिधीं झालें पट्टराणी बळें । बरिलें सांवळें परब्रह्म ॥ २ ॥
बळियाचा अंगसंग झाला आतां । नाहीं भय चिंता तुका ह्मणे ॥३॥

३

सर्व सुख आह्मीं भोगूं सर्वकाळ । तोडियलें जाळ मोहपाश ॥ १ ॥
याचसाठीं सांडीयलें भरतार । रातलों या परपुरुषापाशीं ॥ २ ॥
तुका ह्मणे आतां गर्भ नये धरूं । औषध जें करूं फळ नव्हे ॥ ३ ॥

‘ हे तुकाराममहाराजांचे अगदीं अखेरचे अभंग होत. हे अभंग सरतांच त्यांचें शरीर दिव्य व तेजःपुंज-केवळ ब्रह्मरूप-झालें. ह्यावरून त्यांची इह-लोकची यात्रा संपली, तेव्हां त्यांच्या भक्तीचे किती उच्चस्वरूप होतें तें दिसून येईल. ’

‘ सुखदुःख हीं केवळ भौतिक दक्षिणोत्तर टोंकें होत. अमक्या ठिकाणीं सुखाचें अस्तित्व आहे ह्मणजे तितक्याच प्रमाणानें दुमरें कोठेंतरी दुःखाचें वास्तव्य, दृश्य किंवा अदृश्यरूपानें असलेंच पाहिजे. ज्याप्रमाणें अभाव-रूपानें विद्युद्वास्तव्य स्थापित झालें ह्मणजे स्पष्ट विद्युत्प्रादुर्भाव सिद्ध करण्याची आवश्यकता नाहीं, त्याचप्रमाणें सुखाच्या कल्पनेबरोबर दुःखाची कल्पना आलीच पाहिजे. ’ या बाबतीत तुकोवारायांचें असें मत आहे कीं,-

कई वाहावें जीवन । कई पलंगीं शयन ॥ १ ॥
जैसी जैसी वेळ पडे । तैसें तैसें होणें घडे ॥ २ ॥
कई भोज्य नानापरी । कई कोरड्या भाकरी ॥ ३ ॥
कई बैसावें आसनीं । कई पायीं अनवाणी ॥ ४ ॥
कई उत्तम प्रावणें । कई वसनें तींही जीणें ॥ ५ ॥
कई सकल संपत्ति । कई भोगणें विपत्ती ॥ ६ ॥
कई सज्जनासी संग । कई दुर्जनासीं योग ॥ ७ ॥
तुका ह्मणे जाण । सुखदुःख तें समान ॥ ८ ॥

‘स्वभावाला औषध नाही किंवा जित्याची खोड मेळ्याशिवाय जात नाही;’ अशा दोन ह्मणी आहेत. यांचा अर्थ इतकाच की, मनुष्याचा मूळचा-नैसर्गिक-जो स्वभाव असतो तो कोणत्याही उपायाने पालटत नाही. प्रसंगोपात त्यांत जरी थोडकासा फेरफार झाला तरी तो निश्चित नसतो; संधि सांपडतांच तो आपले पूर्वस्वरूप पुनः धारण करितो. तुकारामबोवा ह्मणतातः—

आधीं होता वाघ्या । दैव-योगें झाला पाग्या ॥ १ ॥
 त्याचा येळकोट राहीना । मूळ-स्वभाव जाईना ॥ २ ॥
 आधीं होता ग्रामजोशी । राज्यपद आलें त्याशीं ॥ ३ ॥
 त्याचें पंचांग राहीना । मूळ स्वभाव जाईना ॥ ४ ॥
 आधीं होती दासी । पट्टराणी केलें तिशीं ॥ ५ ॥
 तिचें हिंडणें राहीना । मूळस्वभाव जाईना ॥ ६ ॥
 आधीं होता संतसंग । तुका झाला पांडुरंग ॥ ७ ॥
 त्याचें भजन राहीना । मूळ स्वभाव जाईना ॥ ८ ॥

संसारान्त जर वागावयाचें आहे तर आहारी-व्यवहारी भीड धरितां कामानये. भीड ही भिकेची बहीण आहे. जशास तसें वागावें हा उत्तम पक्ष. मनुष्यानें आपलें वर्तन नेहमीं पाण्याप्रमाणें ठेविलें पाहिजे. ठकाशीं ठकाप्रमाणें व साधूशीं साधूप्रमाणेंच वागणूक ठेविची पाहिजे. असें केल्या-शिवाय व्यवहार सुरळीत चालावयाचा नाही. चांभाराच्या देवाची पूजा खेटरांनींच केली पाहिजे.—

पाया जाला नारू । तेथें बांधला कापूरू ॥ १ ॥
 तेथें बिचव्याचें काम । अधमासि तों अधम ॥ २ ॥
 रुसला गुलाम । धणी करीतो सलाम ॥ ३ ॥
 तेथें चाकराचें काम । अधमासि तों अधम ॥ ४ ॥
 रुसली घरची दासी । धणी समजावी तिथेसी ॥ ५ ॥
 तेथें बटव्रीचें काम । अधमासि तों अधम ॥ ६ ॥
 देव्हाच्यावरि विंचू आला । देव-पूजा नावडे त्याला ॥ ७ ॥
 तेथें पैजारेचे काम । अधमासि तों अधम ॥ ८ ॥
 तुका ह्मणे जाती । जातीसाठीं खाती माती ॥ ९ ॥

खालील अभंगांत तुकोबारायांनी आपल्या कर्मेन्द्रियांस प्रार्थना केली आहे; ती प्रत्येकांनी पाठ करून तशीच कर्मे आपल्या इंद्रियांकडून करून घेतल्यास त्यांस त्यांचे श्रेय मिळाल्याशिवाय रहावयाचें नाही.—

‘घेई घेई माझे वाचे । गोड नाम विठोवाचें ॥ १ ॥
मना तेंधें धांव घेई । राहीं विठोवाचे पार्यीं ॥ २ ॥
ढोळे तुह्मी ध्यारे सुख । पाहा विठोवाचें सुख ॥ ३ ॥
तुह्मी आइका रे कान । माझ्या विठोवाचे गुण ॥ ४ ॥
तुका ह्मणें जीवा । नको सांडूं या केशवा ॥ ५ ॥

खालील अभंगांत तुकारामबोवांनी भवरोगानें ग्रस्त झालेल्यांचें निदान करून त्यांना खालील औषध घ्यावयास सांगितलें आहे. हें औषध सांजसकाळ घेत गेल्यास तें गुण दिल्याशिवाय राहणार नाही.

‘ब्रह्मरस घेई काढा । तेणें पीडा वारेल ॥ १ ॥
पथ्यनाम विठोवाचें । आणिक वाचे न सेवी ॥ २ ॥
भव रोगा ऐसें जाय । आणिक काय झुल्लक ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे नव्हे बाधा । आणिक कदा भूतांची ॥ ४ ॥

आतां तुकोबारायांच्या पदांपैकीं मासल्याकरितां दोन तीन पदे देवून हें प्रकर्ण पूर्ण करूं.—

पद.

पोटा पुरतें देई । माजणें लयि नाहीं लयि नाहीं ॥ ६० ॥
पोळीं साजुक अथवा शिळी । देवा! देई भुकेच्या, वेळीं ॥ १ ॥
वस्त्र नवें अथवा जुनें । देवा! देई अंग भरून ॥ २ ॥
देवा! कळणा अथवा कोंडा । आह्मां देई भुकेच्या तोंडा ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे आतां । नका करूं पाया परता ॥ ४ ॥

२

साजेल तेंची ल्यावें गड्यानों पचेल तेंची खावें ॥ ६० ॥
घरासी आले संत ह्मणुनी काय बोलुनी सीणवावे ।
गोड उंस झाला ह्मणोनी काय मुळासकट खावें ॥
प्रीतीचा सोईरा आला ह्मणोनी काय बहुत दिवस राहावें ।
गांवचा हाकम झाला ह्मणोनी काय गांवच बुडवावें । १ ।

आंगीं आली नौवती ह्मणोनी काय भलतेच बोलावें ।
 फुकट झाला हिरा ह्मणोनी काय कथील जोडावें ॥
 भगवें केलें वस्त्र ह्मणोनी काय जनास मोंदावें ।
 व्याजवट्टा घेतो ह्मणुनि काय मुद्दल बुडवावें ॥ २ ॥
 परस्त्री सुंदर झाली ह्मणोनी काय बळेंच भोगावी ।
 जिवलग मैत्र झाला ह्मणोनी काय बाईल मागावी ॥
 सोन्याची सुरी झाली ह्मणोनी काय उरींच मारावी ।
 मखमाल पैजार झाली ह्मणोनी काय शिरींच पिरवावी ॥ ३ ॥
 फुकट झाला हत्ती ह्मणोनी काय भलत्यानेंच घ्यावा ।
 वडील भरला रागें ह्मणोनी काय जिवेंच मारावा ॥
 कापुर झाला सवंग ह्मणोनी काय सेजेस लावावा ।
 चंदन झाला शीतळ ह्मणोनी काय उगाळुनी प्यावा ॥ ४ ॥
 संतगुरु सोयरा झाला ह्मणोनी काय आचार बुडवावा ।
 सुंदर झाला दीप ह्मणोनी काय वळचणीस खोवावा ॥
 नित्य भेटतो देव ह्मणोनी काय जनांत दावावा ।
 दास तुका ह्मणे हरी हा गुप्तचि ठेवावा ॥ साजेळ ॥ ५ ॥

३

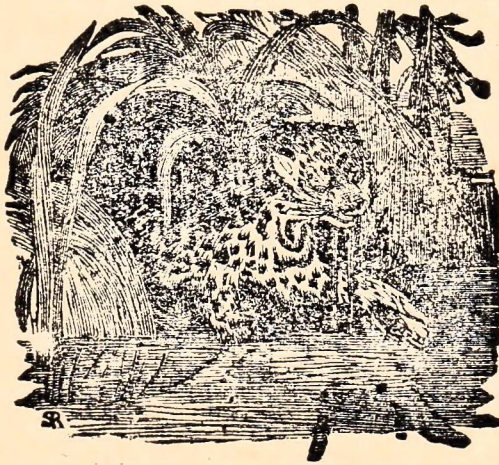
पार्वतीवर । नमिला म्यां शिवशंकर ॥ ४० ॥
 शंभू कैलास शिखरीं । पार्वती आदिमाया सुंदरी
 बैसुनी शंकराचे शेजारीं । जोडुनी कर ॥ नमिला ॥ १ ॥
 गिरिजा पुसे शंकरासी । तरि मी काय होय तुझांसी
 शंकर ह्मणे माता होशी । मी तुझा कुमर ॥ नमिला ॥ २ ॥
 ऐकुनि बोलली गिरिजा । मी तरी तुमची आत्मजा
 तुझी पिता शंभुराजा । माझे माहेर ॥ नमिला ॥ ३ ॥
 बोलिला नंदी ते अवसरिं । एका ह्मणे त्रिपुरारी
 गिरिजा शंकराची अंतुरी । तुझीं भ्रतार ॥ नमिला ॥ ४ ॥
 बोलिले मग स्वामी कार्तिक । नंदि ! तुझांसि काय ठाउक
 गिरिजा भाची बहिणिची लेंक । भाचरूं थोर ॥ नमिला ॥ ५ ॥

बाले वीरभद्र आपण । तुम्ही लबाड चौघेजण
गिरिजा शंकराचि बहीण । नातें साचार ॥ नमिला ॥ ६ ॥

ब्रह्मात्रिणु त्रिनयन । हे काय होती तिघेजण
तुका ह्मणे घावें निवडून । तुम्हीं चतुर । नमिला ॥ ७ ॥

वरील उतारे या छोटेलानी पुस्तकाच्या मानां बरेच झाले असे वाटते. तुकोबारायांच्या या अपार कवितासमुद्राचे मंथन करणे ह्मणजे काहीं लहानसहान काम नाही. ते करणे माझ्यासारख्या अज्ञांचे काम नसून मोठ-मोठ्या विद्वानांचे आहे. तांदूळाच्या ढिगाऱ्यांतून तांदूळ कसे निवडून काढावयाचे किंवा श्रीतुकाराम महाराजांनीं ह्मटल्याप्रमाणे.—

‘चंदनाचे हातपायही चंदन । परिसा नाही हीन कोणी अंग ।१।
दीपा नाही पाठी पोठी अंधकार । सर्वांगें साखर अवघी गोड ॥२॥
तेव्हां साखरेच्या राशीतून गोड साखर ती कशी निवडून काढणार !

रंगनाथस्वामी निगडीकर.

मन हें सर्व इंद्रियांत प्रमुख आहे. सर्व इंद्रियें याच्याच तंत्रानें चालतात. मनानें आज्ञा केल्यावांचून पाय एक पाऊलही पुढें टाकीत नाहीत, हात काम करीत नाहीत, रसना रस चाखीत नाही, कान ऐकत नाहीत, व डोळे इच्छित वस्तूंकडे वांकड्या दृष्टीनें पहात मुद्दां नाहीत. त्याचप्रमाणें मनुष्याकडून जीं कांहीं बरींवाईट कर्मे घडतात तीं सर्व मनाच्या आज्ञेवरून चालतात. याप्रमाणें कर्तृकरविणें व सुखदुःखांचें मूळ जें मन त्या मनाला आपल्या ताब्यांत ठेवणें ह्मणजे आत्मसंयमन करणें हें प्रत्येक प्राणीमात्राचें कर्तव्यकर्म आहे.

आत्मसंयमन करण्याचें काम अत्यंत कठीण आहे. विश्वामित्रासारख्या महान् महान् तपस्व्यांनीं व दुसऱ्या पुष्कळ साधुपुरुषांनीं आत्मसंयमन करण्याकरितां आपापल्यापरी पराकाष्ठा केली; पण त्यांत त्यांना यश आलें नाही. कामक्रोधादि षड्रिपूंनीं त्यांच्या मनावर अखेर जय मिळविलाच. तात्पर्य इतकें सामर्थ्यवान् जें मन तें साध्य करणें मोठें दुर्घट आहे. मनावर जय मिळविणें ह्मणजे अगदीं दुर्जय व भयंकर अशा शत्रूस पादाक्रांत करण्यासारखेंच आहे. श्रीमद्भागवतांतही असाच अभिप्राय आहे. 'परोहि योगो मनसः समाधिः' ह्मणून सर्वज्ञांनीं आस्ते आस्ते आपल्या उच्छृंखल मनोवासना आकलन करून आत्मसंयमन करण्याची संवय करीत असावे.

हा मनोरूपी डोंगर शमदमादि साधनें करूनही उतरून जाण्यास फार कठीण पडतो. याचे शिखरावर सनातन सच्चिदानंदरूपी, सर्व इंद्रियांनाही आपला प्रकाश देणारी स्वयंज्योति प्रकाशमान् झालेली असते. ज्ञान, ज्ञेय, ज्ञानगम्य या सर्वांचा वास तेथेंच. सारांशः स्वयंज्योतिः जो परमात्मा त्याचें स्थान हें हृदय ह्मणजे मनच आहे. अन्य वृत्तींपासून तें दूषित न होऊं देण्याची खबरदारी ठेवावी. तें शुद्ध व पवित्र अशास्थितीत राहिलें तरच स्वच्छ उदकांत दिसणाऱ्या सूर्यचित्राप्रमाणें त्यामध्ये आत्मस्वरूप दृश्यमान् होईल. रामदास रंगनाथांसारख्या महात्म्यांनीं या मनोरूप वारूच्या पाठीवर विवेकाचे तडाके मारून त्याला अगदीं जेरीस आणिलें व त्याचें स्वरूप शुद्ध व पवित्र ठेविलें; ह्मणूनच त्यांना आत्मस्वरूप दृश्य झालें. या मनो-वारूला आकळण्याचा मार्ग एकनाथांनीं फार उत्तमरीतीनें दाखवून दिला आहे. ते ह्मणतातः—

ओंव्या.

‘मन जाय कामक्रोधापार्शी । विवेक धरूनि वोढि केशी ॥

मन रिघतां निंदेपार्शी । विवेक त्याशीं बुकली ॥ १ ॥

मन ह्मणे विषमसुटी । विवेक हाणे वैराग्य काठी ॥

मन धांवतां कल्पनेपाठी । विवेक उठाउठी झोटि धरी ॥ २ ॥

परदारा परधन । अभिलाषूं धावें मन ॥

तेथेंहि विवेक पावोन । रणकंदन आरंभी ॥ ३ ॥

ऐसा मनविवेकाचा झगडा । गाऱ्हाणें आलें सद्गुरू पुढां ॥

तेणें करावया निजनिवाडा । अद्वैतवाडा कोंडिलें ॥ ४ ॥’

‘नाथांचा हा उपदेश किती नीतिपर आहे? प्रत्येक मनुष्य जर आपलें मन याप्रमाणें स्वाधीन ठेवून आत्मसंयमन करील तर त्याला ‘नारायण’ व्हायला कितीसा वेळ लागेल? वर सांगितलेल्या प्रकारानें आत्मसंयमन करून ‘नर’ असून ‘नारायण’ झालेऱ्यांचीं जीं काय थोडीं फार उदाहरणें आहेत त्यांपैकींच प्रस्तुत चरित्रनायकाचें एक आहे.

‘रंगनाथाच्या पूर्वजांचें मूळ उपनांव खडके असें होतें. हें नांव त्याच्या पूर्वजांचें मूळ राहण्याचें ठिकाण नें खडकी नांवाचें गांव त्यावरून पडलें. खडकी हें गांव मोंगलाईतील चौसाळें महालांत आहे. खडकी येथून पंधराव्या शतकांत राघोपंत खडके हे श्रीक्षेत्र पंढरपुराजवळ नाझरें या गांवीं राहण्यास गेले. राघोपंताच्या आंगची शिपाईगिरी व त्यांचें अश्वविद्येचें ज्ञान पाहून यांस लोक विनोदानें खडके याच्या ऐवजीं घोडके असें ह्मणूं लागले. यांचे वंशज अजूनही आपलें आडनांव घोडके असेंच लावितात.’

‘राघोपंत घोडके यांनीं नाझरें येथील देशपांडेपणाची वृत्ति विजापूरचे दरबारांतून संपादन केली. परंपरेनें ही वृत्ति याच वंशाकडे चालली. घोडके हे माध्यंदिन शाखेचे वासिष्ठ गोत्री ब्राह्मण; वरील वृत्ति संभाळून या कुटुंबातील पुरुष विजापूर दरबारची शिपाईगिरीचीं कामेही थोडींफार बजावीत’

‘राघोपंताच्या मुलांचें नांव चंद्राजीपंत. या चंद्राजीपंतास दोन पुत्र होते. थोरल्याचें नांव नागेश व धाकट्याचें नांव दत्तात्रेय. दत्तात्रेयानें आपल्या उत्तरवयांत संन्यासदीक्षा धारण केली. दत्तात्रेयास एकच पुत्र होता; त्याचें नांव रंगोपंत. रंगोपंतास पुत्र चार; (१) रामाजी, (२) बोपाजी, (३) कृष्णाजी व (४) दत्तात्रेय. या पुत्रचतुष्टयापैकीं

द्वितीय पुत्र जो बोपाजी हाच प्रस्तुत चरित्रनायकाचा पिता; व चतुर्थ पुत्र जो दत्तात्रेय हाच प्रख्यात श्रीधरस्वामी नाझरेकराचा पितामह. बोपाजी-पंताच्या बायकोचें ह्यणजे रंगनाथाच्या आईचें नांव बयाबाई. बोपाजी-पंताने कलबुर्गाजवळील कल्याण मठचे श्रीपूर्णानंदस्वामी यांचा अनुग्रह घेतला होता. बोपाजीस फार दिवस पुत्रसंतान नव्हतें; परंतु पुढे श्रीपूर्णानंदस्वामींच्या प्रसादानें त्यास तीन पुत्र झाले. थोरला यादव (जन्मशक १९३१) मधला रंगनाथ, (जन्मशक १९३४) व धाकटा विठ्ठल (जन्मशक १९३८)'.

रंगनाथाचा जन्म शके १९३४ मध्ये मार्गशीर्ष शुद्ध दशमीचे दिवशी रविवारी झाला. यास लहानपणापासून दांडपट्टा वगैरे सर्व मर्दानी खेळांचा फार नाद असे; व घरची साधारण श्रीमंती असल्यामुळे याचे हे लाड सहजासहजी पुरले जात. हा चौदा वर्षांचा झाला तेव्हां, याच्या लग्नाची आईबापांनी सर्व तयारी केली; परंतु त्यानें लग्न न करण्याचाच हट्ट धरिला. आईबाप आपले ह्यणणें ऐकत नाहीत असे पाहून त्यानें घराला रामराम ठोकला व मग तेथून निघून अश्रू, निरा-नरसिंगपूर वगैरे गांवांवरून तो श्रीक्षेत्र बदरिकाश्रमी गेला; तेथें राहून त्यानें कांहीं दिवस योगसाधन केले, मग तेथून तो परत देशी येण्यास निवाला. घर सोडल्यापासून त्याचा सर्व थाट सन्याशाचा असे; परंतु परत देशी येतांना वाटेत टेहरी येथील राजानें याचा अनुग्रह घेऊन यास घोडा, हत्यारें, मंदील वगैरे अलंकार अर्पण केले. या वेळेपासून रंगनाथ हेच अलंकार लेवून मोठ्या थाटानें राहूं लागला. देशी आल्यावर तो पंढरपूर येथें गेला. तेथें कीर्तन करित असता त्याला त्याचे आईबापांनी पाहिलें व ओळखून त्याची भेट घेतली आणि त्यास घरी नाझरे येथें घेऊन गेले. कांहीं दिवस नाझरे येथें सर्व कुटुंबासह यथास्थित योगक्षेम चालू असता बोपाजीपंताचे मनांत असें आलें कीं, आपले तिन्ही आश्रम पूर्ण झाले, तरी आतां सर्वत्रांच्या संमतीनें चतुर्थाश्रम धारण करून जन्माचे सार्थक करावें. याप्रमाणें सर्वत्रांचा निरोप घेऊन बोपाजीपंत रंगनाथासह कल्याणमठी श्रीपूर्णानंदस्वामींकडे गेले व तेथून त्यांच्या अनुमोदनानें,—

‘ अँकारस्वरूपां कृष्णा जेथें । धन्य करहाटक क्षेत्र तें ॥

तेथें जावोनि पुत्रासहितें । आश्रम चतुर्थ संपादिला ॥ १ ॥ ’

श्रीकृष्णातटाकीं करहाटक (कऱ्हाड) क्षेत्रांत चतुर्थाश्रम घेतला व पूर्वाश्रमीचें

बोपान्नीपंत नांव टाकून ते आपल्या देहाम 'निजानंद' ह्याणवू लागले. पुढे आपणही अद्याप कोणाचाच उपदेश घेतला नाही, तरी आतां आपला पिता जो निजानंद त्याचाच उपदेश घ्यावा असे मनांत आणून रंगनाथादि त्रिवर्ग बंधूंनी निजानंदाचाच उपदेश घेतला. यापुढे पित्यानेच पुत्रास उपदेशदीक्षा घ्यावी हा क्रम ह्या कुटुंबांत चालू झाला. यानंतर ही पितापुत्रांची व गुरु-शिष्यांची जोडी कोठेही त्रिरात्र न राहतां तीर्थयात्रा करू लागली. याप्रमाणे हिंडत हिंडत कृष्णा व कोयना या नद्यांचे संगमावर आले असतां, लौकिक वादून या नाशिवंत जगाची उपाधि कारण होते व परमेश्वराचे चिंतनांत अंतर पडते असे जाणून निजानंदस्वामींनी आपल्या चिरंजीवांच्या अनुमोदनाने त्या पवित्र जलप्रवाहांत जिवंत जलसमाध घेतली. ही गोष्ट शके १९१४ सालीं मार्गशीर्ष वद्य अमावास्येस घडली.

अशाप्रकारे वडील समाधिस्थ झाल्यावर रंगनाथ परत घरी न येतां तसाच पुढे तीर्थयात्रा करित हिंडू लागला. एकेवेळीं तो कृष्णातीरीं जाव-याचे इराद्याने निघाला असतां कोरेगांवचे वाटेवर त्यास निर्गुडीचे बन लागले. या बनांतच एका ओढ्याचे कांठीं रंगनाथाचे घोड्याचा पाय रुतला व घोडा पुढे चालेना. हीच परमेश्वराची आज्ञा समजून रंगनाथाने तेथेच मुक्काम केला व पुढे त्याच ठिकाणावर आपला मठ बांधिला. याच मठास निगडीचा मठ असे ह्याणतात; व या ठिकाणाला निर्गुगपुर अथवा निगडी ह्याणण्याचा सांप्रदाय पडला. या निगडी गांवापैकी रंगनाथाचे वंशनास साळीना १९०० रुपयांचे इनाम उत्पन्न अजूनही चालू आहे.'

'रंगनाथास लहानपणापासून शिवाईगिरीचा पेशा फार मनापासून आवडे; व त्याचा थाट आमरणांत ऐश्वर्यसंपन्न असा असे. कोठेही जाणे झाले तरी आपल्या 'निळ्या' घोड्यावर बसून कमरेला तरवार व बरोबर लंगोटबंद शिष्यसमुदाय घेऊन तो जाई येई. मठांत तर त्याचा थाट याहून ही श्रीमंतीचा असे.'

'रंगनाथाचा व रामदास स्वामींचा फार दाट परिचय असे; व ह्याण-नच त्याची गणना श्रीरामदासपंचायनांत केली जाते. रासदास पंचायतनांत (१) श्रीसमर्थ रामदासस्वामी परळीकर, (२) जयरामस्वामी वडगां-वकर, (३) रंगनाथस्वामी निगडीकर, (४) केशवस्वामी भागानगर-कर आणि (५) आनंदमूर्ति ब्रह्मनाळकर या पांच सत्पुरुषांचा समानेश होतो. या सर्व पुरुषांच्या करवीं शिवकालिन महाराष्ट्रांत समर्थानीं जी चेतना घडवून आणिली ती चेतना रंगनाथाच्या काव्यांत पदोपदीं दृष्टीस पडते.'

रंगनाथासंबंधी अनेक आख्यायिका प्रसिद्ध आहेत. एकदां रंगोबा भागानगरास (निजाम हैदराबादेस केशवस्वामीना भेटण्याकरितां गेले होते. त्यावेळीं त्या शहरांत एक सुस्वरूप नायकीण रहात असे. तिला चंदम्मा व भागम्या नांवाच्या दोन मुली होत्या. त्या परमसुंदर असून तारुण्याच्या अगदीं मरांत होत्या; तरी पण त्या अद्याप आपल्या पिढीजाद धंद्याला लागल्या नव्हत्या. एकेदिवशीं रंगोबांची स्वारी आपला सर्व राजकीय पेहेराव चढवून व ' निळ्या ' घोड्यावर आरूढ होऊन शहरच्या राजमार्गावरून फेरफटका करित असतां वर सांगितलेल्या विश्वयुवतीची दृष्टि त्यांच्याकडे गेली. आधींच रंगोबा जात्या सुंदर, त्यांत ब्रह्मचर्याचें अंगावर अपूर्व तेज चढलेलें व त्यांत पुनः राजकीय पोषाक केलेला मग त्या स्वरूपाला काय पहावयाचें आहे ! ' एकनूर अदमी और दसनूर कपडा ' अशी एक झण आहे ती याच अर्थाची द्योतक आहे. असो. अशी ही रंगोबांची मदनतूर्य्य मूर्ति पाहून त्या अत्यंत कामातूर झाल्या; व त्यांनीं आपल्या आईजवळ हट्ट धरिला की, ' आज्ञाला या पुरुषासीं झुलवा लावावयाचा. ' (वेष्ट्या धंद्यांत पठण्यापूर्वीं एका पुरुषासीं विवाह लावीत असतात, त्यास झुलवा झणतात.) ज्या आतां हातातोंडीं आल्या होत्या, ज्यांच्यावर त्यांच्या आईची सर्व मदार होती त्या आतां एका कफळक ब्रह्मचाण्याशीं झुलवा लावणार हें ऐकून त्या वृद्ध नायकिणीस काय वाटलें असेल याची कल्पना वाचकांनींच करावी. तिनें त्यांचें मन परावृत्त करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला पण त्यांत तिला यश आलें नाहीं. रंगोबांनींही झुलवा लावण्यास अनुमोदन दिलें. सर्व तयारी झाली. श्रीसमर्थादि मंडळी येऊन दाखल झाली. चंदम्मा भागम्मा रंगोबापुढें हातांत पुष्पमाला घेऊन उभ्या राहिल्या. दोघींनीं त्यांच्या गळ्यांत हार घालण्यास हात वर करतांच रंगोबांनीं त्यांच्या डोईवर आपले हात ठेविले. डोक्यावर हात ठेवतांच त्यांची ' ब्रह्मानंदीं लागली टाळी, कोण देहांतें सांभाळी ' अशी स्थिति झाली. तो चमत्कार पाहून सर्वत्रांस परमाश्चर्य वाटलें. हात काढतांच त्यांची समाधि उतरली. त्याची कामवासना मावळली. पुढें रंगोबांनीं त्यांना गुरुपदेश दिला; व त्यावेळेपासून त्या त्यांच्या शिष्यिणी बनल्या.

शिवाजीराजा प्रथम यांच्या भेटीला आला तेव्हां रंगोबा भगवीं वस्त्रें परिधान करून पलंगावर पहुडले होते. शिवाजी मठांत जाऊन पाहतो.—

‘ तंव स्वामीनीं भोजन सारून । तांबळ भक्षिला असे जाण ॥
मंचकावरीं केलें शयन । पदसंवाहन होतसे ॥ १ ॥

उभयतां शिष्यिणी दोषीजणी । ' भागम्मा, ' चंदम्मा लावण्यखाणी
पाय रगदिती प्रीती करोनी । जन्मांतरींच्या मेदिनी अप्सरा त्या २'

हा थाट पाहून राजास विस्मय वाटला. तेव्हां रंगनाथांनी, ' जरी
आपण हे भोग भोगतो तरी या भोगांनी आरण बद्ध नाही व कोणतीही
जडदेहाची उपाधि आपणास नाही, ' अशी त्याची खात्री करून दिली. '

रंगनाथ आपले वयाचे ७२ वे वर्षी शके १६०६ रक्ताक्षी संवत्तरीं
मार्गशीर्ष वद्य दशमीस प्रातःकाली समाविस्त झाले. यासंबंधी पुढील श्लोक
प्रसिद्ध आहे.—

' शाके तर्कखशास्त्रचंद्रसुमते रक्ताक्षि संवत्सरे ।

मार्गे कृष्णदिशातिथौ रविदिने प्रातःसताम्रणी ॥

श्रीकृष्णातटसंनिधौ सुसमये श्रीनिर्गुणारूपे पुरे ।

कैवल्यं गतवानकुंडितगतिः श्रीरंगनाथः सुधीः ॥ १ ॥ '

रंगनाथ दत्तोपासक असून आनंदसांप्रदायी होता; ह्याने त्याचे पूर्वज
चतुर्थाश्रमाचेवेळी आपल्या नांवापुढे ' आनंद ' हीं अक्षरें जोडीत असत.
तो गुरुगीतेच्या अंतिम ओव्यांत ह्याने—

' आनंदसांप्रदाय वंशोद्भव । माध्यांदिन शाखा अभिनव ॥

गुरुगीतेचा अनुभव । हृदयीं स्वयमेव प्रकटला ॥ १ ॥

सहज पूर्णनिजानंदें । रंगला तो साधुवृंदें ॥

श्रवण करावा स्वच्छंदें । ग्रंथ निर्द्वंद्व गुरुगीता ॥ २ ॥ '

रंगनाथाने आपल्या गुरुवरंपरेसंबंधाने व सांप्रदायासंबंधाने खालील दोन
श्लोक केले आहेत; ते असे:—

श्रीविष्णू, विधि, अत्रि, दत्त नमुनी भावें सदानंद हा ।

रामानंद, तथा मला प्रणमुनी गंभीर ज्ञाने पहा ॥

ब्रह्मानंद अवाप्तकाम सहजानंदान्वयें पूर्ण तो ।

वंदूं श्रीनिजरंग या जगनगीं दैदिप्यचिस्त्वर्ण तो ॥ १ ॥ '

' आनंदाख्य परंपरा गुरु नमूं श्रीदत्त दीगंबरा ।

मुद्रा खचरि, सिद्ध आसन मठोर्ध्वाम्नाय हा साजिरा ॥

बाला मुख्य उपासना, गुरुमठा कल्याण हें नाम हो ।

सच्छिष्यासि सुपूज्य हंसपिठिका श्रीरंग विश्राम हो ॥ २ ॥ '

रंगनाथानें लोकोपकारार्थं पुष्कळ कविता केल्या; त्याची भाषा सुलभ असून मनांत ठसण्याजोगी आहे. त्यानें गुरुगीता, रामजन्म, गजेंद्रमोक्ष, निजानंदसाधनें, सुदामचरित्र, शुकरंभासंवाद, पंचीकरण, मिथ्याभासस्वरूप, श्री एकाग्रदी ओंव्या, बद्धमोक्षविवरण, भानुदासचरित्र, योगवासिष्ठसार वगैरे बरेच काव्यग्रंथ केले आहेत. हे सर्व ग्रंथ छापून प्रसिद्ध आहेत. या प्रकरणांखेरीज त्यांनीं बरीच स्फूट पदे व अष्टके केली आहेत. यांशिवाय रंगनाथानें आणखीही बरीच रचना केली असावी, असा निगडीकरांचा तर्क आहे; परंतु दोनतीनवेळां अग्निप्रळयामुळे निगडी येथील मठांतील बरेच कागदपत्र जळाले, त्यांमध्ये ही सर्व कृति नाहीशी झाली. स्वामींच्या हस्ताक्षराचा नमुनाही हल्ली उपलब्ध नाही.

वर निर्दिष्ट केलेले अध्यात्मिक ग्रंथ पारहाळिक नसून अनुभवािक ज्ञानानें ओतप्रोत भरलेले आहेत. संत व कवि या नात्यानें बऱ्याच महाराष्ट्र कवींनी त्यांची प्रशंसा केली आहे.

‘ ताता अंतरां तूं श्रीरंग । सर्वोत्तमानें तुझा धरिला संग ।
रंगोबा नाझरकर अपंग । तुझे दयेनें पै जाला ॥ १ ॥ ’

देवदास.

‘ अज्ञानसिद्ध नाथ प्रसिद्ध । मुक्तेश्वर भैराल सिद्ध ॥
मार्केड रंगोबा प्रसिद्ध । ठाडका आहे संतासी ॥ १ ॥ ’

—सिद्धचैतन्य.

‘ ब्रह्मानंद स्वामींचा बंधु सत्य । नाम तयाचें श्रीरंगनाथ ॥
श्याची कविता समस्त । अपारजन उद्धरिले ॥ १ ॥ ’

—श्रीधर.

लाजविलेचि निजयशें दुग्धाब्धितरंग रंगनाथानें ।
भक्तिज्ञानें श्याची मति पोषी जेवि अंगना थानें ॥ १ ॥ ’

मोरोपंत.

रंगनाथाचे कावितेंतील कांहीं वेंचे.

खालील ओव्यात रंगनाथानें मिथ्यामायास्वरूपाचें वर्णन केलें आहे.—

‘ मिथ्यामायेचें स्वरूप । सांगों जातां शब्द सोप ॥
नाहींच त्याचा प्रताप । वर्णितां संताप मानसीं ॥ १ ॥ ’

गंधर्वनगरींचा भूपति । पुरुषार्थे विख्यात त्रिजगतीं ॥
 भीष्मकन्या तयाप्रति । नोवरी निश्चिती नेमिली ॥ २ ॥
 लग्न लागलें वाडें कोडें । सामग्री सिद्ध निज निवाडें ।
 मृगजळाचे घातले सडे । कोल्हेरी घोडे पालाणिले ॥ ३ ॥
 चित्रतरुची शीतल छाया । खपुष्पगंधें हर्ष राया ॥
 वंध्यापुत्र मंत्री तया । नाना उपचार जाणवित्ती ॥ ४ ॥
 वारयाच्या वळुनि वाती । भिजविल्या कूर्माच्या घृतीं ॥
 खद्योत तेजाच्या दीप्ति । प्रकाश दिगंतीं न समाय ॥ ५ ॥
 रज्जुसर्पाच्या श्रवणीं । घोष पडतां वाद्यध्वनी ।
 दर्पणांच्या अमृष धनी । ब्राह्मण भूरिदानीं कुबेर झाले ॥ ६ ॥
 इंद्रजालींचे राय । गौरविले सहसमुदाय ॥
 आजन्म्याची माय । विहीण स्वर्मां मिरवत ॥ ७ ॥
 ऊर्णनाभीचे वस्त्रसंभार । वोडंबरीचे अलंकार ॥
 अश्वशृंगाचे करभार । देऊनी नृपवर गौरविला ॥ ८ ॥
 नपुंसकाचे पुत्र । चिरुंदें वर्णिती विचित्र ॥
 सत्य नसतां ब्रह्मसूत्र । लग्न ऐसें लागलें ॥ ९ ॥
 अमृष सामग्री वेंचिती । दिवसा अंधार जोखिती ॥
 आंधळे पाहोन देती । थोटे घेती स्वहस्तें ॥ १० ॥
 पांगुळ नटवे नाचती । झुके गायनें गाती ॥
 बधिर श्रोते ऐकती । बोहला शोभती नोव्हरे ते ॥ ११ ॥
 अश्वत्थपुष्पचूर्ण । माजी नभनीळिमा संपूर्ण ॥
 एकत्र करितां पीतवर्ण । वस्त्रें शोभले वऱ्हाडी ॥ १२ ॥
 पिळुनि मोतियांचें पाणी । वरी शिपिती वऱ्हाडिणी ॥
 दिगांबर वधुवरां भरणी । लग्नमंडपी मिरवती ॥ १३ ॥
 मिथ्या माया यापरी । रूपक करतां कवेश्वरीं ॥
 व्यर्थ शिणवाची वैखरी । उदकमथन वावुणें ॥ १४ ॥
 घाणा घालून वाळू । निरर्थक काय गाळूं ॥
 अजागळस्तन पिळूं । आकाश कवळूं कासया ॥ १५ ॥

करितां सारासार विचार । विष्णुनामस्मरणसार ॥
 सद्गुरुभजन निरंतर । वाचे उच्चार श्रीराम ॥ १६ ॥
 विश्रांतीचें जन्मस्थान । सतरावियेचें स्तनपान ॥
 करूनीयां सहज पूर्ण । निजानंद रंगावे ॥ १७ ॥ '

असंभाव्य वस्तूंची रूपकें योजून कवीनें मिथ्यामायास्वरूपाचें किती सुबोध विवरण केलें आहे हें स्वरूप ओळखून प्रत्येकजण जर सन्मार्गानें वागूं लागला तर त्याच्या मनोभुवनांत शांतीचें राज्य व आनंदाची कारकीर्द किती लवकर सुरु होईल ! परंतु असा दिवस उगवेल तो सुदीन !!!

' दरिद्र आधींची आधि । दरिद्र तें महाव्याधि ॥
 दरिद्रें भ्रंशे बुद्धि । वेदविधि घडेना ॥ १ ॥
 दरिद्रा परतें कांहीं । त्रिभुवनीं दुःख दुसरें नाहीं ॥
 दरिद्रियाची विद्या तेही । कोणासी कांहीं रुचेना ॥ २ ॥
 परस्परें दारा कुमर । कलह करिती निरंतर ॥
 श्रवणीं सुखाचें उत्तर । न पडे, करकर सर्वदा ॥ ३ ॥ '

दरिद्री माणसांचें जिणें किती लज्जास्पद असतें, याचें वर्णन आतां निदान हिंदुस्थानांतील लोकांना तरी सांगावयास नको आहे !

' करे करावें हरिपूजन । किंवा करावें धर्मदान ।
 पडिलियां वापी कृपांतून । कडे काढून रक्षावें ॥ १ ॥
 चरणाची हेचि करणी । दीनजन संरक्षणी ॥
 तीर्थ देवालय प्रदक्षणी । हरीरंगणी नाचावें ॥ २ ॥
 लिंगाप्रति हा नियम । विध्युक्त पाणी-गृहणीं काम ॥
 तेथेही अधमोत्तम । करावा संभ्रम विवेकें ॥ ३ ॥
 गुदें क्षरावें परिमित । शौचविधी शुचिष्मंत ॥
 कर्मेन्द्रियाची हे मात । ज्ञानेन्द्रिया देत अवधारा ॥ ४ ॥
 श्रवणें करावें सच्छास्त्र श्रवण । त्वचें स्पर्शवे हरिगुरुचरण ॥
 चक्षुरिन्द्रियें अवलोकन । घ्यावें दर्शन संतांचें ॥ ५ ॥
 जिव्हे रामरसाचि सार । इतर रसीं अनादर ॥
 घ्राणें होवोनि भ्रमर । निर्माल्य सुंदर सेवावें ॥ ६ ॥

दर्शद्विये येणे रीती । नेमाची अहोराती ॥

या वेगळी एक रती । ढळो कल्पांती नेणाची ॥ ७ ॥ '

वर सांगितल्या प्रकारच्या कामांत जर दर्शद्वियांना गुंनवून ठेविलें तर जगांतील अनीतीचा व अनाचाराचा किती लौकर उच्छेद होईल बरें ! ज्या घरांत, ज्या कुटुंबांत, ज्या देशांत व ज्या राष्ट्रांत आज लोक केवळ विमार्गी झाल्यामुळे दुःखाचे उद्गार, क्लेशाचे आक्रोश आणि यातनेचे हंबरडे ऐकूं येतात त्याच कुटुंबांत, त्याच घरांत, त्या देशांत व त्याच राष्ट्रांत, प्रत्येक प्राणिमात्रानें आपापल्या दर्शद्वियांना वरील प्रकारच्या सुकृमांत घातल्यास निकडे तिकडे आनंदीआनंद सुरू होईल यांत काय नवल !

श्लोक. [सर्वाई.]

‘ तूं अज, अव्यय, नित्य, निरामय, तूं सच्चिन्मय सौरुयनिधाना ।

हा जगदंबर भासत तद्वत बोधतरंग जळावरि नाना ॥

कुंडल किंकिणि नुपूर कंरुण कांचन एक बहू अभिधाना ।

वेद वदे जगदंतर एक निरंतर, नातळसी भवभाना ॥ १ ॥

विश्वरूपा ! अरुपा ! अविहार ! अनाम ! असंग ! अनंत अपारा ।

शास्त्र पुराण विवाद सदां करिती, परि निश्चिंति नेणति पारा ॥

विश्व तुझ्या स्वरुपीं परिकल्पित विद्वत वानिती विश्व अधारा ।

‘ नीति ’ वदोन सरे श्रुतिवादन वाच्य अवाच्य वृथा श्रम सारा । २ ।’

वरील श्लोकद्वयावरून रंगनाथाची ‘ भक्ति गौणि नसून श्रेष्ठ प्रकारची होती, व त्याचप्रमाणे त्याला सगुणभक्तीची विशेष आवडी नसून तो निर्गुणभक्ति करित असे, हें सिद्ध होतें.

ओंक्या.

‘ गुरुचरणीं तीर्थ प्राशन । गुरु आज्ञा उच्छिष्ट भोजन ॥

गुरुमूर्तीचें अंतरीं ध्यान । गुरुमंत्र वदनीं जपे सदां ॥ १ ॥

गुरुसांनिध्य तो काशीवास । जान्हवी चरणोदक निःशेष ॥

गुरु विश्वेश्वर निर्विशेष । तारक मंत्र उपदेशितां ॥ २ ॥

गुरु चरणतीर्थ पडे शिरीं । प्रयागस्नान तें निर्धारी ॥

गयागदाधर सबाह्यांतरीं । सर्वांतरीं साधका ॥ ३ ॥

गुरुमूर्ति नित्य स्परे । गुरुनाम जपे आदरें ॥
 गुरुआज्ञा पालक नरें । नेणजे दुसरें गुरुविना ॥ ४ ॥
 गुरुस्मरण मुखी राहे । तोचि ब्रह्मरूप पाहे ॥
 गुरुमूर्ति ध्यानी वाहे । जैसी कां हे स्वैरिणी ॥ ५ ॥ '

वरील ओव्यांत गुरुभक्तिचा माहिमा कवीने किती बहारदार वर्णिला आहे. परंतु ही मोठी दिलगिराची गोष्ट आहे की, असले गुरु सध्यां फार दुर्मिळ झाले आहे.

पद

' सखया रंगा रंगवीं माझे मन, संशय तोडुनि जोडावें ॥ ध्रु० ॥
 कोठे आहे तद्धाम ? मायापुरी । मायापुर कोठे तें ? आत्मनगरी ।
 कैसा वर्ते सिद्ध तो ? नटापरी । पुनर्जन्म आहे की ना ? संसारी ॥ स० ॥ १ ॥
 भक्त कोण ? जो भूतदया वाहे । ज्ञानी कोण ? जगचि मिथ्या पाहे ॥
 कर्म कोण ? निहंतुक होत आहे । कोण विद्वान ? आपणां जाणताहे स० २
 शूर कोण ? कामादि संहारिले । मित्र कोण ? धर्मासि वोडियलें ॥
 थोर कोण ? कीर्तीतें जोडियलें । नीच कोण आपणा बुडाविलें स० ३
 सुख कोण ? शांति ही, दुःख भ्रांति।हानि कोण ? आपणा आपण विस्मृति
 लाभ कोण ? आपणाआपण प्राप्ति । रामदास निजरंगा आलिंगिती स० ४
 देवस्वरूप कोणतें ? आहेपण । मायास्वरूप कोणतें ? नाहीपण ॥
 संतस्वरूप कोणतें ? संतपण । निजानंद रंगला रंगी पूर्ण ॥
 सखया रंगा रंगवीं माझे मन, संशय तोडुनि जोडावें समाधान ॥ ५ ॥

वरील पद्यांतील प्रश्न कितीतरी मार्भीक आहेत व त्यांची उत्तरेही पण कवीने तितकीच बहारीची दिली आहेत. प्रत्येक प्रश्नात्तरांत कवीने आपला अनुभव प्रकट केला आहे प्रत्येकाने आपल्या मनास हे प्रश्न विचारून त्यांची उत्तरेही पूर्ण विचारातीं स्वतःच देण्याचा जर प्रयत्न केला तर त्यांना त्या-
 पासून कितीतरी फायदा होईल !

२

' बापा तें नोहे, तें नोहें । व्यर्थचि भ्रमि कां व्हावें ॥ ध्रु० ॥
 साधुनि आसन मुद्रा, । शब्दज्ञाना बोलति धुद्रा ॥ बापा० ॥ १ ॥
 नवरस करुनि कवि । पोटासाठीं सोंगें दावी ॥ बापा० ॥ २ ॥

हणती काळें पिवळें । दाबुनि धरिती बळकट ढोळे ॥ बापा० ॥ ३ ॥
 बळेंचि शिष्य करिती । विशालयंत्रातें पसरिती ॥ बापा० ॥ ४ ॥
 व्यर्थचि टिळा टोपी । समाधि हणुनि जाती झोपी ॥ बापा० ॥ ६ ॥'
 निजरंगी रंगळें । रंगुनि रंगपणा मावळळें ॥ बापा तें नोहे, तें नोहे ॥
 व्यर्थचि श्रमि० ॥ ६ ॥

‘ क्रियेवीण वाचाळता व्यर्थ आहे ’ या एका चरणांत समर्थांनी जो उपदेश केला आहे तो रंगोबांच्या वरीळ पद्यांत कसा अगदीं तंतोतंत उतरला आहे ! रंगोबांना नुसता बोलका ब्रह्मवादीपणा आवडत नसे याचेंच हें वरीळ पद्य द्योतक आहे !

रंगोबाचे कनिष्ठ बंधु विठ्ठल ऊर्फ अत्यास्वामी हेही कविता करीत असत. त्यांची कविता ‘ श्रीरंगानुज ’ या नांवानें चिन्हित झालेली आहे. त्यांची कविता फारशी उपलब्ध नाही तरी पण अलीकडे त्यांनी केलेली संत-स्तवनात्मक एक मूपाळी सांपडली आहे. ती अत्यंत प्रेमळ आहे.—

भूगळी.

‘ उठि, उठी वा पुरुषोत्तमा । भक्तकामकल्पद्रुमा ॥ आत्मरामा ॥
 निजसुखधामा । मेघश्यामा । श्रीकृष्णा ॥ १ ॥ भक्तमंडळी महाद्वारी ।
 उभी तिष्ठती श्रीहरी ॥ जोडोनिया उभयकरी । तुज मुरारी पहावया ॥
 ॥ २ ॥ सुरवर, सनकादिक, नारद । व्यास, वाल्मिक, ध्रुव, प्रल्हाद ॥
 शुक, विभीषण, रुक्मांगद । हनुमान, अंगद, बळिराज ॥ ३ ॥ रिक्त-
 पाणी न पश्यति; ’ । घेउन आले सुखसंपत्ति ॥ हणोनि तुजलागीं
 सांगती । नाचति, गर्जति आनंदें ॥ ४ ॥ आला माणकोजी बोधला ।
 जगन्मित्र नागा आला ॥ जोहार करी चोखामेळा । ऊठ घननीळा,
 लवकरी ॥ ५ ॥ उठोनि प्रातःकाळी । विठ्ठल, विठ्ठल हाका मारी ॥
 सेना न्हावी उभय करी । दर्पण घेऊनि तिष्ठतसे ॥ ६ ॥ झाला
 प्रातःकाळ, जाण । करी पंचांग श्रवण ॥ आले मुद्दलभट ब्राह्मण ।
 आशीर्वाद घे त्यांचा ॥ ७ ॥ तृज्ञा नामदेव शिंपी । घेउन आला
 आंगडेटोपी । आतां नको जाऊं झोपी । दर्शन देई निजभक्तां ॥ ८ ॥
 आला नरहरि सोनार । घेउन नाना अलंकार ॥ आला रोहिदास
 चांभार । जोडा घेउन तुजलागीं ॥ ९ ॥ संगंध समनें पुष्पांजळी ।

घेउनि आला सावता माळी ॥ ह्मणतो, श्रीहरि चरण कमळी ।
 अनन्य भावें समर्पू ॥ १० ॥ गुळखोबरे, भरोनि गोणी । घेउनि
 आले तुकोवा वाणी ॥ त्यांच्या वहालागीं पाणी । लागूं दिलें
 नाहीं त्यां ॥ ११ ॥ पिराबाई तुजसाठी । दूध, तूप भरोनि वाटी ॥
 तुझ्या लावावया ओटीं । लक्ष धरोनि बैसली ॥ १२ ॥ कान्हो-
 पात्रा नृत्य करी । सुरदास गायन करी ॥ कर्माबाई खिचडी मरी ।
 उभय करीं पातली ॥ १३ ॥ हरिभजनाविण वायां गेले । ते नर-
 दही बैल झाले ॥ गोच्या कुंभारें आणिलें । खेळावया तुजलागीं
 ॥ १४ ॥ कृष्णाबाई तुज कारणें । सर्व कर्म कृष्णार्पण ॥ श्रीरंगा-
 नुज शरण ॥ अनन्य भावें होतसे ॥ १५ ॥ '

श्रीविठ्ठलाला एकाद्या श्रीमंताचें तान्हुलें करपून, त्याच्या सेवेप्रीत्यर्थ
 धंद्याच्या व जातीच्या मिषानें वरील संतांना व संतिर्णींना कवीनें विठो-
 बाच्या महाद्वारी एकदम आणिलें आहे ! आतां कवीनें कंठशोष करून जो
 एक दृढनिश्चय करावयास सांगितलें आहे तोच सर्व वाचकांना करावयास
 सांगून हा भाग आटोपूं

पद.

' आतां वसुधातळहि बुडो । वरि हें नभमंडळहि पडो ॥ ध्रु० ॥
 निश्चय कीं निजराम स्मरावा । हा सहसा न खुडो ॥ वरि हें० ॥ १ ॥
 शेवटील पाळी । येणें गोड करूं समूर्ती ॥ आन उपाय नसे या
 कार्त्ती, ध्यावा वनमाळी ॥ वरि हें० ॥ २ ॥ जन ह्मणो वेडे । परि
 भी न पाहें त्यांच्याकडे ॥ साधन तें साधावें ऐसें, परमपद जोडे ।
 वरि हे० ॥ ३ ॥ असेल प्रारब्धी, तरि हें न चुके कर्म कधी ॥ मृग-
 जलास्तव क्लेशी होणें । विषम हे बुद्धि ॥ वरि हें० ॥ ४ ॥ उरलें
 असेल करणें, भजनी लावावें करणें ॥ लक्ष चौऱ्यांयशीं जन्माचें,
 येथें संकट निस्तरणें ॥ वरि हें० ॥ ५ ॥ सहज पूर्ण निजरंगा, मज-
 वरि, करिं गा अनुकंपा । पूर्ण कृपें अवलोकुनियां, मज पावनपथ
 सोपा ॥ आतां वसुधातळहि बुडो । वरि हें नभमंडळहि पडो ॥ ६ ॥

वामन पंडित.

प्रापंचिक गोष्टीविषयी निरंतर विचार करणे इतकेंच मनुष्यमात्राचें कर्तव्य नसून पारमार्थिक गोष्टीविषयी विचार करणे,—ज्या दयाघन साच्चिदानंद परमेश्वरानें हें अखिल विश्व निर्माण केलें, त्याची ओळख करून घेणे, आत्मज्ञान संपादणे—हेंच त्याचें खरें व महत्वाचें कर्तव्यकर्म आहे. तें ज्यांनीं बजाविलें, इतकेंच नव्हे तर शेंकडों लोकांस सन्मार्गास लाऊन कर्तव्यरत केलें अशा आत्मानात्म विचारी ब्रह्मनिष्ठांची योग्यता अद्वितीय आहे. तेव्हां अशा सत्पुरुषांचीं चरित्रचित्तें अवलोकन करणे व त्यांनीं उपदेशिलेल्या मार्गाचें अवलंबन करणे हें पत्येक मनुष्याचें कर्तव्यकर्म आहे. प्रस्तुत चरित्राचे नायक जे वामनपंडित तेही अशाच प्रकारचे अलौकिक पुरुष असून त्यांच्या साधुत्वाची व कवित्वाची कीर्ति आज सर्वत्र दुमदुमत आहे.

वामनपंडित हे कोठील राहणारे हें नक्की सांगतां येणें कठीण आहे, कारण हें समजण्यास त्यांच्या ग्रंथांत कोठेंच आधार नाही. ते कोरेगांव कुमठे येथील राहणारे असें हनुमंतस्वामी ह्मणतात; व सर्व चरित्रकारांनीं त्यांचाच अनुवाद केला आहे. डॉक्टर बुइल्सन आपल्या मराठी वरील निबंधांत 'कोल्हापूर' हें पंडिताचें मूलस्थान असें लिहितात. नवनीतांत किंवा कविचरित्रांत त्यांच्या मातापितरांविषयी व अध्ययनाविषयी वगैरे कांहींच माहिती दिली नाही. महाराष्ट्रीय जनांत त्यांची जी आज प्रसिद्धी आहे ती केवळ त्यांच्या रसाल, कोमल व यमकानुभासाळंकृत श्लोकरचनेवरूनच आहे, व याची साक्ष.—

‘ सुश्लोक वामनाचा, अभंगवाणी प्रसिद्ध तुकयाची ॥

ओवी ज्ञानेशाची किंवा आर्या मयूरपंताची ॥ ॥

ही रा. रामचंद्रपंत बडव्यांची आबालवृद्धांचे तोंडी असलेली आर्यगीतीच देत आहे नवनीतकार व कविचरित्रकार एवढीच माहिती देतात की, 'पंडित हे ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण होते. त्यांनीं काशीस शास्त्रध्ययन केलें व वादविवाद करून पुष्कळ पंडितांस जिंकिलें. प्रथम त्यांनीं संस्कृत कविता बरीच केली; पण पुढें त्यांस पश्चाताप होऊन रामदासस्वामींचे सांगण्यावरून त्यांनीं लोकोपयोगी मराठी ग्रंथ करण्यास आरंभ केला. त्यांची कविता गंभीर आणि रसभरित आहे, त्यांचे कवितेंत यमकें फार ह्मणून त्यांस समर्थ 'यमक्या

वामन 'क्षणत असत' नवनीतकारांनीं पंडितांची ही जी माहिती दिली आहे ती हनुमंत स्वामींच्या रामदासी बखरीवरूनच घेतलेली आहे.

वास्तवीक पाहतां पंडितांचें कुलवृत्त व जीवनवृत्त समजण्याला चांगलेंसें व विश्वासाहें असें साधन नाही. नाही ह्याणायला संतविजयांत एक व हनुमंतस्वामीकृत रामदासी बखरींत दोन अशा एकंदर तीन आख्यायिका त्यांच्याविषयीं उपलब्ध आहेत. त्या येणेप्रमाणें:-

'वामनपंडित काशींत बारा वर्षे अध्ययन करून दक्षिणेंत येत असतां वाटेंत हजारों पंडितांशीं वाद करून त्यांनीं जयपत्रें मिळविलीं. अखेर ते आळंदीस आले. तेथें इंद्रायणीचे तीरीं त्यांस एक ब्रह्मराक्षस ब्राह्मणवेषानें भेटला व त्यानें सांगितलें कीं, हा वादाचा प्रकार तुझीं असाच चालवाल तर माझ्यासारखेच पापयोनीला जाऊन ब्रह्मराक्षस व्हाल; तर तुझीं तुकारामबोवांस शरण जाऊन त्यांची कृपा संपादा ह्याणजे पापमुक्त व्हाल. तेव्हां ब्रह्मराक्षसाचे सांगण्यावरून पंडित तुकारामाकडे गेले व त्यांनीं उपदेशाची याचना केली; परंतु 'आझीं शूद्र, आह्मांस उपदेश करण्यास अधिकार नाही;' असें सांगून बोवांनीं पंडितांना श्रीसमर्थीकडे फेटाळलें. रामदासांनीं त्यांना बदरिकाश्रमीं जाऊन, तप करून ईश्वरीकृपा संपादण्यास सांगितलें. पंडितांनीं बदरिकाश्रमीं बारा वर्षे ह्याळीच्या मुळ्यांचा रस पिऊन तपाचरण केलें; परंतु भगवंत भेट देईनात, ह्याणून ते वैतागून जेव्हां प्राणहत्या करण्यास सिद्ध झाले, तेव्हां त्यांना चतुर्भुज मूर्तीचें साक्षात् दर्शन घडलें. परंतु भगवंतांनीं पंडितांना उपदेश देण्याचें नाकारिलें व ते ह्याणले, 'आपण उपदेश करूं शकत नाही तें काम साधूंचें आहे. रामदासांसच गुरु करून त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें वागा.' तेव्हां पंडितांची पुन्हां पायपिटी सुरू झाली. रामदासांकडे आख्यावर पंडितांस पुन्हां सांगण्यांत आलें कीं, "आपण श्रीशैल पर्वतावर अवधूतमूर्तीचें दर्शन घेऊन आपली इच्छा पूर्ण करून घ्यावी." पंडितांनीं शैलपर्वतावर जाऊन अवधुतांचें दर्शन घेतलें, परंतु समाधिकाल जवळ येऊन ठेपल्यामुळें, अवधुतांनीं पुनः रामदासांवर हवाला देऊन पंडितांना पाठवून दिलें. ही अखेरची हुंडी मात्र पटली व पंडित, रामदास शिष्य बनले.

(२) " एक दिवस पंडित व रामदास यांमध्ये चवदा ब्रह्मासंबंधानें वाद लागला, चौदा ब्रह्म पंडितांनीं स्थापानीं व समर्थींनीं उडवावीं, असें अनेकवेळ झालें. पंडितांचा निःसंशय होईना व वाद काहीं मिटेना. तेव्हा

समर्थींनीं मारुतिरूप धारण केलें व भु भुःकार करून व शेषटाचा तडाका देऊन पंडितांना दर्जावून विचारिलें “ वामना ! समस्या पूर्ण झाली कीं नाही ? ” वामनानें गांगरून ‘ होय ’ ह्मणून सांगितलें. तेव्हां पूर्वीचें सौम्य रामदासीरूप धरून समर्थींनीं पुन्हां तोच प्रश्न केला; तेव्हां पंडितांनीं ‘ नाही ’ हा सरळ जबाब दिला. अखेर सर्वथांनीं पंडितांचीं उंटाचीं उंट पुस्तकें, माराभर जयपत्रें आणि अकटोविकट ग्रंथावळोकन यासंबंधानें मर्म-भेदक उद्गार काढून, “ बृहदारण्यांत चौदा ब्रह्मांची स्थापना करून उठ-विण्याचा प्रकारही आहे तो पहा, ” ह्मणून सांगितलें. तेव्हां पंडितांचें समाधान झालें. नंतर समर्थींनीं पंडितांस प्राकृत काव्य रचण्याचा उपदेश केला व पंडितांनींही संस्कृतांत समर्थींची मनसोक्त स्तुति केली; ती हनु-मंतस्वामींनीं दिली आहे. पुढें पंडितांनीं यथार्थदीपिकादि बारालक्ष ग्रंथ लिहिला व त्यांतील सुंदर यमकें पाहून समर्थींनीं त्यांस ‘ यमक्या वामन ’ हें नांव ठेविलें. ”

(३) “ अवधूतमूर्तीचें दर्शन घेऊन पंडित समर्थीकडे येत असतां घाटेंत एकदां स्वयंपाक करीत होते. त्यांची पत्नी गिराबाई बरोबर होती, परंतु ते मध्वसंप्रदायी वैष्णव असल्यामुळें तिच्या हातचें जेवण नसत. चुलीवर भाडें ठेविलें असतांना, पंडित सच्चिदानंदपदाचा विचार करण्यांत इतके गढून गेले कीं, चुलीवरून माडें ढळलें हें त्यांचे लक्षांत आलें नाहीं. तेव्हां गिराबाईला हंसू आलें. त्यावर ‘ हंसलीस कां ! ’ ह्मणून पंडितांनीं विचारिलें. तेव्हां गिराबाई ह्मणाली, “ तीन वेदांचा अद्याप विचार करीत आहां ह्मणून हंसलें. ” हें ऐकतांच पंडितांनीं तिला आळि-गन दिलें व ह्मणाले, ‘ तूं माझी पत्नी आहेस ह्मणून वंदन करीत नाहीं. नाहींतर वंदनच केलें असतें. ’ नंतर तिच्या सूचनेवरून अवधूताज्ञेयमाणें पंडित लवकरच समर्थीकडे उपदेशास्तव आले. त्यावेळेपासून पंडित स्वस्त्रीच्या हातचें जेवूं लागलें. ”

आतां सदरहु कथानकांना पंडितांच्या ग्रंथांत कोठें आधार सांडतात कीं काय पाहूं. ब्रह्मरक्षसाच्या गोष्टीचा पंडितांनीं आपल्या ग्रंथांत कोठेंच उल्लेख केला नाहीं; नाहीं ह्मणायला ‘ अनुभूतिलेश ’ ग्रंथांत या गोष्टीचीं जुळणारा थोडासा भाग आहे पण तो या गोष्टीहून फारच भिन्न आहे. या ग्रंथांत पंडित असें सांगतात कीं,—आपल्या मनाला असमाधा। उत्पन्न होऊन आत्मोपदेशासाठीं आपण अनेक गुरु पाहिले व संस्कृत आणि प्राकृत असे विविध ग्रंथ वाचिले.—

त्या श्लोकांचें साम्राज्य वामनकृत भाषांतर.—

गुरुत्वाकारणें म्यां या भूतळीं बहु सेविले ॥

आत्मोपदेशसमर्थी आचार्यत्वे न मानिलें ॥ १ ॥

एवं संस्कृतशास्त्रज्ञ प्राकृत ग्रंथवित्तम ।

अद्वैतत्व बोलाया सेविले म्यां बहुत ते ॥ २ ॥

वर्षशताचिया पूर्वी प्राकृतग्रंथकार जे ।

त्यक्तदेही जे यथोक्त न तैसे ज्ञानि प्रस्तुतीं ॥ ३ ॥

होतां निराश, ज्ञानातें नच भूतलि जाणता ।

संगमीं सित असित सिद्धान्त तनु त्यागणें ॥ ४ ॥ '

यावरून पंडित तुकाराम, रामदास इत्यादि साधुमंतांकडे गुरुपदेशामाठीं गेले होते व त्यांना या पृथ्वीवर खरें खरें अद्वैतज्ञान करून देणारा गुरु कोणीच न भेटल्यामुळें शेवटीं ते निराश झाले व त्यांनीं गंगायमुनासंगमांत देहत्याग करण्याचा निश्चय केला होता हें उघड आहे व एवढाच काय तो भाग वरील कथानकांतील हकीकतीशीं जुळतो. परंतु 'नुसतेंच भगवद्दर्शन झालें, पण उपदेश झाला नाही, अवधूतसेवा घडली पण त्यांनीं उपदेश समर्थीचा ध्या ह्मणून सांगितलें' वगैरे जी जास्त हकीकत वरील कथानकांत सांगितली आहे तिचा या श्लोकांत कांहींच पत्ता लागत नाही. अशा स्थितींत वरील गोष्टीतील सत्यासत्य निवडण्याचें काम बरेंच कठीण आहे तरी त्याचा निकाल दावांनींच लावावा हें बरें !

ब्रह्मराक्षसाच्या गोष्टीप्रमाणें या चौदा ब्रह्मांच्या गोष्टीलाही पंडितांच्या ग्रंथांत कोठें पुरावा नाही. या चौदा ब्रह्माविषयींच्या वादासंबंधीची हकीकत महीपतीनें संतविजयाच्या एकविसाव्या अध्यायांत दिली आहे, परंतु तो वाद कोणीएक ब्राह्मण व समर्थ यांमध्ये झाल्याचें बोवा लिहितात. तेव्हां हा विरोध हनुमंतस्वामींच्या कथेवर मारक आहे; ह्मणून हनुमंतस्वामींनीं वर्णिलेला अद्भुत प्रकार, समर्थींनीं धरलेलें रुद्ररूप; केलेला भुभुःकार, वामनाला दिलेले शेषटाचे तडाले; चौदा ब्रह्मासंबंधी वाद चालला असता, 'समस्या पूर्ण झाली का ?' ह्मणून केलेला प्रश्न वगैरे सर्व गोष्टी अघटित, अशक्य व समर्थींच्या कीर्तीशीं विसंगत दिसतात कारण समर्थींना चमत्कार करून दाखविणें आवडत नसे असें समर्थींचे चरित्रांत उतारे वगैरे देऊन सिद्धच करून दाखविलें आहे.

आतां तिसरी गोष्ट गिराबाईची. ही गोष्ट देखील विचारांतों खरीशी भासत नाही. कारण गिराबाईचे उत्तरांत पंडितांना उपरति होण्यासारखें अपूर्व ज्ञान भरलेलें होतें असे मुळींच दिसत नाही. त्यावरून एवढाच बोध होतो की, ती अंतर्ज्ञानी होती. वाचकांनी पुढील उतारा गिराबाईचे गोष्टीशीं ताडून पहावा.—

श्रीसच्चिदानंद गुरु । ब्रह्मविद्येचा कल्पतरू ॥

करुणामृताचा सागरू । वेदांतवेद्य गोविंद ॥ १ ॥

जो भेटला मलयाचळीं । मार्गीं पाऊ करतेकाळीं ।

आधीं स्फुरला हृदयकमळीं । सच्चित्पदार्थ विचारितां ॥ २ ॥

उपनिषदार्थ पाहतां । आत्मा ब्रह्म हें तत्वतां ॥

परि अनुभवा नये ऐशी चिंता । ज्या दिवसांत अत्यंत ॥ ३ ॥

तथापि सत्पदें पाहतां । आपणासि घडे ब्रह्मता ॥

परि आनंद कैसा नकळे तत्वतां । मनीं ऐसा विचार ॥ ४ ॥

ऐसें विचारितां मनीं । तों ऐकों आली हास्यध्वनीं ॥

पाहतों जो परतोनी । वस्त्र भगवें देखिलें ॥ ५ ॥

कृपादृष्टीं अवलोकुनी । ' काय विचारितां हो मनीं ॥ '

ह्मणोनि पुसतां धांवोनी । श्रीचरणा लागलों ॥ ६ ॥

—निगमसार, अध्याय १.—

अशाप्रकारें साच्चिदानंद साक्षात्कार झाल्याचा जो प्रकार निगमसारांत वर्णिला आहे, त्यांत यतीचे ठिकाणीं गिराबाईची योजना होऊन वरील दंत-कथा उपस्थित झाली व हनुमंतस्वामींनी आपल्या रामदासस्वामींचे चरित्रांत ती तशीच घुतडली !

अशाप्रकारें या थोर पंडितांचद्दल हनुमंतस्वामींनी आपल्या रामदास स्वामींचे चरित्रांत ज्या आख्यायिका दिल्या आहेत त्या या ग्रंथकर्त्यांनी आपल्या अल्पसमजूतीप्रमाणें सत्याच्या चाळणींत चाळून त्यांत हातीं आलेले सत्यकण वाचकांचे ह्वाळीं केले आहेत; आतां ते ताडून पाहण्याचें काम वाचकांचें आहे.

आतां नवनीतकारांनीं व कविचरित्रकारांनीं दिलेली माहिती सत्याच्या कसोटीला कितपत उतरते हें पाहूं. या दोन्ना ग्रंथकारांनीं बहुतेक अंशीं

हनमंतस्वामींनी दिलेल्या हकीकतीचाच अनुवाद केलेला आहे. हे मार्ग सांगितलेच आहे.

रामदासस्वामींच्या अनुग्रहाने वामन पंडितांना अनुभविक ज्ञान प्राप्त झाले असे जे नवनीतांत व कविचरित्राचे जुने आवृत्तीत सांगितले आहे ते संभवनीय दिसत नाही; कारण पंडितांनी यथार्थदीपिकादि दोन चार ग्रंथांत आपल्या गुरुविषयी थोडासा मजकूर लिहिलेला आहे. उदाहरणार्थ हे दोन तीन मासले पहा.—

‘ जी श्री सच्चिदानंद गुरु । जें जें बदलास कल्पतरु ॥
निर्गुण, सुवर्ण सगुण मेरु । तो भेटलासि यतिरूपें ॥ १ ॥
श्रीगुरुरूपं देवा ! । मज भेटलासी वासुदेवा ॥
तैं हें रहस्य देवाधि देवा ! । बोलिलासी ॥ २ ॥
तुझी वचनें तुजप्रती । यालागीं बोलिलों श्रीपती ! ॥
कीं श्रोते तुझ्याच मूर्ती । तूं विश्वरूप भगवंत ॥ ३ ॥ ’

—यथार्थ० अध्याय १.—

जय जय देव गीताकार ! । जय जय देव टीकाकार ! ॥
जय जय देव सर्वाकार ! । वामनगुरो ! वामनात्मन् ! ॥ १ ॥ ’

—किता० अध्याय १६.—

‘ सृष्टिस्थितिप्रलयादि कार्य । ज्याच्या संकल्पमात्रें, तो तूं विधीचा आर्य
तोचि तूं स्वयें माझा आचार्य । ऐश्वर्य माझे अतर्क्य देवा ! ॥ १ ॥
नामें आणि रूपें । सच्चिदानंदस्वरूपें ॥
मजनानित्त रूप अरूपें । प्रकट केलें मलयपर्वती ॥ २ ॥
दों मूर्तींची संगती । परि अनाद्यनंत अनन्यगती ॥
जालासी, आणि बहुतां जनांतें सद्गती । या मुखें देसी तूं विश्वतोमुख ३

किता. अध्याय १८.

या तीन उताऱ्यांवरून हे निर्विवाद आहे कीं, मलयपर्वतावर पंडितांना ईश्वरी साक्षात्कार होऊन, त्यांस अद्वैतत्व व सगुणभक्तिरहस्य यांचा बोध झाला व त्यांनी त्या ज्ञानाचा उपयोग यथार्थदीपिकादि ग्रंथांच्याद्वारे आपल्या अज्ञ बांधवांना करून दिला आहे. पंडितांपुढे भगवान् यतिरूपाने प्रकट झाले. या यतीचे रूपाप्रमाणें नांवही सच्चिदानंदच होतें, या यती-

श्वरांनी अवघ्या दोन घटकांचे अवधीतच ब्रह्मविद्यारहस्याचा उलगडा केला व त्या ज्ञानप्रकाशानेच गीतेवर यथार्थव्याख्या करण्याचें वामनपंडितांना सामर्थ्य आलें. यथार्थदीपिकेत या व्यतिरिक्त अन्य गुरुचा व गुरुपरंपरेचा पंडितांनी कोठेंही निर्देश केला नाही, हें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. हीच गोष्ट पंडितांनी पुन्हां समश्लोकी, कर्मतत्व, निगमसार व अनुभूतिलेश या ग्रंथांत निर्दिष्ट केलेली आहे. निगमसार व अनुभूतिलेश या ग्रंथांत तर मलयपर्वतावरील ईश्वरी साक्षात्काराची कच्ची हकीकत दिलेली आहे. तेव्हां या प्रकाराशी विसंगित असणाऱ्या सर्व दंतकथा एक तर बनावट मानिल्या पाहिजेत, किंवा त्यांचा संबंध दुसऱ्या कोणत्या तरी वामन कवीशी मानला पाहिजे, कारण काव्यविचक्षणाकरितां दोन चार वामन कवि झाल्याचें आढळून येतें. 'वामन' या नांवाचे किती कवि होते याचा उलगडा यथावकाश पुढें करण्यांत येईलच. असो. वरील विवेचना-वरून हें निर्विवाद सिद्ध होतें की, वामनपंडितांचा व रामदासस्वामींचा संबंध गुरुशिष्याचा नव्हता, कारण तसें असतें तर 'भगवंतानें सच्चिदानंद यतिवेशानें येऊन मला हें अद्वैत रहस्य विशेष करून सांगितलें;' असें खोटे लिहिण्याचें धाष्टर्च पंडितांनीं कधींच केलें नसतें.

वामनपंडितांच्या नांवावर मोडणाऱ्या ग्रंथाची संख्या अजमासें ११९८७ आहे. परंतु यापैकी खऱ्या वामनाची ह्मणजे 'यथार्थदीपिकाकारांची' किती आहे हें नक्की सांगतां येणें कठीण आहे; कारण काव्यविचक्षणाकरितां 'वामन' हें नांव धारण करणारे निदान चार पांच तरी कवि होऊन गेले असवेत असें वाटतें व हें मागें सांगितलेंच आहे. 'भीष्मप्रतिज्ञा' ऊर्फ 'भीष्मयुद्ध' या नांवाचें ११ श्लोकांचें एक लहानसें प्रकरण आहे. त्यातील पहिला व एकविसावा हे श्लोक येणेंप्रमाणें आहेत:—

‘लक्ष्मीनृसिंहचरणद्वयसार साचा ।

जो हेतु मान्य वदती बहुसार साचा ॥

प्रत्यूहमत्तगजसिंह तथा नमीतों ।

जाणें तथाहुनि कदापि न आन मी तों ॥ १ ॥

ताताभिधा नृहरि पंडित, माय लक्ष्मी ।

जे सर्वदा सुगुणयुक्त उदार लक्ष्मी ॥

शांडिल्यगोत्र, कुळदेव नृसिंह ज्याचा ।

दासानुदास निज वामन हो मनाचा ॥ २१ ॥

येथें कवीनें प्रथम श्लोकांत पर्यायानें व अंत्य श्लोकांत सरळ रीतीनें आपल्या मातापितरांची ' लक्ष्मी व नृसिंह ' अशीं नांवे दिली आहेत. तसेंच गोत्रशांडिल्य, कुळदेव नृसिंह व स्वतःचें नांव ' वामन ' हेंही सांगितलें आहे.

' भीष्मशरपंजर ' या नांवाचें २९ श्लोकांचें एक प्रकरण आहे. त्यांतील अंतिम श्लोक असा आहे:—

' काशीस नाम जननी, जनकाभिधानी ।

श्रीविश्वनाथ, मम दैवत कृष्णवेणी ॥

श्रीमन्महेश अघमर्षण जो उपार्यी ।

दासानुदासचि तरे दव तो सुपार्यी ॥ २९ ॥ '

यांतील प्रथमार्धांत कवीनें आपल्या आईबापांचीं नांवे काशी व विश्वनाथ दिली असून, त्याचें कुळदैवत ' कृष्णवेणी ' असल्याचें स्पष्ट आहे. उत्तरार्धांतील ' श्रीमन्महेश ' हें कवीचें नांव आहे कीं काय समजत नाही. या काव्यांत ' वामन ' हें नांव नसतांही तें काव्य वामनप्रंथांत कां गोंविलें आहे कळत नाही. यदा कदाचित् हें प्रकरण वामनकवीचेंच असल्यास तें निदान नृसिंहसुत वामनाचें तरी नाहीं हें खास आहे.

' सिद्धांतविजय ' नामक एक संस्कृत प्रकरण वामनपंडिताचेच नांवावर मोढतें. यांत ९१ श्लोक आहेत. यांतील शेवटचा श्लोक असा आहे:—

अहो, देहो जातो रघुकुलगुरोर्गोत्रजलधौ ।

शुकश्रीव्यासाद्या मुनय इह यत्पूर्वजतमाः ॥

स्वनाम्ना यद्वासौ हरिपदरजो वामन इति ।

श्रियः कान्तः कर्तापिच स्वकृतसिद्धांतविजयः ॥ ५१ ॥ '

यांत या वामनकवीचा जन्म सूर्यवंशाचा गुरु जो वसिष्ठ त्याच्या गोत्रांत झाला हें उघडपणें सांगितलें आहे. तेव्हां वासिष्ठगोत्री वामन, शांडिल्यगोत्री नृसिंहसुत नव्हे हें निर्विवाद ठरतें. याच वासिष्ठगोत्री वामनकवीनें ' राम-जन्म व सीतास्वयंवर ' हीं प्राकृत काव्यें रचिलीं आहेत, कारण त्या दोन्ही काव्यांत पुढील श्लोक आढळतो:—

' श्रीमद्भागवतांत आणि इतर ग्रंथीं, महाभारती ।

श्रीमद्रामकथा निरूपिलि बरी; व्यासाचिही भारती ॥

गाता तेचि शुकादि गोत्रज बळी मध्ये वसिष्ठान्वयी ।
माझा वामन राम गाइल तयीं लक्ष्मी सर्वांन्वर्यी ॥

रामजन्म, ४६ व सीतास्वयंवर, १०.

असो. या वरील एकंदर विवेचनावरून 'वामन' हे नांव धारण करणारे बरेच कवि होऊन गेले हे निर्विवाद ठरते. 'वामनकवीच्या नांवावर मोडणाऱ्या ग्रंथांत 'यथार्थदीपिका' हा ग्रंथ फार मोठा आहे. या अवाढव्य ग्रंथाची ग्रंथसंख्या बावीस हजारांवर आहे. या ग्रंथांत कवीने आपल्या मातापितरांची कांहींच माहिती सांगितली नाही. निगमसार, अनुभृतिलेश, कर्मतत्व, समश्लोकी वगैरे ग्रंथ करणाऱ्या वामनानेही आपल्या आईबापांची नावे दिलेली नाहीत. तेव्हा हे यथार्थदीपिकादि ग्रंथ रचणारे वामनकवि वर दाखविलेल्या वामनकर्वाहून भिन्न होते असे ठरते. कै. हंस व वा. दा. ओकांसारख्या कसलेल्या लेखकांनी ही वर सांगितल्याप्रकारची निवडानिवड न करितां सर्व एकच गोंधळ करून टाकिला आहे व सर्व ग्रंथ एकाच वामनाच्या नांवावर दडपले आहेत ! तरी आतां या सर्व ग्रंथांचे वारकाईने निरीक्षण करून त्यांची विश्वेवारी लावण्याचे हे स्थळ नसून ते या अल्पमति लेखकाला साधारणही नाही कारण ते काम महाराष्ट्रमार्षेत पारंगत असलेल्या विद्वान् पंडितांचे आहे.

यथार्थदीपिकाकार वामनपंडितांनी निगमसाराखेरीज इतर कोणत्याही ग्रंथांत रचनाकाळाचा निर्देश केलेला नाही. परंतु या प्रकरणांत ह्यगने निगमसारांत मात्र त्यांनी तो सुदैवाने नमूद केला आहे व ह्यणून तो ग्रंथ ऐतिहासिकदृष्ट्या फार महत्त्वाचा आहे.

‘ शके पंधरा शते पंचाणव । ते ग्रंथ प्रकटला अभिनव ॥

जो अनादि अनुभव । सकल संतांचा ॥ १ ॥ ’

—निगमसार, ९-११३.

यावरून पंडितांनी हा ग्रंथ शके १५९५ ह्यणजे इ. स. १६७३ त गुंफला हे सिद्धच आहे. तसेच या ग्रंथाचा उल्लेख कर्मतत्व, समश्लोकी व यथार्थदीपिका या तीन ग्रंथांत असल्यामुळे ते ग्रंथ इ. स. १६७३ नंतर लिहिले गेले हेही स्पष्टच आहे. तेव्हां पंडीत इ. स. १६७३ नंतर २५-३० वर्षे तरी जगले असावेत असे अनुमान होते व यावरून हे निर्विवाद आहे की, नवनीतकारांनी वामनपंडितांचा १५९५ हा जो मरणशक दिल्या आहे तो साफ चुकीचा आहे. आतां कदाचित हा शक यथार्थदीपिकाकार

वामनपंडित सोडून दुसऱ्या एकाद्या वामनाचा असू शकेल. अशास्थितीत हें सांगणें इष्ट आहे कीं, हें जें चरित्र लिहिलें आहे तें यथार्थदीपिकाकार वामनपंडितांचें असल्यामुळेच वरील नवनीतकारांचा शक चुकलेला आहे असें ह्मणण्याचें या लेखकानें धाष्टर्य केले आहे.

पंडितांनीं अखेर संन्यास घेतला होता असें कांहीं चरित्रकारांचें ह्मणणें आहे. परंतु चतुर्थाश्रम परतंत्र आहे, तेव्हां घेण्यांत अर्थ नाही, काम्य-संन्यासच स्वतंत्र व योग्य, असें त्यांनीं आपलें मत दीपिकेंत स्पष्टपणें दिलें आहे:—

आणि संन्यास हाचि (काम्यसंन्यास) खरा । कीं याचकरितां आश्रम चतुर्थ वरा ॥ शिखा बोडोनि तोडिला दोरा । आणि काम्य मनीं तो नरक पावे संन्यासी ॥ १०३ ॥

-अध्याय १८ श्लोक २-

यावरून यथार्थदीपिकाकारांनीं संन्यास घेतला नसावासा वाटतो. शिरगांव कोरेगांव मुक्कामी वारणानदीचे तीरी पंडितांची समाधि आहे असें कळल्याचें भारतीय साम्राज्याचेकर्ते व महाराष्ट्र सारस्वताचे कर्ते ह्मणतात; व त्यांनीं ही माहिती काव्यसंग्रहांतून घेतली आहे. नवनीतकार ह्मणतात कीं, 'वामन पंडित कृष्णातीरीं वाईक्षेत्राजवळ पांडववाडी ह्मणून एक गांव आहे तेथे वारला. त्याच्या शिष्यमंडळीनें त्याच्या पादुका अद्यापी सांभाळून ठेविल्या आहेत व त्यांची ते पूजा करीत असतात, असें ऐकण्यांत आहे.' अशी प्रत्येकाची भिन्न भिन्न मते असल्यामुळे पुनः निर्णय करण्याचें काम काठिण झालें आहे. परंतु यावरून निदान एवढें ह्मणण्यास हरकत नाही कीं, नवनीतकारांनीं वर्णिलेला वामनकवि यथार्थदीपिकाकार वामनपंडित खास नव्हे. आतां भारतीय साम्राज्याच्या कर्त्यांच्या ह्मणण्याप्रमाणें 'पंडितांची कोरेगांवास जरी समाधि असली, तरी त्यांनीं संन्यास घेतलाच होता असें नाही, कारण शवदहन झालेल्या जागीं साधुपुरुषांच्या स्मरणार्थ समाधि बांधण्याची किंवा छत्ती उभारण्याची चाल महाराष्ट्रांत असे.'

असो. येथपर्यंत यथार्थदीपिकाकार वामनपंडितांसंबंधी जेवढी माहिती देणें शक्य होतें तेवढी दिली. आतां त्यांच्या काव्याविषयी उपसंहारात्मक दोन शब्द लिहून या प्रकरणाचा समारोप करूं.

'ग्रंथांच्या अंतःप्रपाणावरून पाहतां वामनपंडितांचे एकंदर १३ ग्रंथ निःसंशय कायम करितां येतात. यथार्थदीपिकेंत पंडितांनीं, 'निगमसार,'

‘ कर्मतत्व ’ व ‘ ब्रह्मस्तुति ’ या तीन स्वकृत प्रकरणांचा उल्लेख केला आहे. या तिन्ही ग्रंथांचा गीतेवरील समश्लोकीत उल्लेख असून, शिवाय ‘ हरि-नामसुधा ’ ‘ योगवासिष्ठ, ’ व ‘ श्रुतिसार (संस्कृत) ’ या आणखी तीन स्वकृत ग्रंथांचा तीत निर्देश आहे. ‘ गीतार्णवसुधा ’ हाही ग्रंथ पंडितांचाच आहे. कारण त्यांतील गीतावचनार्थाचे श्लोक समश्लोकीतून जसेच्यातसेच घेतले आहेत. ‘ कर्मतत्व ’ या ग्रंथांत ‘ निगमसार ’ व ‘ चित्सुधा ’ यांचा उल्लेख आहे, ‘ चरमगुरुमंजरींत ’ गीतेवरील टीकेचा मुग्धनिर्देश आहे आणि मंजरीतील बरेच श्लोक ‘ उपादानांत ’ आहेत; तेव्हां हीं हीं प्रकरणे वामनपंडितांचींच ठरतात. ‘ अनुभूतिलेश ’ या संस्कृत ग्रंथांत मलयपर्वतावर झालेल्या भगवत्साक्षात्काराची यथास्थित हकीकत आहे, तेव्हां तेही प्रकरण पंडितांचेच निःसंदेह ठरते. हीं सर्व प्रकरणे वेदांतविषयक आहेत. आतां नाम व रचना सादृश्याचे योगाने पंडितांचेच असे आणखी किती ग्रंथ ठरवितां येतात ते पाहूं ‘ वनसुधा ’ व ‘ वेणुसुधा ’ यां प्रकरणांचे ‘ नामसुधा, ’ ‘ चित्सुधा, ’ ‘ गीतार्णवसुधा ’ या ग्रंथांशी नामसादृश्य आहे व त्यांची रचनाही प्रौढ आहे, ह्मणून ते ग्रंथ यथार्थदीपिकाकारांचेच होत. या प्रकरणांतून निसर्गवर्णने फार बहारीची असून भक्ति, वत्सल व करुण या रसांनी ठिकठिकाणी अगदीं पूर आलेला आढळतो. जेथे तेथे प्रौढता, सरळपणा व भक्तिनिष्ठा हीं चमकत असून, अश्लील बीभत्स शृंगाराचें नांवही नाही. ‘ हरिविलास ’ ‘ रुक्मिणीविलास ’ ‘ भामाविलास ’ ‘ बालक्रीडा ’ हे ग्रंथ याच मासल्याचे आहेत. या ग्रंथांत वर्णनीय विषयांशीं कवीची मनोवृत्ति अगदीं तादात्म्य पावलेली आढळते व रसिकवाचकांचीही तात्काळ तीच स्थिति होते, यांत शंका नाही. ‘ प्रियसुधा ’ हें लहानसें अठरा श्लोकांचें प्रकरण पंडितांनीं आपली पत्नी गिराबाई हीस अद्वैतबोध करण्यासाठीं रचिलें आहे, असें दिसते. ‘ अपरोक्षानुभूति ’ वरील समश्लोकी, गीतासमश्लोकीच्याच तोडीची आहे. ‘ तत्वमाला ’ व ‘ राजयोग ’ हे वेदांतविषयक ग्रंथ यथार्थदीपिकाकारांचेच होत, कारण त्यांतील सर्व विचार दीपिकेंतील विचारांशीं जुळतात. माषांतररूपानें प्रसिद्ध केलेली जगन्नाथपंडितकृत गंगालहरी व भर्तृहरिकृत शतके हीं प्रकरणेही पंडितांचींच असावींशीं वाटतात. येथवर निर्दिष्ट केलेलीं सुमारे २०-२९ प्रकरणे पंडितांचींच आहेत असें विश्वासपूर्वक ह्मणतां येते.

‘ या सर्व ग्रंथांची रचना जोरदार, प्रौढ, सरळ व वळणशुद्ध आहे.

विषयप्रतिपादनाची शैली तर अप्रतीमच आहे. पथार्थदीपिका एवढी अवाढव्य असतांही तिची भाषा सर्वत्र अगदी प्रयोगशुद्ध, सरळ, कसलेली, मधुर, रसाळ व भक्तिरसाने थबथबलेली आहे. समयानुरूप ती कोमळ, सणसणीत, रंगेल, भाविक व हृदयंगम अशी दिसून येते. विषयप्रतिपादनाच्या भरांत सरस्वतीचा प्रवाह अस्खलित घोंगावत चाललेला आहे, त्याला जवरीने कृत्रिम वळण दिलेले कोठेही भासत नाही. वाक्यरचना इतकी सरळ व विन घोंटाळ्याची आहे की, ती बहुतेक गद्यासारखीच भासते. सूर्यबिंब क्षितीजावर आरूढ होतांक्षणीच कमलवने जशी आपोआप विकसित होतात, तद्वत्च पंडितांच्या मनांत विचारप्रादुर्भूत होताक्षणीच त्यांची वाणी यमकांनी प्रफुल्लित झालेली भासते. अद्वैताचे प्रतिपादन करितांना, सगुणमक्तीची महती गातांना, भगवंताला आळवीत असतांना किंवा अशा तऱ्हेच्या मनाला उमळवून टाकणाऱ्या इतर प्रसंगांचे वर्णन करीत असतांना पंडितांची वाणी ईश्वरीप्रसादाने विकसलेली व काव्यप्रतिभेने अगदी रसरसलेली आढळते. तात्पर्य वसंताच्या अमदानीत उद्यानभूमीमध्ये झाडांवर शोभणाऱ्या फुलांचे घोंस व त्यांखाली पसरलेला फुलांचा पेर ज्याप्रमाणे अत्यंत मोहक वाटतो, तद्वत् यथार्थदीपिकेत इतस्ततः पसरलेले अशाप्रकारचे उत्कृष्ट रचनेचे शेंकडो नमुने मनाला अगदी दंग करून टाकतात. ' एकंदरीत शास्त्रीय विषय साधे, सोपे व सरळ भाषेत लिहिण्याची कला प्रथम पंडितांनी प्रचारांत आणली व आपल्या अमोल विद्येचा लाभ लोकांस असा करून दिला की, घोघर हे शब्द कानी येतात.—

‘ भक्ति थोर ! भक्ति थोर ! तूं चंद्रमा ! भक्त तुझे चकोर !

तूं मेघ ! भक्त मयूर ! मेघश्याम समोर त्यांस तूं सर्वत्रही ! ’

असो ! पंडितांच्या ग्रंथांवरून आपल्याला त्यांच्या स्वभावांचेही थोडे फार अनुमान काढतां येण्याजोगे आहे. ‘ ते एकंदरीत फार धोरणी, सारासार विचारी, कल्पक, निस्पृह, सत्याभिमानी व वाणीचे खंबीर असे होते. सत्याचे प्रतिपादन करितांना त्यांनी कोणाचीही भीडभाड धरलेली दिसत नाही. आपले ग्रंथ कोणी वाचोत न वाचोत, दृसऱ्याच्या आराधनेसाठी, लौकिकासाठी किंवा लोकप्रियतेसाठी सत्यास धाब्यावर बसवून दंभ किंवा मुग्धता स्वीकारावयाची नाही हा त्यांचा दृढ संकल्पच होता. भगवद्भक्त या नात्याने त्यांची योग्यता फारच मोठी होती; किंबहुना भागवतधर्माचा मार्ग उजळ व निष्कंटक करण्याचे कामी पंडितांची योग्यता इतरापेक्षां कांकणभर

जास्तच होती, हे त्यांच्या ग्रंथांचे सूक्ष्म परिशीलन केले असता सहज व स्पष्टपणे नजरेस येणारे आहे. या त्यांच्या अलौकिक गुणामुळे साधु, संत, योगी, कवि वगैरे मंडळी त्यांना बराच मान देत असत. हे वरील उद्गार मनः कल्पित नसून साधार आहेत; कारण याविषयी पंडितांनी तथार्थदीपिकेत स्पष्ट सांगितले आहे की, 'अशा लोकांच्या सांगण्यावरूनच यथार्थदीपिका रचण्याचे माझे मनांत आले:—

‘आणि तुझ्या कृपेचे विभागी । शिष्य, संत, भक्त योगी ॥
ते छणती कीं जगदुपयोगी । ऐशी टीका करावी ॥ १ ॥’

—यथार्थदीपिका. अ० १ ओव्या १३२.

श्रीधरादि महागणकविवरांनी पंतांची त्यांच्या कवित्वासंबंधाने फारच प्रशंसा केलेली आहे. मोरोपंतांनी 'सन्मणिमाला' व 'सन्नामगर्भरामायण' यांत वामनपंडितांचा सादर उल्लेख केला आहे; शिवाय 'वामनपंडितस्तुति' या मथळ्याचे एक स्वतंत्र प्रकरण रचिले आहे. उदाहरणार्थ हे खालील दोन चार मासले पहा.—

‘जैसा चंडांशु सतेज व्योमी । तैसाचि केवळ वामनस्वामी; ॥
ज्याची श्लोकरचना ये भूमी । भुमंडळावरी अपूर्व गा ! ॥ १ ॥’

—श्रीधर.

‘नमिला साष्टांग श्री-पति-भक्ति-रस-ज्ञ वामनस्वामी ।
रस-भवना तत्कवना मानीं या तेंवि वाम न स्वा मी ॥ १ ॥
रीति समश्लोकीची अतुला, साधेल काय नव्यास ।
यां सुयशे होइल कां, रोमांचव्याप्तकाय न व्यास ॥ २ ॥
वाटे मुक्तिश्रवणे मस्तक वाल्मीकिनेंहि डोलविला ।
प्रभुनें भुलवाया मन, वामन हा वेणुसाचि बोलविला ॥ ३ ॥
वामन वामन साक्षात् तरिच असा हा महातपा वेधी ।
बहुसुख हरिदासांची, ज्याच्या कृतिनें पहात पावे धी ॥४॥’

—मोरोपंत.

‘वामनस्वामी चतुर पंडित । जो प्रेमळ द्वेषरहित ॥ ।
यांणीं दशमस्कंध भागवत । केले प्राकृत निजबुद्धि ॥ १ ॥

‘ वामनस्वामी चतुर पंडित । जो वेदांतशास्त्रीं निपुण बहुत ॥
त्यांहीवरी प्रेमळभक्त । कविता प्रख्यात जयाची ॥ २ ॥

‘ वामनस्वामी भक्त थोर । जो व्यास अवतार कलियुगी ३ ’
—महीपति.

वामनपंडितांच्या कवितेंतील कांहीं वेंचे.

भगवद्भजनाला कोणतीही भाषा चालते असें पंडितांचें ठाम मत होतें. संस्कृतांतच कांहीं जास्त आहे असें नाही असें ते क्षणतात व या आपल्या क्षणण्याप्रमाणेंच त्यांनीं आपलें वर्तन ठेविलें होतें. त्यांनीं यथार्थ-दीपिकेंत अगदीं साधे व सुलभ शब्द वापरले आहेत. अगडबंब संस्कृत शब्द किंवा समास त्यांनीं कोठेही योजिले नाहीत. भक्तीपुढें संस्कृत व प्राकृत यांमधील भेदभाव टिकत नाही. यासंबंधानें यथार्थदीपिकेंतील पुढील लांब उतारा, फारच महत्वाचा असल्यामुळें तो येथें सबंध देतो.—

जी जी देवाधिदेवा ! । प्राकृत भाषेकरितां तुझी सेवा ॥

वेदवाणीस उपजे हेवा । तुझ्या स्वरूपाचा ठेवा जीमार्जी ॥ १ ॥

मुख्य तुझे नाम गोड । मुखीं सर्व भाषांचें कोड, ॥

जे कानीं मुखीं येतां, मोड । देहीं उपजती प्रेमाचे ! ॥ २ ॥

काय वेदशास्त्र जाणे व्रज ? त्याची भक्ति देखोनि, आत्मज ॥

ब्रह्मा वेदवक्ता शिरीं पदरज । वंदी व्रजनारीजनांचे ! ॥ ३ ॥

गजेन्द्र कोण शास्त्र पढला ? । वाळ कोण्या पांडिल्यें ध्रुवपदा चढला ? ॥

दासी कुब्जा तिला घडला । काय अभ्यास संस्कृताचा ? ॥ ४ ॥

ब्रजीं चारितां गाथी । कुचकुंकुमें गोपिकांचीं पार्थी ॥

तदंकित ह्मणे कृतार्थ ठायीं ठायीं, । बल्लवस्त्रिया पढलिया त्या काय ? ५

अभिमानें बुढाले पंडित, यज्ञपत्न्यांनीं अर्चितां वैकुंठमंडित ॥

न पढतां, न वाचितां अखंडित । आनंद भक्तीनें पावल्या ॥ ६ ॥

भक्ति थोर, भक्ति थोर; । तूं चंद्रमा, भक्त चकोर; ॥

भक्त मयूर, मेघश्याम समोर । त्यांस तूं सर्वत्रही ॥ ७ ॥

एवं पावावया तुझे चरण, । भाषा कोणी नव्हे कारण, ॥

कारण सप्रेम अंतःकरण । देवाधि देवा ! ॥ ८ ॥

युद्धांत आपल्यापुढें सर्व आपलाच गोतवळा उभा आहे असें पाहून विमोहित झालेल्या अर्जुनाला युद्धाला पुनः उद्युक्त करण्याकरिता श्री कृष्णानें उपदेश केला आहे. त्यांत असें सांगितलें कीं, 'तूं कर्म कर पण त्याच्यावर आसक्ति ठेऊं नकोस.' त्यावर अर्जुनानें पुनः शंका घेतली कीं, कर्मापेक्षां ज्ञानच जर तूं श्रेष्ठ समजतोस तर मला हें घोरकर्म करावयास कां लावतोस ? या अर्जुनाच्या शंकेचे श्रीकृष्णानें जें निराकारण केलें आहे त्याचें स्पष्टीकरण पंडितांनीं फारच सुंदर केलें आहे.—

‘ अर्जुना ! जरी संन्यासी । ढोई बोडोनि झालासी ॥
 तरी कैसा कर्में टाकिसी । क्षण एकही ॥ १ ॥
 लंगोटीही टाकणें । आणि नग्न होऊनि असणें ॥
 तेंही नव्हे काय करणें । अगा ! कर्म ? ॥ २ ॥
 घट वर्ते तरीच माती । न वर्ततां काय अन्य जाती ! ॥
 कर्में रचिलीं देहाकृती । त्याग कर्माचा तो कैसा ? ॥ ३ ॥
 भूचर टाकोनि भूमी । ह्मणे पळोनि जाईन मी ॥
 पळतां पुढें रिकामी । भूमीच दिसे ! ॥ ४ ॥
 गगन टाकोनि पक्षी । उडो लागला अंतरिक्षी ॥
 तो तों सर्वत्र लक्षी । तेंचि गगन ॥ ५ ॥

—अध्याय ३.

खालील ओव्यांत पंडितांनीं 'मनुष्य' ही संज्ञा कोणाला घ्यावी याचें स्पष्टीकरण फारच मजेदार केलें आहे.

‘ द्विपदत्वे मनुष्य होय । तरी पक्षियासही दोनच पाय ॥
 दाढीनें मनुष्य होय तरी काय । दाढी नसे बोकडासी ! ॥ १ ॥
 आहेत हात यावरूनी । ह्मणावें मनुष्य ह्मणूनी ॥
 तरी मर्कटासही दोनी दोनी । असती हस्त ॥ २ ॥
 सुरतसुखें ह्मणावे नर । तरी तें सुख पावती वानर खर ॥
 मनुष्य निर्भित्ती ह्मणावें घर । तरी पक्षीही गृह निर्भित्ती ॥ ३ ॥
 पुढील चिंता कोणासी । नसे, ती एक मनुष्यासी, ॥
 या गुणें ह्मणावें मनुष्यस्व यासी, । तरी पक्षियासही ते असे । ॥

प्रसूत नाही तोंचि चिमणी । आडियांकारणें गर्भिणी ॥
 कापूस आणि मृदुतुणी । सेज करी ॥ ५ ॥
 चारा सांडूनि बेंची । कापूस, धरधरोनि चोंची ।
 ने; ऐसी चिंता संतःनाची । करी, जों उपजलीं तीं नसती ॥६॥
 ऐसा पाहतां विचार । पशुपक्षियां समान विहार ॥
 निद्रा, मैथुन, आहार । पशूस तैसें मनुष्यासही ॥ ७ ॥
 एवं भजन सर्वेश्वराचें । करिती, त्यांचें मनुष्यत्व साचें ॥
 ह्यणुनि वाक्य भगवंताचें । कीं, 'माझ्या मार्गीं वर्तती मनुष्य सर्व' ८

—अध्याय ४.

‘ टिळेमाळा करून, भागवतधर्माचा टेंभा मिरवून, भक्तिहीन बुद्धीनें एका-
 दशीचे उपासतापस करून सर्ववेळ गप्पाष्टकांत घालविणाऱ्या कर्मठांचाही
 पंडितांनी चांगलाच समाचार घेतला आहे. एकादशीला उपवास करण्याला
 ऋषींनी सांगितलें आहे; परंतु लोक त्या शासनाचें खरें मर्म ध्यानांत न ठेवितां
 केवळ बाह्य कसरती व दिखाऊ कर्मे कशीं करितात व एकंदरीत त्यांच्या-
 कडून निर्जीव देहाला आर्लिंगन देण्याचे हास्यास्पद प्रकार कसे घडतात यांचें
 पंडितांनी नवव्या अध्यायांत फारच बहारीचें वर्णन केलें आहे:—’

‘ नामावांचूनि सदाचार । ते सकळही वेडेचार ॥
 पाय उचलोनी मूत्राची धार । निराळी सोडी श्वानही ॥ १ ॥
 नामावांचूनि आंधोळी । त्या बेडुकांच्या बुढ्या जळीं ।
 जळीं सर्वदा असे मासोळी । दुर्गंध अंगीं अनिवार ॥ २ ॥
 हरिनाम न ह्यणे वाचा । निराहार उपवास एकादशीचा ।
 बाशींग अलंगार मस्तकाचा । बांधिजे जे रीती पाठीशीं ॥ ३ ॥
 अहोरात्र जागर उपवास । उपयोगी हरिनामकीर्तनास ॥
 ह्यणोनि निद्राहार जनास । ऋषि ते दिवशीं वर्जिती ॥ ४ ॥
 हें बोलतां स्पष्ट जन । कीर्तन करिती करोनि भोजन ॥
 ह्यणोन करते जाले शासन । उपवासाचें ॥ ५ ॥
 विशेषें एकादशी दिनीं । ऋषि ह्यणती करावीं दोनीं ॥
 अहोरात्र जागरणीं । एवं कीर्तनीं तात्पर्य ॥ ६ ॥

६ पवास करी निराहार । सोंकटीं खेळोनि जागर ॥
 तो नव्हे व्रताचा बडिवार । मुख्य कीर्तन ऋषि बोलती ॥ ७ ॥
 सामू सुनांचें भांडण । घडला उपवास जागरण ॥
 तें पुण्य एकादशीचें, कारण । जालें विमान जावया ॥ ८ ॥
 ह्यणोनि हरिकीर्तनावीण । निराहार आणि जागरण ॥
 करिती त्यांस ही व्रतगुण । होय अमृतें अमरता जैसी काकासी ९
 कावळा अमृत प्याला । वंश अवघा अमर जाला ॥
 ह्यणोनि अमृत मिळतां मानव भला । न करी पान कावळा ह्यणोनी १०
 टाकोनि हरिकथामृत । निराहारी वसे जागत ॥
 फल देईल ही व्रत । परि नव्हे कृपापात्र देवाधिदेवाचें ॥ ११ ॥
 वाणीही मेळवी धन । धनचि मेळवी रायाचा प्रधान ॥
 परि तो रायासमान । ग्राम्य तुच्छ धनिक हा ॥ १२ ॥
 क्षण निद्रा येतां दिवसा । भंग जाला उपवासा ॥
 हरिनामप्रताप नव्हे ऐसा । कीं नाम पूर्ण करी न्यूनातें ॥ १३ ॥
 व्रत सफल नांम परम । विना नाम सकळ अंगहीन कर्म ॥
 एकादशी तो भागवत धर्म । नामावांचून, श्व जैसैं विनाप्राण ॥ १४ ॥

अध्याय ९.

वामनपंडितांनीं शास्त्राध्ययन करून जो वेदांतविषय करतळामलवत
 करून ठेविला होता, त्याचें प्रतिबिंब त्यांच्या काव्योवांतां जागोजाग पडलें
 आहे; व तें कथारंगांत दृष्टीस पडतांच मनाला मोठा विस्मय वाटतो. उदा-
 हरणार्थ हे एक दोन मासले पहाः—

' शर्वादि सर्वं तुझि इच्छिति पायधूळी ! ।
 तृझा प्रसाद नसतां मज याच कार्ळी ॥
 जन्मा शतांत मरणें स्मरणें मुकुंदा ।
 अंतीं तुझ्याच वरणें चरणारविंदा ॥ १ ॥

रुक्मिणी-पत्रिका.—

रुक्मिणीसारख्या नववधूची मजल वेदांततत्व उलगडण्यापर्यंत जावी हें
 माठें नवल आहे. तशांत ' जन्ममरणासारखा उत्क्रांतिपर सिद्धांत ' पत्रिकेंत

सफाईने गोंवून देण्याची शकल त्या लहानशा डोक्यांत यावी याचें रासिक वाचकांस आश्चर्य वाटल्यावांचून रहाणार नाही !

‘ चिच्छक्तिला सतत चिन्मय जेंवि योग ।
श्रीरुक्मिणीस न कधीं हरिसी वियोग ॥ ’

रुक्मिणी-विलास.

ही कवीची वेदांतीउपमा किती चमत्कृतिजनक आहे ! हीच सुंदर करुणालहरी त्यांच्या मनांत अनेकप्रसंगीं बोळत असे, असें पुढील अवतरणावरून स्पष्ट दिसते.—

येणार मागुति चतुर्दश वत्सरांती ।
राहो वनांत तितुके दिन आणि राती ! ॥
आत्माच तो तुज वियोग तयासि नाही ।
येऊनि हे करिल जे तव कामना ही ! ॥ १ ॥

भरतभाव.—

भामाविलासांत भामेची समजुत श्रीकृष्णानें मोठ्या खुबीनें पाडिली आहे. तो ह्मणतो.—

‘ तुजें वृक्ष देणेंचि याळार्गि आधीं । फुळें नाशिला, जो तिला होय आधी
न जाणोनिकेले तुवा कष्ट भारी ’ । समाधान ऐसें करी कैटभारी ॥ १ ॥

भामाविलास—

रुक्मिणीविलासांत, रुक्मिणीस खिजवून, कृष्णानें तशाच हुशारीनें तिचा गर्व परिहार केला आहे. रुक्मिणी वाटेवर आल्यावर असें ह्मणते:—

‘ राज्यादिकें टाकुनि निर्विकारी । त्वदर्थ होतात असे भिकारी ॥
राज्यांत दुःखें, सुख तूजमार्जी । ह्मणून तूं श्लाघ्य तया समाजीं । १ ।
सुधा मानुनीया पितो एक कांजी । सुधापानकर्ता शिवे त्यास कां जी ? ॥
तशी टाकुनी मी तुळा मंगलाला । नृपांला तया कां भजों वोंगळांला ? ॥

रुक्मिणीविलास—

नारदानें दिलेलें पारिजातकाचें पुष्प श्रीकृष्णानें रुक्मिणीला दिलें हें ऐकून सत्यभामेनें जो आकांत केला त्याचें चित्र पंडितांनीं फारच मार्माकतेनें वठविलें आहे. त्याचप्रमाणें तिच्या तोंडीं घातलेलीं बोलणी ही अत्यंत समर्पक आहेत. हें वर्णन वाचतांच स्त्रियांच्या सवतीमत्सराची व अत-
तार्पणाची कमाल वाटते:—

‘ गडबडां धरणीवरि लोळ्हे । वदवती न कवीमाहि लोळ्हे ।
 रडत मूर्छित होय घडो घडी । पवन विश्वळ, नेत्र न ऊघडी । १ ।
 ‘ अलक हार गळ्यांतिल तोडिते । कुरळ केश मुखावरि सोडिते ॥
 कर-युगें उर मस्तक ताडिते । वसन आणिक कंचुकी फाडिते । २ ।
 ‘ महा उष्णश्वासें करुनि वदते शुष्क अधरा ।
 धरापृष्ठीं जोडा न शठ दुसरा या गिरिधरा ॥
 धराया माझा हा कर कपटि कैचा जनमळा ।
 मळा जो निंदूनी कुसुम तिस देऊनि रमला ॥ ३ ॥
 ‘ सख्या हो मेल्याही शवहि न शिवो हें यदु-पती ।
 पतीनाना स्त्रींचा पतित जनही ज्यास ह्मणती ॥
 नका येऊं देऊं सदनी सवतीच्या प्रियकरा ।
 करातें लावीना मज कपटि ऐसें तुम्हि करा ॥ ४ ॥
 ‘ रडत रडत मूर्च्छेमाजि वृत्ति बुडाल्या ।
 परम विकळ; मी तूं या स्मृती ही उडाल्या ॥
 उचलुनि सखियाहीं मंचकीं दिव्य सेजे ।
 निजविलि मृत-तुल्या सत्यभामा दिसे जे ॥ ५ ॥ ’

भामाविलास.

आतां ज्यामध्ये करुणरस ओतप्रोत भरला आहे व जें पठन केलें
 असतां अमंगलाचा परिहार होणार आहे, इतकेंच नव्हे तर श्रांत मनाला
 विश्रांति मिळून आनंद वृद्धि होणार आहे असें एक करुणाष्टक देवून हें
 प्रकर्ण आटोपतें घेवूं.

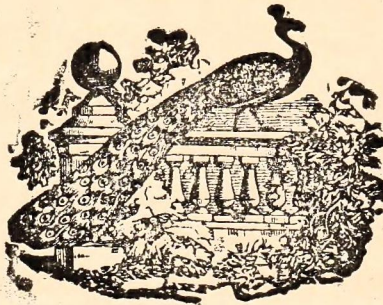
करुणाष्टक.

लोपोनि भास्कर जयद्रथ मारियेला ।
 लज्जानळांतुनि धनंजय वांचवीला ॥
 लाक्षागृहीं विवरिं पांडव रक्षियले ।
 माझे विशींच मन निष्ठुर केंवि केलें ॥ १ ॥
 दुग्धामिषें द्विजमुतें स्तविला मुरारी ।
 दुग्धार्णवां अचल ठेविसि पूतनारी ॥

कुञ्जेचि भक्ति तरि देखुनि क्षेम दीलें ।
 माझे विशींच मन निष्ठुर केंवि केलें ॥ २ ॥
 आणोनि राजतनया अधमें सभेला ।
 दुष्टोत्तरे करवि नग्न जरी सतीला ॥
 ती कारणें स्वकरिं अंबर नेसवीलें ।
 माझे विशींच मन निष्ठुर केंवि केलें ॥ ३ ॥
 उत्तानपाद नृप केवळ पुण्यराशी ।
 तत्सूत तो ध्रुव तपोधन योगराशी ॥
 त्या कारणें अचळ धाम करून दीलें ।
 माझे विशींच मन निष्ठुर केंवि केलें ॥ ४ ॥
 नक्रें जळांत चरणीं धरिलें गजेंद्रा ।
 म्लानोत्तरे करुनिया स्तवि देव इंद्रा ॥
 तैं दीनबंधु त्रिद सत्वर रक्षियेलें ।
 माझे विशींच मन निष्ठुर केंवि केलें ॥ ५ ॥
 वृत्रारि कोपुनि सिळा घन वर्षवीला ।
 तेव्हां भय प्रलयकंप गमे जनाला ॥
 घेवोनि त्या गिरिकरीं व्रज रक्षियेले ।
 माझे विशींच मन निष्ठुर केंवि केलें ॥ ६ ॥
 सिंधुजळांत कनकापुर दूर गावें ।
 तेथोनि शीघ्रगति मोक्षपुरीस यावें ।
 काष्ठाग्नि घे भरत दर्शन त्यासि दीलें ॥
 माझे विशींच मन निष्ठुर केंवि केलें ॥ ७ ॥
 जे शापदग्ध पडली बहुतां दिसांची ।
 लावोनि पाय हरिळी जडता तियेची ॥
 त्या भक्तवत्सलपणाप्रति काय झालें ।
 माझे विशींच मन निष्ठुर केंवि केलें ॥ ८ ॥
 दुर्योधने ऋषिस धाडियलें वनातें ।
 धर्मा छळुनि मुनि मागति भोजनातें ॥

त्या कारणें परम अन्न निशीत दीजें ।
 माझे विशीच मन निष्ठुर कॅवि केलें ॥ ९ ॥
 दारिद्र्ये करुनि पीडित तो सुदामा ।
 मुष्टी भरुनि पृथु आणित कृष्णधामा ॥
 देऊनि कांचन पुरी द्विजराज केलें ।
 माझे विशीच मन निष्ठुर कॅवि केलें ॥ १० ॥
 त्रिकालीं करा घोष या अष्टकाचा ।
 मनींचा पुरे अर्थ तेव्हांच साचा ॥
 विनंती असे भक्त हो वामनाची ।
 उपेक्षा न कजि यया अष्टकाची ॥ ११ ॥

वामनपंडितांनीं वेदांत व मनुष्यस्वभाव यांत जसें पांडित्य दाखविलें आहे, तसें सृष्टिसौंदर्यांतही दाखविलें आहे. 'वनसुधा' व 'वेणुमुधा' या आख्यानांत वनशोभा उत्तम वर्णिली आहे हें मागे सांगितलेंच आहे. या काव्यांत पंडितांनीं बालस्वभावाचें व त्यांच्या चेष्टितांचें इतकें सरस वर्णन केलें आहे कीं तसें मराठी कवितेंत अन्यत्र पहावयास सांपडणें दुरा-पस्त आहे. हीं प्रकरणें इतकीं रसाळ आहेत कीं, त्यांतील बरेचसें वेंचे घावेसें वाटत आहे, परंतु स्थलसंकोचामुळें मनांतले मांडे मनांतच खाण्याचा प्रसंग आला आहे !

श्रीधरस्वामी नाझरेकर.

कित्येक गोष्टी अशा आहेत की त्या प्रत्यक्ष अनुभवानेही कळत नसतात
 ह्मणजे त्यांचे स्वरूपलक्षण नीटपणे बांधितां येत नाही. अशापैकीच प्रपंच
 हा एक आहे. प्रपंच दुःखमूलक आहे, हे प्रत्येकास कळते पण ते कळते
 केव्हां? लहानपणी कळत नाही, तर प्रपंचांत पडल्यावर मग प्रौढपणी
 कळते. विहिरींत पडल्यावर विहिरींत पडूं नये असे वाटणे, त्यासारखे हे
 आहे. 'संसाराचे अंगी अवधीच व्यसन' असे एक तुकोबारायांचे वाक्य
 आहे; व ते अक्षरशः खरे आहे. मनुष्ये जी अनेक पापे करितात त्यांतलीं
 बहुतेक ती प्रपंचाकरितां करितात. हा प्रपंच मनुष्याकडून नानाप्रकारचीं
 विचित्र कर्मे करवितो. क्षणांत हंसवितो तर क्षणांत रडवितो. क्षणांत सुखाच्या
 डट्युच्च गिरीवर नेऊन बसवितो तर क्षणांत दुःखाच्या खोल खार्थांत लोटून
 देतो. क्षणांत शांत स्वरूप दाखवून शांति देतो तर क्षणांत भयंकर स्वरूप
 दाखवून गर्भगळीत करतो. ज्याचे तोंड पाहूं नये त्याच्या पाया पढायास
 लावितो; ज्यापाशीं अक्षर बोलूं नये असे वाटते त्याच्यापुढे गोंडा घोळावयास
 लावितो. तात्पर्य तो जे करूं नये ते करवितो, असे असतां मनुष्ये प्रपंचास
 कशीं बिलगून राहतात हा एक मोठा प्रश्न आहे. ह्याचे उत्तर असे
 कीं संसाराच्यागाळांत मनुष्य फसत फसत फसतो. एकदम फसत नाही.
 आधीं तो प्रपंचांत जन्मतो व प्रपंचांतच लहानाचा मोठा होतो. पुनः त्याचे
 सभोवर ज्या माणसांचे कडे असते तीं माणसेही नखाशिखांत प्रपंचांतच
 गढलेलीं असतात. त्यामुळे तो ही त्यांच्यासारखाच प्रापंचिक होतो. पुढे
 त्याला त्यांतलीं लहान सहान सुखे प्राप्त होऊं लागून त्यांवरून त्याला पुढल्या
 मोठ्या सुखाची आशा लागते आणि पुढे ती आशा कोळ्याच्या सुतासा-
 रखी वाढत जाऊन तिच्या जाळ्यांत तो पक्का सांपडतो. ते जाळे एवढे बळ-
 कट असते कीं, ते त्याला कधींच तोडितां येत नाही; आणि त्यांत त्याला जन्मभर
 रहावे लागते. तेथे त्याचा निरुपाय होतो. ह्यालाच माया ह्मणतात. ही प्रभूची
 माया दुरत्यय आहे. तिचा पाश तोडणे परमदुष्कर आहे. कारण असे पहा कीं,
 चार पांच महिनें लागलेली संवय जर मनुष्याला सुटतां सुटत नाही, तर
 बहुतेक जन्म ज्यांत गेला आहे तो प्रपंच—तो मायापाश—त्याला एकदम कसा
 तोडतां येईल? बहुतेक नाहीच. आतां श्रीसमर्थ रामदासासारखे 'सावधान'
 ऐकिल्या बरोबर सावध होणारे किंवा प्रस्तुत चरित्रनायकांनें द्वाटल्याप्रमाणे:—

‘ दारा धन आणि पुत्र । यांसीं आसक्त नसावें अणुपात्र ॥

अलिप्तपणें संसार । करोनि असक्त असावें ॥ १ ॥ ’

संसारपासून अलिप्त राहून परमार्थ साधणारे पुरुष फार विरळा ! प्रस्तुत चरित्रनायकाचें चरित्रमंदीर याच अनुपम व अद्भुत शक्तीच्या पायावर उभारलें आहे, हें पुढील चरित्र वाचलें ह्मणजे लक्षांत येईल.

श्रीधराच्या पूर्वजांचें मूळ उपनांव खडके असें होतें. हें नांव यांचे पूर्वजांचें मूळ राहण्याचें ठिकाण जें खडकी नांवाचें गांव त्यावरून पडलें असावें असें वाटतें. खडकी हें गांव मोंगलाईर्तील चौसाळें महाळांत आहे. खडकी येथून पंधराव्या शतकाच्या सुमारास राघोपंत खडके हे श्रीक्षेत्र पंढरपुराजवळ नाझरें या गांवीं राहण्यास गेले. राघोपंतांच्या आंगची शिपाईगिरी व त्यांचें अध्विवेद्यें ज्ञान पाहून यास लोक विनोदानें खडके याच्याऐवजीं घोडके असें ह्मणुं लागले व तेव्हांपासून यांचें उपनांव घोडके असें पडलें. यांचे वंशज अजूनही आपलें आडनांव घोडके असेंच ठावतात.

राघोपंत घोडके यांनीं नाझरें येथील देशपांडेपणाची व कुळकर्ण्याची वृत्ति विजापुरचे दरबारांतून संपादन केली. परंपरेंने ही वृत्ति याच वंशाकडे चालली. घोडके हे माध्यंदिनशाखेचे वालिष्ठ गोत्री ब्राह्मण; वरीळ वृत्ति संभाळून या कुटुंबांतील पुरुष विजापूरदरबारची शिपाईगिरीचीं कामेही थोडींफार बजावीत असत.

राघोपंताच्या मुलाचें नांव चंद्राजीपंत. या चंद्राजीपंतास दोन पुत्र होते. थोरल्याचें नांव गणेश व धाकट्याचें नांव दत्तात्रेय. दत्तात्रेयानें आपल्या उत्तरवयांत संन्यासदीक्षा घेतली. दत्तात्रेयास पुत्र एक, रंगोपंत. त्यास पुत्र चार (१) रामाजी, (२) बोपाजी, (३) कृष्णाजी, व (४) दत्तात्रेय. या पुत्र चतुष्टयापैकीं द्वितीयपुत्र जो बोपाजी तोच रंगनाथ निगडीकराचा पिता, हें मागें सांगितलेंच आहे. वरील चार पुत्रांपैकीं शेवटचा पुत्र जो दत्तात्रेय त्यास ब्रह्माजीपंत नांवाचा एकच पुत्र होता. हेच पुण्यशील गृहस्थ श्रीधराचे जनक होत. यांच्या पत्नीचें ह्मणजे श्रीधराच्या आईचें नांव सावित्रीमाई. या पतिपरायण साध्वीचे उदरीं श्रीधराचें जनन शालिवहान शके १६०० ह्मणजे इ. स. १६७८ चे सुमारास झालें. या वरील हकीकतीवरून श्रीरामदास पंचायनांतील प्रख्यात साधु जे रंगनाथस्वामी निगडीकर ते श्रीधराचे चुडत चुलते होते, हें वाचकांचे लक्ष्यांत आलेंच असेल. ब्रह्माजीपंत महा प्रेमळ भगवद्भक्त होते.

ते अत्यंत नीतिमान् असून महाज्ञानी होते. त्यांचे श्रीधराने आपल्या रसाळ वाणीने श्रीहरिविजय ग्रंथाचे आरंभी थोडकसे वर्णन केले आहे, ते:-

‘ ब्रह्मचर्यं गृहस्थाश्रमं करुण । वानप्रस्थाहि आचरुण ॥
 संन्यासदीक्षा घेऊन । त्रिविध आश्रम त्यागिले ॥ १ ॥
 पंढरी ये भीमातटी । समाधिस्त वाळवंटी ॥
 पूर्ण ज्ञानी जैसा धूर्जटी । तापसियांमार्जी श्रेष्ठ ॥ २ ॥
 ज्यासी वाळपणापासून । परनारी मातेसमान ॥
 परद्रव्य पाहे जैसे वमन । आनंदघन स्वरूप पै ॥ ३ ॥
 कामादिक षड्वैरी । जेणे छोटोनि घातले वाहेरी ॥
 ज्याच्या कृपावलोकने निर्धारी । ज्ञान होय प्राणियां ॥ ४ ॥
 जें निःसीम वेदांत ज्ञान । तें ज्यास करतलामळ पूर्ण ॥
 बंदिले त्याचे चरण । ग्रंथारंभी आदरे ॥ ५ ॥

चतुर्थाश्रम धारण केल्यावर त्यांनी आपले उर्वरित आयुष्य पंढरपुरास श्रीविठ्ठलचरणान्जवळच घालविले. चतुर्थाश्रमाचेवेळी त्यांनी ‘ब्रह्मानंदस्वामी’ असे नांव धारण केले होते. ‘यथा बीजं तथांकुरः’ या न्यायाने श्रीधर आपल्या तीर्थरूपांप्रमाणेच अत्यंत प्रेमळ व विरक्त होता असे दिसते. कारण ह्याच्या ग्रंथांत जागोजाग भक्ति, ज्ञान, वैराग्यसंबंधाची वर्णने फारच हृदयंगम, द्रावक व प्रतिपाद विषयास अनुकूल अशा हर्षशोकादि रसांनी ओतप्रोत भरलेली असून वाचकांच्या मनावर ठसा उमटविणारी आहेत. अशी स्वानुभवसिद्ध वर्णने कोणी कितीही विद्वान् झाला तरी अनुभवावांचुन साधावयाची नाहीत. ‘मायेशिवाय रड नाही व जाळाशिवाय कड नाही’ अशी एक मराठीत ह्मण आहे ती याच अर्थाची द्योतक आहे.

श्रीधराने आपल्या वडिलांपासूनच गुरुपदेश घेतला होता. त्याने आपल्या प्रत्येक ग्रंथाच्या शेवटी गुरुपरंपरा दिली आहे; ती अशी:-

‘ क्षीरसागरीं नारायण । त्याचा शिष्य चतुरानन ॥
 तेथून आत्रि जाहला निर्माण । दत्तात्रेय त्यापासोनी ॥ १ ॥
 त्रिदेवात्मकशरीर शुद्ध । त्या पासाव याति सदानंद ॥
 तेथून रामानंद प्रसिद्ध । समाधिस्त वाराणसी ॥ २ ॥

तेथून अमलानंदयति । पुढें गंभीरानंदमहामति ।
 तेथून ब्रह्मानंद सुमति । सहजानंद तेथोनिया ॥ ३ ॥
 कल्याणी जयाची वस्ती । तेथून पूर्णानंद महामति ॥
 तेथून दत्तानंद सुमति । नाझरें नगरी समाधिस्थ ॥ ३ ॥
 तो पितामह आमुचा सत्य । तेथोन ब्रह्मानंद यति अद्भुत ॥
 पिता गुरु तोचि समर्थ । जो कां विख्यात महाराज ॥ ५ ॥ '

—पांडवप्रताप. अ० ६४. ओ०११ ते १५.

वरील अवतरणांतील शेवटच्या दोन ओव्यांवरून असे दिसते की, पित्यानेच पुत्राला उपदेशदीक्षा द्यावी असाच क्रम या घराण्यांत चालू होता. श्रीधराचे आपल्या मातापितरांवर अतोनात प्रेम होते व भक्तिही पराकाष्ठेची होती असे त्यांच्या ग्रंथांवरून दिसते. तो त्या उभयतांना साक्षात् ईश्वर पार्वतीप्रमाणे मानीत असे. तो हरिविजयांत ह्मणतो.—

‘ तो ब्रह्मानंद पिता निश्चिती । सावित्री तयाची शक्ति ॥
 हे तो आदिपुरुष मूलप्रकृती । मातापिता वंदिली ॥ १ ॥ ’
 गुरु या नात्यानेही त्याने आपल्या पित्याचे अमर्याद स्तुतिस्तोत्र गायिले आहे.
 ‘ श्री गुरुराया तूं समर्थ । हा हरिविजय आरंभीला ग्रंथ ॥
 शेवटासि पावो यथार्थ । तुझ्या वरें करुनियां ॥ १ ॥
 तूं मेघ वर्षसी दयाळ । तरीच हें ग्रंथ रोप वाढेल ॥
 साधक चातक तुम होतील । भक्तीची बोल बहु होय ॥ २ ॥
 माता करी प्रतिपाळ । तों तों वाढों लागे बाळ ॥
 तुझ्या कृपेचीण बोल । न बोलवे सर्वथा ॥ ३ ॥
 जोंवरि नाही वाजविता । तों पांवा न वाजे सर्वथा ॥
 सूत्रधार न हालवितां । काष्ठपुतळा नाचेना ॥ ४ ॥ ’

श्रीधर आपल्या बापाप्रमाणेच फार विद्वान् होता, असे त्याच्या ग्रंथां-
 वरून निदर्शनास येते. संस्कृत व प्राकृत भाषेत त्याने चांगलेच प्रावीण्य
 संपादन केले होते. तो नुस्ता काव्य शास्त्रपुराणांतच व्यूत्पन्न होता असे
 नाही तर वेदांतांतही त्याची पूर्ण प्रगति झालेली होती. अनात्मनःत्मसंबंधी
 त्याने आपल्या ग्रंथांत मधून मधून फार नामी विवेचन केले आहे. तो

इतका जाडा पंडित होता तरी अत्यंत विनयसंपन्न होता. इतर विद्वानांत दिसून येणारी आढ्यता त्याच्या अंगी तिळप्राय नव्हती. आपली वेडी-वांकडी वाणी व आरुष बोलणी चतुर पंडितांना आवडणार नाहीत याबद्दल साशंक होऊन तो श्रीरामविजयांत ह्यणतो:—

‘ संतभोते चतुर पंडित । माझे बोलणें आर्ष अत्यंत ॥
 जैसे सरस्वतीपुढें मूढ बहुत । वाग्विलास दावितसे ॥ १ ॥
 सूर्यापुढें जैसा दीप देख । जान्हवीस न्हाणी थिल्लरोदक ॥
 कीं कनकाद्रि अति सुरेख । त्यासी अलंकार पितळेचे ॥ २ ॥
 कामधेनस समर्पिलें अजाक्षीर । चंद्रासी सीतळ करी रंभापत्र ॥
 कल्पतरू कल्पिलें देणार । त्यासि निंबोळ्या समर्पिल्या ॥ ३ ॥
 रत्नाकरापुढें कांचवाटी समर्पिली । तैसी माक्षी आर्ष बोली ॥
 परि तुझी प्रीति ठेविली । प्राकृत शब्दीं नवल हें ॥ ४ ॥ ’

श्रीधर इतका विद्वान् असतांही त्यानें आपले सर्व ग्रंथ प्राकृत भाषेत केले आहेत हें केवढें नवल ! मोरोपंतांनीं, वामनपंडितांनीं कांहींतरी संस्कृत ग्रंथ केले आहेत; परंतु श्रीधरानें संस्कृताची एक ओळही लिहिली नाही; यावरून प्राकृत भाषेविषयी त्याचा अभिमान किती जाज्वल्य होता हें सिद्ध होतें. पंडितांस प्राकृत ग्रंथ आवडत नाहीत ही गोष्ट मनांत आणून श्रीधरानें प्राकृत भाषेविषयी लिहिलें आहे.—

‘ प्राकृत भाषा ह्यणोनी । अन्हेर न करावा पंडितजनीं ॥
 जैसीं कृष्णावेणीचीं तिरें दोन्ही । परि उदक जाण एकचि । १ ।
 तैसें प्राकृत आणि संस्कृत । दोहींत एकाचि अर्थ ॥
 जैशा दोघी स्त्रिया एकचि कांत । कीं दोन्ही हस्त एकाचेची । २ ।
 दोन्ही दाढा एकचि स्वर । एक पाहणें दोन्ही नेत्र ॥
 कीं दों पात्रांत पवित्र । एकचि दुग्ध घातलें ॥ ३ ॥
 अबलांस नकळे संस्कृतवाणी । जैसें आडांतील गोड पाणी ॥
 परि तें दोर-पात्रावांचोनी । अशक्त जनां केंवि निघे ॥ ६ ॥
 तोचि तडागासी येतां तरे । तात्काळचि तृषा हरे ॥
 अबलाजना तारावया ईश्वरें । प्राकृत ग्रंथ निर्मिले ॥ ७ ॥

मुख्य संस्कृत पद्यावें । परी तें अबळांसी नुगवे ॥
 महागज कैसा बांधवे । कमळतंतू घेउनी ॥ ८ ॥
 उत्तम वस्त्रें लेती नृपती । तीं दुर्बळांसी केंवि प्राप्त होती ॥
 मग ते घोंगडीच पांघरती । सीतोष्ण निवारणा ॥ ९ ॥
 जैसें दधी मंथितां बहुत । त्यांतून निघे नवनीत ॥
 कीं स्वाति जळापासोनि अद्भुत । मुक्ताफळ निपजे ॥ १० ॥
 कीं इक्षुरसापोठी शर्करा । रसनेसि गोडी तेचि विचारा ॥
 कीं राजयापासोनि राजपुत्रा । मान्यता होय बहुतची ॥ १२ ॥
 मराठी वचनें निश्चित । परि अत्यंत रसभरीत ॥
 मधुमधिकांचे मुखीहूनी स्रवत । अतिसुरस जैसाका ॥ १३ ॥
 गीर्वाण हें शशीमंडळ अद्भुत । त्याची प्रभा हे प्राकृत ॥
 संस्कृत ग्रंथ वर्णिती पंडित । अर्थ प्राकृत करिती पै ॥ १४ ॥ '

रामविजय अ० १.

या वरील अवतरणावरून हें निर्विवाद आहे कीं, श्रीधरानें आपले प्राकृत ग्रंथ केवळ अबलाजनांना उपयोगी पडावे या हेतूनेच तयार केले होते. हा त्याचा हेतु त्यावेळच्या शिक्षणाचा द्योतक आहे. पूर्वीच्या व सांप्रतच्या शिक्षणपद्धतीची तुलना मागे मुक्तेश्वराच्या व श्रीसमर्थाचे चरित्रांत केलीच आहे. त्यावेळच्या बायका जर श्रीधराचे ग्रंथ समजण्या-इतक्या विचक्षण होत्या तर पुरुष किती असतील याची कल्पनाच केली पाहिजे. शिवाय त्यावेळीं आमचा स्त्रीवर्ग चांगलाच शिक्षित होता असेही वरील उतान्यांवरून निदर्शनाम येतें.

श्रीधरानें आपल्या वयाचे चवदावे वर्षी संन्यास घेतला असें ह्मणतात; परंतु ही गोष्ट दिसावी तितकी संभवनीय दिसत नाही. कारण एक तर चवदा वर्षांचें वय ह्मणजे संन्यासाश्रम घेण्याचें वय नाही; दुसरें प्रपंच अगर्दीच करूं नये असेंही त्याचें मत नव्हतें. 'अल्लिसपणें संसार । करोनी असक्त असावें ॥' असें त्याचें मत होतें. यावरून असें वाटतें कीं, त्यानें कांहीं दिवस संसाराचा अनुभव घेतलेला असावा; परंतु एवढें खरें कीं, त्यानें अल्लिसपणें संसारयात्रा चालविली असावी. पुनः तिसरें कारण असें कीं, त्यानें आपल्या काव्यांत स्वतःचा नामनिर्देश करण्याचे प्रसंगी 'श्रीधर' हें एकेरी नांव घातलें नसतें. चतुर्थाश्रमाचेवेळीं त्यानें आपल्या पूर्वजांप्रमाणें आपल्या

नांवाला 'आनंद' हें सांप्रदायिक चिन्ह जोडिलें असतें. आपल्या सांप्रदायिक चिन्हाबद्दल श्रीधर श्रीशिवलीलामृतांत ह्मणतो.—

‘श्रीधरस्वामी ब्रह्मानंद । आनंदसांप्रदाय परम अगाध ॥

क्षीरसागरीं गोविंद । आर्धी उपदेशी कमलोद्भव ॥ १ ॥

श्रीधराच्या आज्ञेचें नांव 'दत्तात्रेय' असून त्यानें चतुर्थाश्रमाचेवेळीं 'दत्तानंद' असें नांव धारण केलें होतें. त्याप्रमाणेंच त्याच्या बापाचें नांव 'ब्रह्माजीपंत' असें असून त्यानेंही संन्यास घेण्याचेवेळीं 'ब्रह्मानंद' असेंच नांव धारण केलें होतें. श्रीधरानें संन्यास घेतला नसेल असें आमचें ह्मणणें नाहीं, परंतु निदान इतक्या अल्पवयांत तरी घेतला नसावा असें या अल्पमतीला वाटतें; निदान पांडवप्रताप, रामविजयादि प्राकृत ग्रंथरचना करण्यापूर्वीं तरी संन्यास घेतला नसावा असें दिसतें.

'श्रीभद्रागवत' व 'श्रीमद्भगवद्गीता' ह्या ग्रंथांवर टीका करणारे जे श्रीधरस्वामी ते व प्रस्तुत चरित्रनायक 'श्रीधर कवि' हे एकच असें कोणी कोणी ह्मणतात. परंतु या दोन्ही व्यक्ति अगदीं भिन्न होत्या. कारण श्रीधरस्वामींनीं आपल्या संस्कृत टीकाग्रंथाचे आरंभीं जें मंगल केलें आहे तें 'श्रीनृसिंहपर' आहे; आणि प्रस्तुत कविवर्यांच्या काव्यांत, आपली उपास्यदेवता 'श्रीनृसिंह' असल्याबद्दल कोठेंच उल्लेख दिसत नसून 'श्रीपांडुरंग' हेंच त्यांचें उपास्यदेवत असल्याचें जागोजाग आढळतें. आपापल्या आराध्यदेवतेचें वंदन व स्तवन करण्याचा कविसंप्रदाय आहे; त्यास अनुसरून कोठें प्रत्यक्ष व कोठें गुप्तरीतीनें वंदनादि प्रकार असतात; पण ते त्या त्या कवींच्या काव्यांत दृश्य झाल्याशिवाय रहात नाहींत. श्रीज्ञानेश्वर, नामदेव, रामदास, तुकाराम, मोरोपंत यांनीं जरी प्रायः सर्व देवतांवर काव्यरचना केली आहे, तरी त्या प्रत्येकाची खरी उपास्यदेवता कोणती असावी, याची कल्पना त्यांचे काव्यग्रंथ पाहिल्याबरोबर होते. शिवाय दुसरें कारण असें कीं, श्रीरामविजयाचे आरंभीं कवींना वंदन करतांना श्रीधरानें या दुसऱ्या श्रीधरस्वामींचा मोठ्या प्रेमानें उल्लेख केला आहे तो असाः—

‘जो श्रीधराचार्य टीकाकार । त्यासी नमस्कारीत श्रीधर ॥

मधुसूदनादिक नरेद्र । ग्रंथ अपार जयाचे ॥ १ ॥’

यावरून पाहतां श्रीभद्रागवतादिकांवर टीका करणारे 'श्रीधराचार्य' व श्रीरामविजयादि प्राकृत ग्रंथांचा कर्ता 'श्रीधर कवि' या उभयतांच्या

फक्त नामसादृश्यावरूनच त्यांच्या ऐक्यतेविषयी लोकप्रवार्ता झालेली दिसते; वस्तुतः हे दोन्ही ग्रंथकार अगदी भिन्न भिन्न होते, यांत संशय नाही.

श्रीधराचे पूर्वज दत्तसंप्रदायी असून ते श्रीविठ्ठोपासकच होते. त्यांच्याप्रमाणे श्रीभरही पांडुरंगभक्तच होता. कविसंप्रदायाप्रमाणे विन्नवि-
नाशनार्थ गणेशस्मरण व चिंतन करण्याचे ऐवजी त्याने पांडुरंगाचेच श्रीगणेशरूपाने ध्यान केले आहे.—

‘ श्रीमञ्जीमातट विहारा । कमलोद्भवजनका अति उदारा ॥
अनादि सिद्धा सत्पथसारा । रुक्मिणीवरा पांडुरंगा ॥ १ ॥
तूंचि जाहलासि सिद्धिविनायक । मंगलारंभी मंगलकारक ॥
करणार तूं वर दायक । सर्व विद्याप्रद तूंचि पै ॥ २ ॥ ’

पांडवप्रताप अ० १

‘ अंनमोजी जगद्गुरु उदरा । श्रीमञ्जीमातीर विहारा ॥
पुराणपुरुषा दिगंबरा । ब्रह्मानंदा सुखाव्धी ॥ १ ॥
तूंचि जाहलासि गजवदन । चतुर्दशविधेचें भवन ॥
महासिद्धि कर जोडोन । सदा तिष्ठति तुजपुढें ॥ २ ॥

हरिविजय अ० १

श्रीधराचा कुलस्वामी खंडोबा होता. त्याचे वर्णन पांडवप्रतापांत त्याने फार उत्तम केले आहे.—

‘ वंदु कुलदैवत निश्वपेशी । जो महाराज प्रेमपुरविलासी ॥
मणिमल्लमर्दन कैलासवासी । स्वानंदराशी जगदात्मा ॥ १ ॥
वैराग्य तुरंगी बैसला । बोध खांडा हाती धरिला ॥
अर्धांगी विलसे ज्ञानकळा । ह्याळसादेवी चिच्छक्ति ॥ २ ॥
तडिदंबर परम तेजाळ । की उगवले मर्तिडमंडळ ॥
मणिमल्लादि कुटिलखळ ! दळासहित मर्दिळे ॥ ३ ॥
शात कुंभप्रभे समान । उधळे भावहरिद्राचूर्ण ॥
ग्रंथारंभी मणिमल्लमर्दन । प्रेम भावें वंदिला ॥ ४ ॥ ’

श्रीरामविजयांत पहिले अध्यायांत श्रीधराने आपल्यापूर्वी जे कवि झाले त्यांच्या गुणांचे वर्णन केले आहे; परंतु त्यांत नामदेव व तुकाराम यांविषयी कांही लिहिले नाही. हे जातीचे शूद्र ह्मणून यांचे वंदन करण्यास श्रीध-

राम शंका वाटली असावी किंवा द्रुमच्या कांहीं कारणावरून त्याने त्यांची नावे वगळलीं असावी. यावरून एवढी गोष्ट मात्र निर्विवाद दिसते की, श्रीरामविजयाच्या रचनाकालापर्यंत श्रीधर पूर्ण अद्वैती बनला नव्हता. विप्र व शूद्र यांत अभेद मानण्याइतकें त्याचें मन सुसंस्कृत झालें नव्हतें. द्वैताची भावना त्याच्या मनांत अद्याप जागृत होती.

श्रीधरानें आपल्या आयुष्याचा बहुतेक काल पंढरपुरांत घालविला. त्याचे बहुतेक सर्व काव्यग्रंथ पंढरपुरांतच निर्माण झाले. त्यानें शालिवाहन शके १६६० ह्यावर्षी ह्यणजे इ. स. १७२८ त पैठण येथें समाधि घेतली. ह्यावेळीं त्याचें वय सरासरी पन्नास वर्षांचें होतें.

श्रीधराची बहुतेक कविता ओविबद्ध आहे. त्यानें क्वचित् अमंग व पदेही केली आहेत. श्रीधराची कविता फार रसाळ व कोमळ आहे. ती बहुतेक सुलभ व हृदयंगम असल्यामुळें पुष्कळ लोक आस्थेनें वाचतात. मुख्यत्वेकरून अडाणी लोकांत व स्त्रीवर्गांत त्याच्या ग्रंथाची फार चहा आहे. तात्पर्य उपमा, रूपक, दृष्टांतादि अर्थालंकारद्वारें वाचकांच्या मनावर आपल्या प्रतिपाद्य अर्थाचा ठसा उमटण्याजोगी ग्रंथरचना करण्याची श्रीधराची शैली अवर्णनीय आहे यांत कांहीं संदेह नाही. त्यानें पांडवप्रताप, हरिविजय, रामविजय, शिवलीलामृत, काशीखंड, ब्रह्मोत्तरखंड, जैमिनीअश्वमेध, पांडुरंगमहात्म्य इत्यादि मोठमोठे ग्रंथ केले; तशीच त्यानें श्रीमद्भगवद्गीतेवर ओविबद्ध टीकाही केली आहे असें ह्यणतात.

ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे की, इतर प्राचीन कवींच्या संप्रदायाविरुद्ध श्रीधरानें आपल्या ग्रंथांत ग्रंथरचनेच्या कालाचा व स्थलाचा निर्देश करून ठेविला आहे. हरिविजय, व रामविजय हे दोन ग्रंथ पंढरपूर येथें शालिवाहन शके १६२९ त समाप्त केले. पांडवप्रतापही पंढरपूर येथेंच शके १६३४ त पुरा केला. श्रीशिवलीलामृत हा ग्रंथ शके १६४० त बारामती येथें पूर्ण केला.

हरिविजय श्रीमद्भागवतांतील दशम स्कंधाच्या व हरिवंशाच्या आधारानें लिहिला आहे. पांडवप्रताप श्रीमद्भारताच्या आधारानें लिहिला आहे. रामविजयाची रचना वाल्मीकीच्या रामायणावरून केली आहे; व शिवलीलामृताची रचना स्कंदपुराणांतर्गत ब्रह्मोत्तरखंडावरून केली आहे.

या सर्व ग्रंथांत हरिविजय या ग्रंथाची कवि फार प्रशंसा करतात. स्रोरोपंत सन्मणिमालेत ह्यणतात.

‘ हरिचिजयग्रंथाते आधि मग श्री-धरासि वंदीन ॥

शिवचंदनकामांहीं वंदावा प्रथम देव, नंदी न ॥ १ ॥ ’

त्याचप्रमाणें महीपतिबुवा ताहराबादकर क्षणतातः—

‘ हरिचिजय रामविजयसार । पांडवप्रताप ग्रंथ केला थोर ॥

तो श्रीधरस्वामी नाझरेकर । पंढरपूर निवासी ॥ १ ॥ ’

श्रीधराच्या काव्यांतील वेंचे.

धर्मशीलपणानें वागलें असतां काय काय सुखें प्राप्त होतात याचें श्रीधरानें पांडवप्रतापांत फार नामी वर्णन केलें आहे,—

ओव्या.

‘ धर्म तेथें सदा दान । दान तेथें जनार्दन ॥

जनार्दन तेथें कमला येऊन । चिरकाल स्थिर असे ॥ १ ॥

कमला तेथें सुख विशेष । सुख तेथें सहज उल्लास ॥

उल्लास तेथें महापुरुष । संतजन मिळती ॥ २ ॥

संत तेथें बसे शांति । शांति तेथें वसे निवृत्ति ॥

निवृत्ति तेथें निश्चिती । समाधान सर्वदा ॥ ३ ॥

समाधान तेथें समाधि । समाधि तेथें कैचि आधि ॥

आधी नाहीं तेथें उपाधि । नसे मग तत्वता ॥ ४ ॥

ज्याच्यायोगानें भिन्न भिन्न कुलांत उत्पन्न झालेले स्त्रीपुरुष, स्पर्शांवर अनुरक्त होतात, ज्याच्यायोगानें मातापुत्र किंवा पितापुत्र, बंधुभगिनी एकमेकांला बांधले गेले असतात, ज्याच्यायोगानें परमेश्वर वक्तांबा अगदीं अंकित होते, त्या प्रेमाचें—प्रीतीचें—भक्तीचें स्वरूप लक्षण श्रीधरानें खालील ओव्यांत फारच सुंदर बांधिलें आहे.—

‘ प्रेमावीण कायसें ज्ञान । प्रेमावीण व्यर्थ ध्यान ॥

प्रेमावीण जें गायन । व्यर्थ जैसें गौरीयांचें ॥ १ ॥

प्रेमावीण व्यर्थ पूजा । कदा नावडे वधोक्षजा ॥

प्रेमावीण अभ्यास सहजा । व्यर्थ र्व विवेचिचा ॥ २ ॥

स्त्री सर्व लक्षणीं सुंदर पूर्ण । परी पतिसेवेसी नाहीं मन ॥
 तिचें चातुर्य झहाणपण । व्यर्थ काय जाळावें ॥ ३ ॥
 गळसरीवीण अलंकार । भृतदयेवीण आचार ॥
 की रविशशिवीण अंबर । तमें जैसे व्यापिलें ॥ ४ ॥
 की गुरुकृपेवीण ज्ञान । की आवडीवीण भजन ॥
 की गृहस्वामिणीवीण सदन । व्यर्थ जैसे भणभणीत ॥ ५ ॥
 की रायावीण परिवार । की नासिकेवीण जैसे वक्त्र ॥
 तैसे प्रेमावीण स्मरारिमित्र । कदाकाळीं न सांपडे ॥ ६ ॥'

—हरिविजय.

संसार ह्मणजे दुःखाचा समुद्र. तो तरून जाण्याला रामकथारूप जहाजा-
 शिवाय दुसरा सुलभतर मार्ग नाही. श्रीधर ह्मणतो.—

' भवाब्धि भरला परम तुंबळ । द्वैतभावाचा तटाक सबळ ॥
 माजी बुबुद्धीचे कळोल । मोहजाळ असंभाव्य ॥ १ ॥
 मदमत्सर थोर आवर्त । कामक्रोशादि समस्त ॥
 आशा तृष्णा भ्रांती तेथ । मगरी थोर तळपती ॥ २ ॥
 लोभ मोह नक्र थोर । मपतेच्या लाटा अति दुर्धर ॥
 दंभ आणि अहंकार । विरोळे हे तळपती ॥ ३ ॥
 आविवेक हे डांकिणी तखतां । अविद्या भ्रांति जळदेवता ॥
 पीडिती जीवां समस्तां । आशा तृष्णा कल्पना ॥ ४ ॥
 ऐसा अगाध भवनिधि थोर । तेथे रामकथा जहाज सुंदर ॥
 शिल्पकारां वाल्मीक ऋषीश्वर । तारुं तेणें निर्मिलें ॥ ५ ॥
 ऐसें भवसागरीं तारुं थोर । गुरुकृपेचें केणें अपार ॥
 भरुनि मोक्ष द्रीपांतर । लागवेगें पाविजे ॥ १२ ॥ '

—रामविजय.

चिंता आणि चिंता या दोन शब्दांत फक्त अनुस्वाराचाच काय तो
 फरक; परंतु चिंता मल्ल्यांना जाळते व चिंता जिंते प्राण्यांचेच भस्म
 करते. चिंतिसारखा मनुष्यांचा दुसरा कोणी शत्रुच नाही.—

' जेंद्रीं कारंजी पडतां विदुमात्र । घट भरोनि नासे क्षीर ॥
 तेंवि सर्ष सुखाचिंता सहा । चिंता करीत क्षणमात्रें ॥ १ ॥

जो चिंतार्णवामार्जी पडला । तो परपारासि नसेचि गेला ॥

माजी विश्रांति घ्यावया तयाला । मध्य बेड तें असेना ॥ २ ॥

—जैमिनि अश्वमेध.

मातेसारिलें दैवत नाही. सर्व वस्तु मिळतात पण माता मिळत नाही. सर्वांच्या उपकारांतून सुटतां येते परंतु मातेचे उपकारांतून मुक्त होणें परम दुर्घट आहे. मातेच्या प्रेमाला तुलना नाही; तिचे आपल्या अपत्यांवरील प्रेम निर्हेतुक असते. 'निरास की मा' हा दोहा प्रसिद्धच आहे.—

‘मातेची आज्ञा सर्वथा । न मोडावी प्रमाण शास्त्रार्था ॥

संन्यास जरी घेतला तरी माता । वंदावी हें साचार ॥ १ ॥’

—रामविजय.

कीर्तीसारिलें भूषण नाही. अपकीर्तीचें जिणें अत्यंत लाजिरवाणें असते. अपकीर्ति करून घेऊन जिवंत रहाण्यापेक्षां मरण फार चांगलें. तरी 'तनु त्यागितां कीर्ति मार्गें उरावी' हें श्रीसमर्थीचें वाक्य प्रत्येकांनें आपल्या हृदयांत सांठवून ठेवण्याचा प्रयत्न करावा.

‘कीर्तिविरहित जन्म । तो परम दुर्घर्णासमान ॥

त्यासी न भेटे सर्वोत्तम । व्यर्थ वांचणें तयाचें ॥ १ ॥

कीर्तिनिमित्त सोडिती प्राण । कीर्तिनिमित्त टाकिती राज्यधन ॥

लोकनिंदा तस्कर दारुण । सत्कीर्तिधना चोरिती ॥ २ ॥’

—अश्वमेध.

परोपकारासारिलें पुण्य नाही. परोपकारांत शरीर भिजविलें असतां त्याला जें एकप्रकारचें अनुपम सौंदर्य येते तें चंदनलेपनानें येत नाही. श्रीधर ह्मणतो.—

‘आपणासमान विश्व पाहत । पराच्या मोदें अति संतोषत ॥

परकें तें व्याकुळ चित्त । परोपकारी पुरुष तो ॥ १ ॥

संकटीं पडतां प्राणी । पाठीस घाली कृपा करूनी ॥

केलें सुकृत न वदे वदनीं । परोपकारी पुरुष तो ॥ २ ॥

धिक् संपदा धिक् ज्ञान । धिक् विद्या धिक् अभिमान ॥

परोपकार केलियाविण । संपत्ति विधवा निघ ती ॥ ३ ॥’

—पाडवप्रताप.

शिवलीलामृतांत दाशार्ह राजाचें आणि त्याच्या स्त्रीचें वर्णन केलें आहे.

या एका व्हानशा उताऱ्यावरूनच श्रीधराची वर्णनशैली किती अप्रतीम होती हे वाचकांच्या लक्ष्यांत येईल.—

जैसा शुद्ध द्वितियेचा द्विमांश । तेंवि ऐश्वर्य चढलें विशेष ॥

जो दुर्बुद्धि दासीस । स्पर्श न करी कालत्रयीं ॥ १ ॥

सद्बुद्धीधर्मपत्नीशीं रत । स्वरूपाशीं तुळिजे रतिकांत ॥

दानशस्त्रे दारिद्र समस्त । याचकांचें निवटिलें ॥ २ ॥

त्याची कांता रूपवती सती । काशीराजकुमारी कलावती ॥

जीचें रूप वर्णा सरस्वती । विश्ववदनं करोनी ॥ ५ ॥

जे लावण्यामृतसागरींची लहरी । खंजनाक्षी विंवाधरी ॥

मृदुभाषिणी पिकस्वरी । हंसगमना हरिमध्या ॥ ६ ॥

शशिवदना भुजंगवेणी । अलंकारांस शोभा आणी ॥

दशन झळकती जेंवि हिरकणी । बोलतां सदर्नी प्रकाश पडे । ७ ।'

श्रीधराची कविता नवरसांनीं पूर्णपणें शृंगारलेखी आहे. प्रत्येक रसाची उदाहरणे देण्यास येथें जागा नाही. वर दिलेल्या उदाहरणांवरून त्याची कविता करण्याची शैली कशी काय होती, हे वाचकांच्या लक्ष्यांत येईल. त्याची शब्दरचना सरळ आणि सुंदर आहे. त्याच्या कवितेवरून तो रसिक असून चतुर होता असे दिसते. आतां त्यानें केलेल्या पदांकीं एक पद देऊन हा भाग आटोपूं.

पद.

‘सख्या रामा, विश्रांति तुझिये नामी । ह्यणउनि मजला ने खरें निजसुखधामी ॥ सखया० ॥ ध्र० ॥ अवचट सुकृते नरदेहा झाली भेटी । पशु-सुत जाया-धन-धामी प्रीती मोठी ॥ माझीं माझीं ह्यणुनी म्यां धरिलीं पोटी । त्यांच्या संगें भोगिल्या दुःखकोटी ॥ सखया० ॥ १ ॥ सोडुनि स्वहिता धांवलों दिशा दाही । शववत झालों मागुता कौतुक पाही ॥ परि खल जन हे नेदिति कवडी तेही ॥ परि हे आशा पापिणी लाजत नाही ॥ सखया० ॥ २ ॥ जंववरि दृढता तंववरि या तनुची प्रीती । जर्जर झाल्या निंदक हे अवघे होती ॥ यांची दुःखें तुजला भी सांगूं कांती । ह्यणउनि येतो श्रीधर काळूळती ॥ सखया० ॥ ३ ॥’

मोरोपंत.

— १८३ —

महाराष्ट्र भाषासुंदरीचा विलास, सरस्वती देवीच्या कंठांत आपाद रुळणाऱ्या मौक्तिकमालेंतील मध्यमेरु, निसर्गदेवतेचा चाहता बालक, भारत-रामायणादि पौराणिक ग्रंथांचा महाभक्त, विद्यादेवीचें मंदीर प्रकाशमान करणारा अपूर्व रत्नदीप, अनुप्रास यमकादि अलंकारांचा खजीनदार, व्यवहारशास्त्राचा अमर्याद सागर, बुद्धिमत्तेचें आगर, कवितादेवीच्या राज्यांत गोपाळांच्या कसरतीसारखे रूपकोपमांचे अनेक चमत्कार व अष्टोत्तरशत रामायणांचे अद्भुत प्रकार करणारा मल्ल, कुरुक्षेत्राच्या रणभैदानावर कौरव-पांडवांमध्ये घडलेल्या भयंकर युद्धाचीं हृत्पटलावर हुबेहुब चित्ते वठवून देणारा चित्रकार, हृदयद्रावक प्रसंगांचें यथातथ्य वर्णन करून रसिकजनांचीं हृदये विकल करून त्यांच्या डोळ्यांवाटे अश्रुपुर वाहविणारा केवळ नट असा हा महाराष्ट्र कविश्रेष्ठ मोरोपंत इ० स० १७२९ मध्ये कोल्हापुराजवळ पन्हाळगडीं जन्मला. याच्या वाडिलांचें नांव रामाजीपंत पराडकर व आईचें नांव लक्ष्मीबाई. पंतांनीं आपल्या मातापितरांचीं व बंधुमणिनींचीं नांवें आपल्या काव्यांत दिलीं आहेत; तीं अशीं:—

‘ धन्य श्रीराम पिता धन्या लक्ष्मी प्रसू जर्गी झाली ।

आनी सत्यवतीची कीं भारतकीर्ति सुतमुखीं आली ॥ १ ॥

मातेहूनि बहु दया केली आदर धरुनि आकानें ॥

विष्णुपदा ! तारी गुण घ्यावेचि इचे करुनि ‘ आ ’ कानें ॥२॥’

‘ बदला प्रसन्न चित्तें साहित्य करुनि बंधु आवा ‘ जा ’ ॥

विष्णुपदा ! तारावा, याची सगुगा तशीच वा भाजा ॥ ३ ॥’

पंतांचे वडील पेशवाईकरितां हपापलेल्या बाबूनी नाईक बारामतीकरांचे पदरीं कारकून होते. या नाईकांनीं ते पेशव्यांचे आप्तसंबंधी असतांही त्यांच्या घरातून पेशवाईचें पद काढून आपल्या घराण्यांत आणण्याकरितां काय काय खटपटी केल्या हें इतिहासज्ञांस माहित आहेत ! आपल्याला पेशवाई मिळत नाही हें पाहून राजश्रीनें पुढें ती रत्नी भोसल्याला मिळावी क्षणून अटोकाट प्रयत्न केले; पण पेशव्यांच्या शिकंदर सद्दीपुडें यांच्या कपटफाशाचा जोर चालला नाही ! भर्तृहरिनें क्षट्याप्रमाणें ‘ ॥ जे कां व्यर्थपरार्थ हाणि करिती ते कोण कीं दुर्मती ॥ ’ असल्या

या स्वजातिद्रोह करणाच्या नरपशूना काय विशेषण द्यावे हेंच आह्मांला कळत नाही !

असो. या आपल्या ऊष्णपोट्या यजमानांचें मयूरपंतांनी आपल्या शीलानुरूप फारच चांगलें वर्णन केलें आहे. “ आपल्या पोळीवर अर्धीक तूप घालील तो चांगला ” या ह्मणीस अनुसरून पंतांनी त्यांचे पोवाडे गाईले असल्यास पंतांच्या हातून हें कृत्य चांगलें झालें नाहीं असें आह्मांस मोठ्या दिलगिरीनें ह्मणावें लागतें; परंतु हें त्यांनीं व्याजोक्तीनें केलें असल्यास ‘ पंतांसारखे चतुर पंतच ’ असें मोठ्या कौतुकांनें ह्मटलें पाहिजे ! बाबूजी नायकासंबंधी पंत ह्मणतात.—

‘ श्रीबाबुराय प्रभु माझा अत्यंत सद्य अन्नद हा ।

अर्थिजना न ह्मणो दे जैसा तप्तांस जेवि सन्नद हा ॥ १ ॥

दाता वक्ता योद्धा तेजस्वी मानधन असा मान्य ।

अतुलें पितृप्रसादें मंडित देवव्रता असा मान्य ॥ २ ॥ ’

वडिलांच्या पश्चात् नायकांचे येथील कारकुनीचें काम पंतांकडे आलें. पंत कारकुनीच्या कसबांत हुशार असून फार प्रामाणिक होते. त्यांनीं एकदां एक पाव आप्याची लागलेली चूक शोधून काढण्यास लागोपाठ तीन रात्री जागरण केलें. हें पाहून त्यांचे यजमान त्यांस ह्मणाले, “ मोरोबा पाव आप्याच्या शोधाकरितां त्वां जितके श्रम केले तितकेच जर ईश्वरशोधार्थ करतास तर व्यर्थ जाते काय ? ” हें ऐकून पंतांस अनुताप झाला; आणि त्यांनीं लागलीच कानावर लेखणी होती ती यजमानांच्या पायावर वाहिली व घरी राहण्याची आज्ञा मागितली. तेव्हां त्या यजमानांनीच त्यास पांचशें रुपये साल करून पुराण सांगवयास आपले घरी ठेविलें. ‘ एकाजनार्दनी ’ संबंधीही अशीच एक आख्यायिका ऐकण्यांत आहे. परंतु एका विद्वान् गृहस्थानें असा नवीन शोध लाविला आहे कीं, ‘ पंत नौकरीचे पेशानें कधी ही कोणाजवळ राहिले नव्हते. ’ आतां या अशाप्रकारच्या भिन्न भिन्न मतांतून सत्यान्वेषणाचा मार्ग शोधून काढणें बरेंच बिकट आहे !

असो. पंतांच्या पत्नीचें नांव ‘ रमाबाई ’ होतें असें त्यांच्या कवितेवरून कळतें. ही साध्वी फार सुशील असून पतिसेवेत नेहमीं दक्ष असे. पंतांचा काशीयात्रेस जाण्यास तिनेंच उद्युक्त केलें असें ह्मणतात. त्यांच्या मनात तिजसंबंधी चांगलाच आदर असे. तिच्याविषयी पंत ह्मणतात.—

‘मी जरि अशक्त निर्धन कोपी तरि बहु भली रमाभार्या ।

ईतें सद्गति दे तूं हेचि करि प्रथम बोध या कार्या ॥ १ ॥ ’

अशाप्रकारचे पत्नीचे गुणानुवाद गागारे पति थोडेच सांपडतील ! विविध प्रकारांनी भरलेल्या या विचित्र संसारांत जिकडे जिकडे दृष्टि फेंकावी तिकडे तिकडे पतिपत्नींचा संबंध फारच चमत्कारिक आढळतो. जेथे पत्नी शांत तेथे पतिराज तापट व जेथे पतिराज शांत तेथे पत्नी तापट ! तुकारामबुवा सहनशील तर त्यांची पत्नी जिजाबाई तापट व कजाग. सोंके-टीस शांतीचा व क्षमेचा केवळ सागर तर त्याची बायको त्याच्या अगदी उलट स्वभावाची ! एवंच काय उभयतांचा बहुतेक छत्तिसाचा आंकडा आढळतो. नवऱ्याचे तोंड पूर्वेस तर बायकोचे पश्चिमेस ! पंतांची बायको जर जिजाबाईसारखी किंवा ज्ञान्तिफीसारखी तापट असती तर अमृतरायांनी ह्याटल्याप्रमाणे पंतांना ‘यासाठी रुचली गंगातिरी झोंपडी’ असे ह्मणावयाची केव्हांच पाळी आली असती !

हे कवि १७८८ मध्ये काशीला गेले. जातांना त्यांनी आपली कविता बरोबर नेली होती. ती काशीच्या पंडितांस पसंत पडली. हे कवि १७९४ त मृत्यु पावले.

ह्या कवींची प्रसिद्धि आर्यावरून फार आहे. एकादी उत्तम आर्या आढळली, की ही मोररोपंतांची, असे मनांत आल्यावाचून रहात नाही. ह्यांची कविता करण्याची शैली उत्तम असून, मराठी भाषा ह्यांचेपुढे जणू काय हात जोडून साक्षात् उभी होती असे दिसते. ह्यांच्या ग्रंथांत अर्थ गौरव, अर्थ गांभीर्य, प्रसाद, शब्दसौष्टव वगैरे जे कवितेचे अप्रतिम गुण ते विशेषेकरून आढळतात. पंतांची वाणी शुद्ध, प्रौढ, सरळ आणि प्रसंगविशेषी अत्यंत रसाळ व हृदयंगम अशी आहे. पंतांच्या कवितेचे दुसरे मोठे लक्षण असे आहे की, संपूर्ण रसवर्ग जणू काय त्यांच्या अगदी स्वाधीनच होता असे आढळते. कुशल चिंताऱ्यापाशीं सर्वप्रकारचे रंगसाहित्य जसे सदैव सिद्ध असते, पाकाचार्यापुढे षड्म जसे तयार असतात, गायकाचार्यापुढे तालरागसुरादि गोष्टी जशा सदोदित सिद्ध असतात तशी कवितासुंदरी यांच्या जणू काय अगदी अंकितच होऊन गेलेली होती असे वाटते. पंतांच्या कवितेचे थोडक्यांत वर्णन करावयाचे ह्मटले ह्मणजे ती एक ज्ञानानंदजलांनीं दुधडी भरून वाहणारी महानदी, नास्तिकजनांच्या अज्ञानमलाने आवृत्त झालेल्या नेत्रांत ज्ञानांजन घालून त्यांना ईश्वरचरणारविंदी मिलिदा-

यमान करून सोडणारी अजंनशलाका, शत्रूंचे अमर्याद सैन्य व अद्भुत पराक्रम पाहून ज्यांचे डोळे थिजले आहेत व ज्यांची हृदये निरुत्साह झाली आहेत अशा विरांना उत्तेजन देऊन त्यांच्या शरीरांतील गोठलेले रक्त उसळविणारी इतकेच नव्हे तर त्यांचे बाहु प्रस्फुरित करून त्यांच्या आंगरुखांचे बंद तटातट तोडणारी व त्यांच्याकडून ' मरूं किंवा मारूं ' असा दृढनिश्चय करविणारी मूर्तिमंतवीरश्री, श्रेष्ठ पुरुषांच्या साधुचरित्रांचे रहस्य गोड शब्दांनी सांगून इहपरलोकी कृतार्थ करणारी दयाधन माउली, विचित्र संसारांतील तापत्रयांनी त्रस्त झालेल्यांना क्षणभर शांत करून सुखानंदांत तल्लीन करून सोडणारी करपतरूची घनदाट छाया, दुष्ट मनो-विकारांची खळखळ बंद करून व त्यांच्या हृदयांत उदात्त व प्रेमळ मनोवृत्ति जागृत करून शांतिजलाचा पाट वाहविणारी निर्मळ निर्झरी व शृंगाररसलोलुपांना तर जिने शास्त्रीचोवांनी ह्मटल्याप्रमाणे संस्कृतवाणीच्या सुवर्णसूत्रांनी जागोजाग विणून काढलेले व अनुप्रासांनी स्थलविशेषी विचिकेलेले उज्वळ वस्त्र परिधान केले आहे व जिने चरणांत रुग्णरुग्ण असा कर्णमनोहरनाद अरणारे यमकरूपी पैजण घातले आहेत अशी रंगभूमीवर प्रवेश करणारी नटीच अशी आहे.

अशा या पंतांच्या सर्वगुणसंपन्न व सर्वांगसुंदर भाषासुंदरीला व तिच्या बरोबरच तिला नानाविध अलंकारांनी मंडित करून नटविणाऱ्या तिच्या पंचप्राणेश्वराला, अर्ध्याकच्च्या इंग्रजी शिक्षणाने ज्यांचे डोळे दिपून गेले आहेत अशा ज्ञानलवटुर्विदग्ध इंग्रजी पंडितांनी बरेच दोष दिलेले आहेत. हे पंडित ह्मणतात. ' मोरोपंत मुळांचे कवि नव्हते; इतकेच काय पण तादृश्य रसिकही नव्हते; ते केवळ भाषांतरकार होते. कांहीं तरी लिहावे, मात्रा आणि यमक साधले ह्मणजे झाले, किंबहुना मात्रा, यमक व अपरिचित शब्द यांतच कायतो रस आहे असे त्यांना वाटत असे. ' कित्येक ह्मणतात, ' पंतांची कविता दुर्बोध आहे व संस्कृत शब्दप्राचुर्यामुळे ती क्लिष्ट झाली. ' कित्येक ह्मणतात,—' त्यांनी आपली कविता केवळ कीर्तीसाठी रचिली आहे, परमेश्वराच्या स्तुतिसाठी नाही; त्यांनी फार गर्वाक्ति प्रकट केली आहे व त्यावरून त्यांचेठिकाणी परमेश्वरभक्ति होती असे दिसत नाही वगैरे वगैरे. '

' यांपैकी बरेच आक्षेप आपोआप नाहीतसे झाले आहेत, कांहीं आक्षेपांचे कै० वि. कृ. चिपळूणकर यांनी आपल्या निबंधमालेतील ' मोरोपंतांचे

कविता' या निबंधांत व त्याचप्रमाणे बाळकृष्ण मल्हार हंस यांनी आपल्या निबंधावलींत उत्कृष्ट खंडन केलें आहे व कांहीं आक्षेप पंतांची कविता वाचल्याबरोबर नाहीसे होणारे आहेत. 'मोरोपंत ईश्वराचे किती प्रेमळ भक्त होते याची साक्ष ज्याने कोणी 'केकावली' 'आर्या केकावली' व 'संशयरत्नमाला' हीं प्रकरणें वाचलीं असतील त्याला सहर्षी पटणारी आहे. पंतांनीं आपली वाणी, त्यांनींच स्वतः ह्मटल्याप्रमाणें:-

‘आर्यकथाछंदानें आर्याछंदेंचि जन्मलीं सरलें ।

यांहीं माझे तनुवाकर्म्ममनः पाप सर्वथा हरलें ॥ ९ ॥’

चित्तशुद्धि होऊन भगवत्प्रसाद मिळविण्याकरितां ईश्वरी लीलेचें व साधुचरित्राचें भाविक वर्णन करण्यांतच खर्ची घातली आहे. पंतांनां कीर्तीची अपेक्षा नव्हती असें आढीं ह्मणत नाही परंतु या बाबतींत त्यांना दोष देण्याला मात्र तयार नाही. 'काव्यं यशसेऽर्थकृते' यशःप्राप्तीची इच्छा हा काव्य करण्याचा पहिला हेतु असें मम्मट ह्मणतो; शिवाय कीर्तिसाठीं कोण हपापलेला नसतो ! लोकांत आपल्याला चारचौघांनीं भळें ह्मणावें ह्मणून एखादा अक्षरशत्रुही यथाशक्ति खटपट करित असतो तर मग आमच्या या बिचाऱ्या कवीनें तसा हेतु मनांत धरून काव्य केलें असल्यास आतां तशा हेतूनें त्यानें केलें नाही, ही गोष्ट वेगळी-त्यांत त्यानें दोषा-स्पदसें तें काय केलें ? पुनः आणखी वामनपंडितांनीं ह्मटल्याप्रमाणें, 'स्वकीर्तीच्याठार्यां प्रचुर रति' असणें हें तर सत्पुरुषांच्या आंगीं निसर्गतःच असणाऱ्या षड्लक्षणांपैकीं एक लक्षण आहे !

‘पंत कवि नसून ते भाषांतरकार होते' असें ह्मणणाऱ्यांच्या धाष्टूर्याची कमाल वाटते. या पंडितांनीं पंतांच्या काव्यमहोदधींत यत्किंचित् जरी प्रवेश केला असता तरी त्यांनीं पंतांच्या कवितेबद्दल असलीं अनुदार मते प्रकट करून आपल्या बुद्धीचें प्रदर्शन केलें नसतें. पंतांनीं रामायणादि ग्रंथ मुळास धरून जरी केले आहेत तरी ते स्वतंत्रबुद्धीनें रचल्यासारखे मनो-वेधक वठले आहेत. पंतांच्या कवितेंत जागोजाग मनोरम पद्यें, ठिक-ठिकाणचीं रमणीय वर्णनें, कल्पना वेगैरे महाकर्वांच्या कृतींतून आढळणारे र्व प्रकार भरपूर आहेत. 'ज्या कोणास पंतांच्या कवित्वगुणाची परीक्षा घ्यावयाची असेल त्यानें 'केकावली' काव्य पहावें. तें हातीं घेतलें असतां कालिदासाचें गुणसर्वस्व जसें 'मेघदूतांत' आढळणारें आहे, जगन्नाथाच्या

वाणीचें रससर्वस्व जशी 'गंगालहरी' प्रकट करते त्याप्रमाणेंच वरील केका-
रवही प्रस्तुतकवीच्या गुणांविषयीं निर्णायक होईल.'

वरील आक्षेपाप्रमाणेंच 'पंत रसिक नव्हते' असें ह्मणणेंही अगदीं
अप्रशस्त आहे. पंतांसारखा रसिक कवि फारच विरळा ! ज्यांच्या भाषा-
सुंदरीचें मनोहर व उज्वल स्वरूप व अलौकिक थाटमाट पाहून जोशबुवां-
सारखी रसिक मंडळीही तल्लिन होऊन त्यांच्या अगदीं नादी लागली
त्या पंतांस अरसिक ह्मणणे ह्मणजे हंसाला कावळा व घोड्याला गाढव
ह्मणण्यासारखेंच आहे ! त्यांचीं काव्येंच त्यांच्या रसिकत्वाची साक्ष देतील.
पंतांची कविता शृंगारवीरकरुणादि नवरसांनीं कशी नटलेली आहे; हें
ज्यांना पाहणें असेल त्यांनीं भारतांतील 'शर्मिष्ठा व ययाति,' 'उर्वशीकृत
अर्जुन विलोभन,' 'कांचककृत द्रौपदीप्रमाथ,' 'कीरातार्जुनयुद्ध,'
'भार्गवर्माप्पयुद्ध' 'नल दमयंतीला निजल्याजागीं अरण्यांत सोडून जात
आहे तो प्रसंग,' 'चारी भाऊ मरून पडले असतां धर्माचा शोक,'
'दुःशासनवध' वगैरे वगैरे प्रसंग अगत्य अगत्य पहावे !

आतां दुर्बोधत्वादि जे आक्षेप पंतांच्या कवितेंत आहेत त्यांचा निकाल
त्यांनींच लावून टाकिला आहे. ते ह्मणतात.—

'प्राकृत ह्मणोनि निर्भर हांसोत अतज्ज्ञ नीच मत्कृतिला ।

पार जाणशील वा तूं ! रसिककविवरा ! मनीं चमत्कृतिला ॥१॥

'प्राकृतसंस्कृतमिश्रित यास्तव कोणी ह्मणेल ही कथा ।

भवशीतभीतिभीतस्वांताला दाविला बरा पंथा ॥ २ ॥'

'ह्मणजे एकीकडे जुने संस्कृताभिमानी व प्राकृतविद्वेषी पंडित व दुसरीकडे
केवळ प्राकृताभिमानी लोकांचा पंतांवर कटाक्ष होता. प्राकृतविद्वेषी पंडितांस
पंतांनीं जुन्या मराठी कवीप्रमाणेंच उत्तर दिलें आहे; तें असें.—

'भीर्वाणें राघवाचें यश रसिकजना लागतें फार मिष्ट ।

तैसें न प्राकृतानें' अचतुर ह्मणती, मानिती तें न शिष्ट ! ॥

पीतां गोक्षीर कार्तस्वरमणिचपकें देतसे जेंवि गोडी ।

सारजाला पलाशद्रुमदळपुटकें सेवितां तें न सोडी ॥ १ ॥'

ह्मणजे तात्पर्य काय गाईचें दूध सुवर्ण पात्रांतून प्यालें काय, आणि
पळसाच्या द्रोणांतून प्यालें काय सारखेंच गोड लागतें; दिवा सुवर्णाच्या
समयीत लाविला काय आणि विरूपशा खापरीत लाविला काय तो प्रकाश

सारखाच देतो; उत्तम सुग्रासभोजन सुवर्णपात्रांत जेविलें काय आणि केळीच्या पानावर जेविलें काय, रुचि सारखीच; गंगोदक रत्नकुंभांत मरून ठेविलें काय किंवा मातीच्या घड्यांत भरून ठेविलें काय ? जलांत भिन्नता येत नाही; ज्ञान, आनंद व परमार्थ कोणच्याही भाषेचेद्वारे प्राप्त झाले तरी सारखेच. भाषाभिमान सोडून सूझानें अर्थाकडे दृष्टि द्यावी. प्राकृतभिमानांनी लोकांस पंत ह्मणतात. 'संस्कृत भाषेंत शब्दभांडार फार मोठें आहे. मराठी भाषा अद्याप तितकी संपन्न झाली नाही; मी नाइलानानें संस्कृत शब्दांची योजना करीत आहे. माझ्या संस्कृत प्राकृत मिश्रित कवितेची तुझी गुणज्ञ हळूहळू गोडी घेऊं लागलां ह्मणजे काळांतरानें तुझांस तिचा परिचय होऊन ती कठीण वाटणार नाही व प्राकृत भाषाही येणेंकरून सर्वांग पुष्ट होईल.' पंतांच्या या समर्पक उत्तरांनीही ज्यांच्या मनांनील पंतांसंबंधी असणाऱ्या अनुदारत्वाला 'खो' बसणार नाही तर मग त्यांच्यासारखे दुराग्रही तेच असें मोठ्या कष्टानें ह्मणावें लागतें. अशांचें समाधान 'बुझावूं शकेना विधाता तयाला' या वामनपंडितांच्या उत्कीर्णप्रमाणें कोणालाही करितां येणार नाही ! आतां येथें मात्र येवढें छटल्यावांचून राहवत नाही कीं ज्यांस संस्कृताचा गंधही नाही अशांस पंतांची कविता समजण्यास जरा जड जाईल. तथापि रा. रा. मयूरभक्त पांगारकर यांनीं छटल्याप्रमाणें बेतावाताची यूपत्ति, थोडेंसें गीर्वाण भाषेचें ज्ञान व खरी रसिकता अंगीं असल्यास पंतांच्या कवितेची गोडी कोणासही लागेल इतकेंच नाही तर त्यांनीं पंतांची आर्या कांहीं दिवस वाचण्याचा अव्याहत क्रम सुरू ठेविल्यास त्यांस परशुरामपंत तात्या गढबोलयांप्रमाणें दहापांच आर्या वाचल्याशिवाय झोंप येणार नाही !

असो. येथपर्यंत पंतांच्या कवितेची योग्य दिशा दाखवून तिच्यावर आक्षेप घेणाऱ्या अहंमन्य पंडितांच्या कांहीं आक्षेपांचा यथाशक्ति समाचार घेतला. आतां आणखी एकप्रकारचे आक्षेपक राहिले. ते ह्मणतात. "पंतांची कविता, विविध वृत्तघटित, शब्दचमत्कारवती, यमकानुप्रासांच्या बेड्यांनीं जखडलेली व संस्कृत कवितेप्रमाणें लांब लांब समासांनीं घटित केलेली आहे; अशाप्रकारचे परिश्रम घेऊन तयार केलेल्या कवितेंत प्रसाद कोठला ? रसिकत्व कोठलें ? व ती कविता तरी कसची !" या रसिक आक्षेपांस उत्तर देऊन त्यांची संभावना करणें या नूतन लेखणीला जरा कठीण आहे; कारण ह्या अंतरंगांतच केवळ तल्लीन होणाऱ्या साधुरुपांचें

समाधान करण्याजोगें कसब अद्याप या लेखणीला साधलेलें नाहीं तथापि चार शब्द लिहिल्याशिवाय तिच्यानें राहवत नाहीं. अंतरंगाबरोबर बाहिरंगाचाही विचार केला पाहिजे. उदाहरणार्थ असें पहा कीं, एकाद्याजवळ मनमुराद पैसा आहे, स्वतः सद्गुणाचा पुतळा आहे, दयाळु आहे, त्याला पद्मिनीसारखी स्त्री आहे व देवाचार्यासारखी विद्वता आहे, पण एक शरीर जर सुट्ट नाहीं तर त्या सौख्यांचा व सद्गुणांचा काय उपयोग ! मनः-सौंदर्याबरोबर शरीरसौंदर्यही पाहिजे. एकादें पक्कान्न कोठेंही आणि कसेंही खाळें तरी त्याची गोडी सारखीच असते हें खरें; पण तेंच भोंवतालीं नानातःहेच्या चित्रविचित्र रंगावली काढल्या आहेत; अगरबत्यांचा घमघमाट सुटला आहे, अंगास सुवासिक केशराची उटी मर्दन केली आहे, अशा थाटांत एकादें सुंदर रुप्याचें ताट ठेऊन त्यांत चटण्या कोशिबिरींचे मध्यभागीं सुवर्ण-रत्नालंकारभंडित गौरकरांबुजांनं आणून केशरीभात वाढिला तर त्याच्या सेवनापासून जो आनंद व जें सुख उत्पन्न होईल तो आनंद आणि तें सुख तेंच पक्कान्न एकाद्या अशौच व भयाणस्थलीं हातांत घेऊन पिशाचवत् सेवन करण्यांत आहे काय ? स्त्रीभोगसुख स्त्री कसल्याही प्रकारची असली तरी सारखेंच मिळणार हें खरें आहे; पण जिचें मुखकमळ चंद्राप्रमाणें सुंदर व सुप्रसन्न आहे, कंठ कोकिलेप्रमाणें मधुर, कानास आनंद देणारा असा आहे, नेत्राचेठिकाणीं एकप्रकारचें विशेष पाणी खेळत असून जी वस्त्राभरणांनीं अगदीं खचून गेली आहे अशा नवयौवनसंपन्न गजगती स्त्रीकडे पाहून पुरुषांची चित्तवृत्ति अगदीं तल्लीन कां होते ? किंवा दुसऱ्या शब्दांनीं ह्मणावयाचें ह्मणजे जिचे गाल खोल, चेहरा म्लान, डोळे मिचमिचीत, आवाज कर्णकट, अंगावर एक फुटका मणिही नाहीं व जी एक जादेंभरडें सुती वस्त्र नेसली आहे अशी अप्सरा एकाद्या पुरुषाच्या मनांत न भरण्याचें कारण काय ? ह्या दोनचित्रांच्या निवडानिवडीचा निकाल ज्यानें त्यानें स्वतःच्या मनासच विचारून करावा !

आढीं याचें उत्तर असें देतों कीं, 'हिरा सुवर्णाच्या कोंदणांत जसा खुळतो तसा तो शिशाच्या कोंदणांत शोभा देत नाहीं; ह्मणजे कविता-रसादि अंतर्गुणांनीं व त्याप्रमाणेंच यमकानुप्रासादि बाह्यगुणांनींही भंडित असली पाहिजे. पंतांना यमकानुप्रासयुक्त कविता करण्यास फार परिश्रम पडले असतील असें आझांला वाटत नाहीं. प्रथम कदाचित् थोडेसे श्रम पडले असतील परंतु पुढें तें काम त्यांच्या अगदीं अंगवळणीं पडलें असावें

असें दिसते. शास्त्रीबुवा ह्मणतात; “ मोरोपंतांनीं शब्दचित्राचे जे प्रकार केले आहेत ते भारवि व माघ यांच्याप्रमाणे आपल्या मोठमोठाल्या ग्रंथांच्या मध्येच न करतां अगदीं निराळे केले आहेत; शिवाय ते ह्मणण्यासारखे कृत्रिमही नाहीत. खड्गबंध, गोमूत्रिकाबंध, मुरजबंध, समुद्रसमक, सर्वतोभद्र हे किंवा असले दुसरे प्रकार त्यांच्या रामायणांत मुळींच नाहीत; अष्टोत्तर-शतापैकी जीं कांहीं छापुन निघालीं आहेत त्यांतील बहुतेक तर निरनिराळ्या छंदांत रचिलीं आहेत येवढेंच काय ते त्यांचें वैचित्र्य; कित्येकांत ‘ उमा, ’ ‘ काशी, ’ ‘ शिव ’ अशीं नांवे व कोठें कोठें ऋषींचीं नांवे, तीर्थांचीं नांवे वगैरे साधलीं आहेत. तेव्हां एकंदर रामायणसमूहांत अंमळ करामतीचीं ह्मटलीं ह्मणजे ‘ परंतु रामायण, ’ ‘ दामरामायण, ’ ‘ लक्ष्मण रामायण, ’ ‘ मंत्र-रामायण, ’ व ‘ निरोष्ठरामायण ’ येवढींच काय तीं होत. पण हीं साधण्यास-ही आमच्या पंतांचे श्रम ह्मटले ह्मणजे हत्तीस आपल्या शूंडादंडावर पुष्प-माळा खेळविण्याचे नितके श्रम तितकेच बहुधा होत ! ” संसारांतले अनेक ताप सोसून व आपलें नित्यकर्म आटोपून बैठकीला दोनदोनशें आर्या सहज रचनांच्या पंतांना काव्यरचना फार सुलभ झाली असली पाहिजे. त्यांचे ग्रंथ वरचेवर मार्भिकपणें वाचणाऱ्या रसिकांच्या हें लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाही कीं, कथावर्णनप्रवाहांत पंतांची लेखणी झपूझू चाले. त्यांची बहुतेक कविता सहज “ लिहिली होती, तीही लिहितां लिहितां क्षणांत योजनी ” मांडी घालून बसल्यावर पंतांची लेखणी त्यांना प्रसंगीं अनावर होत अते ! पंत जाडे पंडित व स्मरणशक्तीचे मूर्तिमंत पुतळे असल्यामुळे त्यांना ज्या गोष्टी सहज लीलेनें साधत त्या व्युत्पत्तिहीन व संस्कार-विहीन पुरुषाला श्रमसाध्य वाटतात ’ यांत कांहीं मोठेंसें नवल आहे असें नाही ! कारण पोहतां न येणारास पोहणें, बंदुक व तरवार धरतां न येणारास लढाई करणें, अथवा चार शब्दांचाही निरोप न सांगतां येणारास संभेत उभें राहून पांडित्य करणें जसें बिकट वाटतें तद्वतच वरील पंडितांस पंतांची कविता कठीण व क्लिष्ट वाटणें साहजिकच आहे व अशांना तींतील खुमारी कळणेंही अशक्यच !

नर्तनांत दृष्टीस पडणारी मजा जशी अंघास नाही, गायनकलेतील मर्म बधिरास नाही, वीराचें बाहुस्फुरण रणभीरूस नाही, कामुकांचा रोनाचानुभव ह्कीबास नाही किंवा शंकरामाधुरीची कल्पना रसनाविहिनांस नाही तसेंच पंतांच्या काव्यातील स्वारस्य व रसानुभव वरील पंडितांस कधीही घेतां

येणार नाही. तेव्हां 'जोपर्यंत हजारों महाराष्ट्रजनांच्या हृदयास आमच्या सरस्वतीप्रिय मयूराचा टाहो भेदून जात आहे, जोपर्यंत त्याचा सारा पिसारा उभारलेला पाहून त्याच्या अप्रतिम वैचित्र्याने जनसमूह चकित होऊन रहात आहे, जोपर्यंत भेददर्शनजनित हर्षभरांत तो नृत्य करित असतां वाग्देवीच्या नूपुरांचा मंजुळ रव रसिकजनांस त्यांच्या कर्णाची धन्यता वाटवीत आहे' तोपर्यंत वरील मंडळींनी 'पंतांची कविता क्लिष्ट, रसहीन, नास्तिक व यमकांनीं जखडलेली' अशी किती जरी कोरहेकुयी केली तरी ती खऱ्या रसिकांच्या मर्जीतून कधीही उतरणार नाही; परंतु उलट त्यांना ती विशेष प्रिय होऊन उत्तरोत्तर ते तिला हृदयासीं अगदी घट्ट धरतील यांत मुळींच शंका नाही! वरील विवेचन वाचूनही ज्यांचे नेत्रपटलावरील दुराग्रहाभ्र विरळ होणार नाही, ज्यांच्या हृदयांत सुविचारांचा प्रकाश पडणार नाही, ज्यांचे हृदयस्थ कुविचारसर्प या मयूराचा टाहो ऐकून पलायन करणार नाहीत, सुविचारांचा उदय झाल्याबरोबर ज्यांचा हृदयचकोर खडबडून जागा होणार नाही, ज्यांच्या अंतःकरणांतील अज्ञानतिमिर विलयाला जाणार नाही व ज्यांचा गैरसमजरूप कण्हेरीपुष्पास लुब्ध झालेला मनोभ्रमर तें फूल सोडून मयूरपंतांच्या काव्यकमलवनांत स्वैरविहार करण्याकरितां भरारी मारणार नाही त्या हरीच्या लालांस आमचा नमस्कार असो!

आतां उपसंहारादाखळ दोन शब्द लिहून वाचकांची रजा घेतों. पंत रामोपासक होते. ज्याप्रमाणें आकाशातून पडलेलें पाणी अखेरीस समुद्रास मिळतें त्याप्रमाणें कोणत्याही देवतेचें स्तवन केलें तरी तें रामालाच पावतें अशी त्यांची दृढ समजूत होती. 'तीर्थे, क्षेत्रे, संतमहंत, जयंत्यादि पर्वे, संध्यावैश्वदेवादि नित्यकर्म व श्राद्धपक्षादि नैमित्तिक कर्म यांवर त्यांचा पूर्ण विश्वास होता.' कर्म हें चित्तशुद्धीचें साधन आहे असें त्यांचें मत होतें व या मताचा त्याग त्यांनीं यावज्जन्म केला नाही. श्रीरामवर्णनाचा प्रसंग आला कीं, त्यांच्या हृदयाला प्रेमाचें भरतें येई; त्यांची प्रतिभा उज्वळ होई, त्यांच्या लेखणीला स्फुरण घेते व त्यांना किती लिहूं असें होई! त्यांच्या वाक्याची प्रसिद्धि त्यांच्या जिवंतपणीच झाली होती व प्रसार तर बाबा पाध्ये यांनीं द्वाटल्याप्रमाणें—'ज्या उपजनाचि गेल्या काशीरामेश्वरा नमायाला' असा झाला होता व याची साक्ष.—

‘सुश्लोक वामनाचा अभंगवाणी प्रसिद्ध तुकयाची ।

ओवी ज्ञानेशाची किंवा आर्या मयूरपंतांची ॥ १ ॥’

ही आर्याच पटवीत आहे. पंतांसंबंधी विठोबाआण्णा दत्तादार ह्मणतातः—

‘ आर्याछंदें जोहुनि रामायणभारतादि आयकवी ।

नायकवीर कवींचा ऐसा होईल अन्य काय कवी ! ॥ १ ॥ ’

अशा पंतांबद्दल किती लिहूं असें होतें. अंतःकरण स्फुरण पावनें व हृदयांत आनंदाच्या लाटा उसळतात; पण या लेखणीच्या अंगी तितकें कौशल्य नसल्यामुळे अंतःकरणांत उठलेल्या विचारांचें प्रतिबिंब तिला कागदावर घेतां येत नाहीं याला काय करावें ?

पंतांच्या कवितेंतील त्रेंचे.

हा पुढील उतारा इतका करुणरसभरित आहे कीं, तो वाचून ज्याला गहिवर येणार नाहीं असा रसिकवाचक विरळा. या उताऱ्यांत सीतेला रावणानें चोरून नेल्यावर श्रीरामचंद्राची तिच्या विरहानें जी अवस्था झाली तिचें चित्र पंतांनीं फारच उत्कृष्ट रेखिलें आहे.—दुःखोद्वेग असह्य होऊन राम ह्मणतोः—

‘ हा सीते ! हा सीते ! टाकुनि जावें तुवां न रामातें ।

राहूतें जेंवि सुधा देवि न जिरलीस तूं नरा मातें ॥ १ ॥

हा सीते ! तुजवांचुनि सर्वहि मज तापहेतु हा सीते ।

हा सीते ! तूंचि मज व्यसनसमुद्रांत सेतु हा सीते ॥ २ ॥

हा सीते ! हा न जगत् प्राण खरा वाघ वायु हा सीते ।

हा सीते ! व्याळचि हा व्यक्त पितो राघवायु हा सीते ॥ ३ ॥

हा सीते ! हा सीते ! हा सीते ! सुदति मुदतिसुखशयने ।

मुख नेत्रा दावुनि पर-लोकीं मज साध्वि द्यावया सुख ने । ४ ।

हा दयिते ! हा जानकि ! हा भामिनि ! हा सुगात्रि ! हा सीते ।

हा सुदति ! हा कृशोदरि ! हा सुंदरि ! हा वरोरु ! हा सीते ५

हा सीते ! मज देतो त्वन्मुखजित चंद्र ताप हा सीते ।

हा सीते ! करितो द्विज-राजहि ह्मणउनि पाप हा सीते ॥ ६ ॥

हा सीते ! कशि कळली त्वव्यसनकथा पिकास हा सीते ! ।

हा सीते ! जरि नत भी कशितोंचि तथापि कास हा सीते ! ७

हा सीते ! जे त्वत्कच भारजितकलाप मोर हा सीते ! ।
 हा सीते ! ते नाचति मज पाहुनि मजसमोर हा सीते ॥ ८ ॥
 बहु लाजवीत होतों करि-केसरि कीर केकि-हरिणा मी ।
 हांसत कर्म करावें भोगां रडत तेंचि परिणामी ॥ ९ ॥
 वाहति न नद्या न चरति हरिणी चोखी न थान तोक वनी ।
 जेणें विलाप विभुचा मज वदवे सर्वथा न तो कवनी ॥१०॥'

घाहनही उत्तम भाग पाहणें असल्यास—कीं जो वाचिला असतां जणूं
 काय करुणरसाची मूर्तिमंत देवताच येथें विलाप करीत आहे असें वाटतें
 असा हा पहा.—

‘ कोठें जनकसुते ! तूं गेलीस; धरासुते ! प्रिये ! जाये ! ।
 न करीं विनोद; झाला व्याकुल अत्यंत देह माझा; ये ॥ १ ॥
 तूं काय कोप धरिला; अपूर्व मृग नाणिला ह्यणून मनीं ।
 तरि चंद्रमृगाहि आणुन देइन, हें तूं असत्यसें न मनी ॥ २ ॥
 श्वशुराला परलोकीं गेलिस जरि तूं करावया नमना ।
 पुसल्यावांचुनि कैशी सीते ! झालीस आज या नमना ? ॥३॥
 न्यावें मजही तेथें, श्वशुराची प्रार्थना करून, सती ।
 भरत करूं राज्यातें, तुजवांचुनि वांचुनी सुखें नसती ॥ ४ ॥
 राज्यश्री हरुनि जरी कैकेयीनें वनास पाठविलें ।
 तरि तव योगें तें मीं नाहीं कांहीं मनांत आठविलें ॥ ५ ॥
 मज राजकन्यके ! तूं वरुनियां पावलीस न सुखातें; ।
 खातें हें चित्तातें, सांगों कोणास मी स्वदुःखातें ॥ ६ ॥
 हा कमलाक्षि ! तनू ररि ! सुंदरि ! जाये ! प्रिये अये ! सदये ! ।
 विधुमुखि ! पिकगर्वापह, अमृताहनि गोडसें, स्वयें वद; ये । ७ ।
 पंकज, विधु, हरि, गज, पिक, चमरीमृग, कीर जिकिले होते ।
 त्वन्मित्रातें मातें, त्वद्वैरें, पीडितील सखि ! हो ! ते ॥ ८ ॥
 हा प्रियतमे ! वियोगज्वलनमुखीं होमिलेंस कां मातें; ।
 वैरी संतोषविले, टाकुनि यातें वनीं सकामातें ! ॥ ९ ॥
 ऐसा रात्रिदिवसही विलाप करि शोकपर, जसा कोक ।
 कोकनदाक्ष सुमित्रातोकसहित तो करी विकल लोक ॥१०॥’

‘रामायण’ व ‘महाभारत’ हीं काव्यें वीररसानें अगदीं पूर्णपणें भर-
लेलीं आहेत व यामुळें त्यांत वीररसाचे प्रसंग हवे तितके सांपडणारे आहेत
पुढील एक दोन वेंचे या रसार्ची उत्कृष्ट उदाहरणें होत.

शल्य कर्णाचा उत्साहभंग करीत असतां कर्ण शल्यास ह्मणतो.—

दोघांची काय कथा ! जरि कृष्णार्जुन शहस्र येतील ।

तरि माझे शर त्यांच्या प्राणघनातें हिरोनि घेतील ! ॥ १ ॥

अभिमन्यु धर्मराजाला ह्मणतो.—

‘व्यूहीं शिरान शरसा, मागें परतेन एक पदही न ।

युष्मत्पदप्रसादें होतिल युष्मत्सपत्न मदहीन ॥ १ ॥’

युद्धशास्त्रविशारद् पार्थसुताचे हे उद्गार ऐकून ‘बापसे बेअ सवाई’
असें कोण ह्मणणार नाही ! पुनः तो समरगंभीर वीर अभिमन्यु चुळत्या-
पाशीं आपला रणोत्साह प्रकट करतो.—

‘सौभद्र ह्मणे शिरतां व्यूहीं, डोहीं जसा मतंगज वा ।

हरिपोत दंतियूर्थि कीं दहनीं करुनिया पतंग जवा ॥ १ ॥’

याचें वय केवळ सोळा वर्षांचें—आईबापांचे मांडीवर लोळण्याचें—राज-
विलासोपभोग घेण्याचें—त्या समरसिंह अभिमन्युची ‘प्रसंग आला तर
धारातीर्थी देह ठेवीन’ ही प्रतिज्ञा ऐकून कोणत्या बापाला घन्य वाटणार
नाहीं, कोणती वीरमाता त्याच्या अंगावरून निवडोण उतरून टाकणार
नाहीं, कोणती वीरभगिनी त्याच्या पाठीवरून प्रेमानें हात फिरविणार नाही,
कोणता ज्येष्ठ बंधु त्याचें कौतुक करून त्याच्या तोंडावरून प्रेमातिरेकानें
हात फिरविणार नाही, कोणती वीरपत्नी आपल्या हातांत पंचारति वेऊन
त्याला ओवाळणार नाही व कोणत्या वीराचें अंतःकरण वीरश्रीनें उचंबळून
येणार नाही ! सोळा वर्षांच्या मुलाचा कोण हा दर्प ! केवढा हा अहंकार !
व किती हें पौरुष !

धर्मराजाची आज्ञा घेऊन तो बालवीर अभिमन्यु रणभूमीवर जावया-
करितां रथांत बसून निवाल्यावर त्याचा सुमित्र नांवाचा सारथि त्याला
ह्मणाल, “हांकिन हरि अरिवरि परि कुरुगुरुसी गांठि कठिण हा पण कीं,”
यावेळेस अभिमन्युनें त्याला दिलेलें उत्तरही मोठें समर्पक आहेः—

‘हांसुनि सौभद्र ह्मणे, दृटकीन हठें रणांत भीमातें ।

शक्रार्जुन कृष्णार्शी करितां समर न शिवेल भी मातें ॥ १ ॥’

हे वर अभिमन्यूने काढलेले उद्गार त्याने कमे साथे करून दावविले हे बहुनेकांस विदित आहेच ! ज्यांना ठाऊक नसतील त्यांना आर्ह्यां ते घृतराष्ट्राच्या शब्दानेच सांगतो.—

‘अंध ह्यणे रे संजय, हे त्या पौत्रासि वर्ष सोळावें ।
लोळावें मांडीवरि, तेणें द्रोणादिकांस घोळावें ॥ १ ॥’

असें हे अभिमन्यूच्या पराक्रमाचे अंगावर थरावरून रोमांच उभविणारे वर्णन वाचून अलीकडेही सुमारे दोन अडीचशें वर्षांपूर्वी ज्याने आपल्या वयाचे सोळावे वर्षीच तोरणा किल्ला घेऊन आपल्या भावी विजयाचे द्योतक असें तोरण बांधिलें त्या महात्म्या शिवरायाची आठवण कोणाला होणार नाही!

सुभद्रेला यतिवेषाने अर्जुनाने पळविलें त्यावेळीं बळरामास अयंत कोप आला; त्याचे हे खालील वर्णन पंतांनीं रौद्ररसांत फारच सुरेख केले आहे.—

‘प्रस्फुरदधरदलप्रभु बलभद्र ह्यणे ‘खरेंचि सांगा रे ।
कोठें तो कपटपटू ? गांठितसे जो पटांत आंगारे ॥ १ ॥
कोठें रथ ? मुसळ पुरे कवच कशाला ? धनुष्य राहों घा ।
वत्सेला निजधर्षणकरखलदंडोत्सवासि पाहों घा ॥ २ ॥
पर्वा अर्णव तैसा भगवान् बलभद्र पुष्कळ क्षोभे ।
संध्यारागसुरंजितशरदभ्राहूनि फार तो शोभे ॥ ३ ॥’

आतां हे एकदोन मर्मभेदक भाषणाचे प्रकार पहा. दुःशासनाचे वक्षःस्थळ विदारण केल्यावर त्याच्या रक्ताने अंजुळी भरून व मिटक्या मारून ते पीत पीत भीम कर्णदुर्योधनांकडे पाहून ह्मणतो.—

‘पीतो हे रक्त तुझे हांसत होतास मज जसा भणगा ।
दुःशासना ! तसा तूं पुनरपि गौर्गौः स्व आनने ह्यण गा ॥ १ ॥
आह्मांसि ह्यणत होते जे गौर्गौः क्षुद्रबुद्धि नाचोनी ।
ह्यणतो त्यांत आर्ह्यां स्वभुजबळें संकटांत वाचोनी ॥ २ ॥
मज काळकृतदूषित, भोजन दिधलें प्रमाणकोटींत ।
मर्मा सर्प डसविले काळाच्या घातलेंचि ओटींत ॥ ३ ॥
आर्धी निद्रम केलें ऐसें अतिदुस्तर प्रमोहांत ।
बांधेनि बुडविलें मग मज सरितेच्या गभीरडोहांत ॥ ४ ॥

जतुगृहदाह घृतीं श्रीस्त्रीवस्त्रापहार; वनवसती ।

दुःखे विराटभवनीं जीं बहु कोर्णाहि भोगिणीं नसती ॥ ५ ॥

काय करुं काळानें अभय दिलें घेतलासि तूं पदरीं ।

दुःशासना ! कुलक्षयमूळा ! तुज रक्षिता दुजा न दरीं ॥ ६ ॥

ऐसें बोलत हांसत शत्रुहधिरदिग्धपाणिमुख विकट ।

प्रकट महाभैरवसा नाचत गेला जयाच्युता निकट ॥ ७ ॥

गदायुद्धाचे आरंभी भीम व दुर्योधन यांच्यामध्ये वरीठ प्रकारचीं वरीं व हृदयभेदक भाषणे झालीं. त्यांत ते दोघेही परस्परांना घालून पाडून बोलले. भीमाच्या भाषणाचा नमुना वर दिलाच आहे; आतां हा खालील दुर्योधनाच्या भाषणाचा प्रकार पहा. 'मल्लयुद्धामध्ये निर्वृत्त मनुष्य चित झाल्यावरही निर्लज्जपणे, 'अखेरीस माझेच नाक वर' असें ह्मणण्याचें कसें भारिष्ठ करतो याचा प्रत्यवाय हें खालील दुर्योधनाचें भाषण वाचून येणार आहे.—

“ कुरुराज ह्मणे, 'मंदा मेळविलें बहु विकत्थनें काय? ॥

हाय ह्मणवितों, युद्ध श्रद्धेसह भंगितों तुझा काय! ॥ १ ॥

न्यायें शत्रु मज गदा-युद्धीं जिंकी अना असे कोण? ॥

तूं महिष तोंचि जोंचि न शोणगदाशक्ति दृष्टिचा कोण ॥ २ ॥

न्यायें मज जिंकाया न समर्थ गदारणीं सुनासीर ॥

ये, भूर्मात वितिलका व्हाया त्या पांडुच्या सुना सीर ॥ ३ ॥

वदलासि दुर्विचेष्टित माझे जें जें खरेंच, भीमा, तें ॥

मंदा, न तदेकप्रति-कृत घडलें ह्मणुनि लाज भी मातें ॥ ४ ॥

म्यां करुनि तुह्मां वल्कल-धर, दीन, सुचिर वनेवान फिरविलें ॥

अज्ञातवास दास्य हि करवुनि निजतेज दुःसह भिरवितें ॥ ५ ॥

तुज लाविलें स्वतेजें म्माच वढीं भात, वरण घाटाया ॥

वाटाया प्राज्यपुरण, पापड पाळया प्रभूत लाटाया ॥ ६ ॥

कौतेया, त्वां शारद-वारिघनापरि वृथा व गर्जावें ॥

बळ असल्या दावावें, प्रथम विकत्थन समग्र वर्जावें ॥ ७ ॥

पंतांच्या काव्यांत सृष्टिसौंदर्य नाही असें ह्मणणारांनीं, पंत उपमादिदृष्टां-तांत ही सृष्टिसौंदर्याचें वर्णन कसें मनोहर करतात हे खालील दोन तीन व

बेंचे वाचून पहावें ह्मणजे त्यांचें अंशतः तरी समाधान होईल असें वाटतें, मात्र त्यांनीं हे वाचतांना आपल्या डोळ्यावरील दुराग्रहाचा चष्मा अंमळ बाजूला काढून ठेविला पाहिजे.—

‘सेना सर्व मिळाल्या धांवुनि अत्यंत शीघ्र दोगातें ।

जैशा तटिनी गंगायमुनांच्या श्रावणांत ओघातें ॥ १ ॥’

‘सहदेव नकुळ दोगे दों भागीं त्यांत धर्म-रथ चाले ।

भासति जाणों क्षितिवरि पूर्णेंदुसमेत शुक्रगुरु आले ॥ २ ॥’

‘त्या गहनीच्या दुर्वा मरकतमणिपुंजदीप्तिच्या सवती ॥३॥’

पंतांच्या कवितेंत नूतन व नैसर्गिक कल्पना नसून त्यांची कविता फक्त माषांतररूप आहे असें शुष्क पांडित्य करणारांनीं एकवार हा खालील उतारा अवश्य वाचून पढावा अशी त्यांस सविनय विज्ञप्ति आहे. हा वेंचा ‘संशयरत्नमालेंती’ ल आहे. संसारसागरांत बुडत असतां परमेश्वरांनो आपणास तारावें ह्मणून कवीनें देवाचा स्तव केला. भक्ताविषयीं कनवाळु देव खबर कां येईना ह्मणून कवीनें अनेक संशय घेतले. ते या रत्न-मालेंत गुंफिले आहेत.—

‘उठतां बहत्वरेंनें ‘कोठें जातां?’ असें तुह्मां देवी ।

पुसती झाली, जाणों पुसतां, झाता पुढें न पद ठेगी ॥ १ ॥

किंवा नारद आला आलापीत स्वकीय सच्चरितें ।

प्रेमळ गीत तुह्मांला हरि ! हरिणापरिस बहुत वश करितें ।२।

कीं माझे दुर्दैव प्रभुच्या मार्गांत आडवें पडलें ।

शरणागत भयशमना ! यास्तव येणें नसे तुझे घडलें ? ॥ ३ ॥

किंवा मजहुनि दुसरा कोणी बहु दीन दास आढळला ।

तत्शुभदैवसमीरें त्यावरि करुणाघन प्रभु वळला ॥ ४ ॥

कीं वैकुंठीं पुष्कळ भक्त, तिळ स्थळ नसे, नसावेंची ।

वसवा पुरें ‘पुरे’ कां ह्मणतां ? धनवंत कण कसा वेंची ।५।

कीं वाटलें खळाला मुक्ति न द्यावी, जशी सुधा सर्पा ।

तरि घ्या अघादिकांच्या, द्या सुधरा, भक्ति मात्र मज अर्पा ६

कीं भीसी मज एका उद्धरितां, लागतील फार झटें ।

तरि कोणाहि न वळतां, न्यावा झांकोनि दास पीत-पटें ॥७॥

कीं मींच एक उगलों पापी; हें बीज ठेविलें जतन ।

वतन स्वकीय मज कां करितें खन्नाम मंगलायतन ॥ ८ ॥

कीं मागें गुप्त उभा अससी, प्रेमें उभारुनी बाहे ।

तरि काय बाळकाचे तूं सादर बोल ऐकसी वा हे ॥ ९ ॥'

पंतांची नीतिमत्ता किती जाज्वस्य होती व व्यवहारांत ते किती चतुर होते याचा निर्णय खालील वचनें वाचलीं अमतां तेव्हांच होणारा आहे:-

' श्रद्धेनें भजल्यातें पापाणहि फलद होय, जो अज्ञ ।

तो हीं सद्गुरु होतो, अश्रद्धेनें वृथा महा यज्ञ ॥ १ ॥'

' दुर्लभ वस्तु न वांच्छी, न करी जो नष्ट वस्तुचा शोक ।

आपर्त्तित न मोहे, त्या पंडित ह्यणति जाणते लोक ॥ २ ॥'

' दुर्जनसहवास सदा तापद हा काय नरक सामान्य ? ।

होईल यास दाटुनि मानधन प्राज्ञनर कसा मान्य ॥ ३ ॥'

' अनुकूल काळ होतो तेव्हां बळ बुद्धि तेज यश देतो ।

प्रतिकूल तोचि होउनि माघारें दत्त सर्वही घेतो ॥ ४ ॥'

' पुरुषें आरंभावें कर्म न पौरुष कदापि सोडावें ।

कर्मफल जसे दैवें स्पष्ट तसें पौरुषेहि जोडावें ॥ ५ ॥

' चार व्यसनें भृगया, स्त्री, पान, द्यूत यांत जो सक्त ।

तो धर्मच्युत, तत्कृत सत्कृत न महाजनांत, हें व्यक्त ॥ ६ ॥'

' कामें कोपें लोभें नागाविले अमित यांस जे भुळले ॥

यांच्या कुट्टाष्टिपातें तेजस्वी पुरुषहीर ही उलले ॥ ७ ॥'

' संसार दो दिसांचा, यश जोडी जो कुलीन तोचि तरे ।

ध्यावें बरें ह्यणोनि स्वपरमुखीं हे कुलीनतोचि तरे ॥ ८ ॥'

' दुःख परासि न द्यावें, सत्य वदावें, क्षमा न सोडावी ।

जोडावी कीर्ति, अशी कुलरीति बुधें कधीं न मोडावी ॥ ९ ॥'

' संस्कारधर्मलोपें दुष्टजनसमागम उडे शुद्धी ।

मग गुणवंताची ही सदधिकेपीं प्रवर्तते बुद्धि ॥ १० ॥'

' मृत्यु हरितसे समयीं भमरासहि, कवण मृत्युला चुकवी ।

ऐसें जाणुनि तत्व व्यसनांत न मोह पावती सुकवी ॥ ११ ॥'

‘ हृदयीं क्षमा असावी, सर्वत्र सदा असो नये पण ती ।

ह्मणती क्षमितां दुर्बळ, न क्षप्रितां करिति दुर्जन प्रणती ॥१२॥

‘ भूर्ती दया असो द्या व्हा इंद्रियषडरिनिग्रहीं धीट ।

सोडुनि अन्यपथ धरा निजधर्माचार मार्ग हा नीट ॥ १३ ॥

‘ विसरिति अपकाराते उपकारा तेचि साधु आठविती ।

कीं सोशितां न सा विते, होय वपु न सोशितां न आठ विती १५’

‘ वा सत्य धर्म जिकडे तिकडे श्रीकृष्णनाथ जाणावा ।

हा तेथे जय, रविसा प्रार्थुनि नलगे प्रकाश आणावा। १६ ॥’

गति उत्तम होय असें वर्तावे, धर्मनीति रक्षावी ।

चित्तांत पूर्वजांची नित्य स्थिति रीति शांति लक्षावि ॥ १७ ॥’

हीं वर दिलेलीं दहापांच नीतितत्वाचीं उदाहरणे वाचून नीतिशिक्षक या नात्यानें पंतांची योग्यता किती दांडगी होती हें सहज लक्षांत येणार आहे. पंतांची कविता किती हृदयंगम व बहारदार आहे व तीं उत्तम कवींच्या अंगां असणारे प्रसाद, प्रतिभा व प्रेम हे गुण कितपत दिसून येतात, वगैरे गोष्टींची साक्ष वरील उतारे देतील. माताची परीक्षा पाहण्यास संबंध हंडा उकरावा लागत नाही, अंब्याची गोडी पाहण्यास पाटीभर आंघे खावे लागत नाहीत, तुज खवट आहे कीं साजुक आहे याचा निर्णय करण्यास सगळा डबा हुंगावा लागत नाही, वस्त्राचा रंग पक्का आहे कीं कच्चा आहे हें पाहण्यास सगळें वस्त्र धुवायें लागत नाही, किंवा सोनें बावनकशी आहे कीं, कमी दर्जाचें आहे हें ठरविण्यास ती संबंध सोन्याची लगड कसाला लावावी लागत नाही तर ज्याप्रमाणें माताच्या एका शितावरून, आंब्याच्या एका फाकेवरून, तुपाच्या एका थेंबावरून, वस्त्राच्या एका कोपऱ्याच्या टोंकावरून व सुवर्णाच्या एका कणावरून वरील सर्व वस्तुंची शहानिशा वरता येते त्याचप्रमाणेंच वरील दहापांच वेच्यावरूनच पंतांची काव्य प्रसवणारी प्रतिभा वायुसारखी वेगवान्, अग्नीसारखी तेजस्वी, जलासारखी निर्मळ, पृथ्वीसारखी विशाल व नभासारखी उच्च होती किंवा नव्हती याचा निकाल लागेल. एकाद्या निस्पृह व निःपक्षपाती रसज्ञापुढें जर हा प्रश्न नेला तर तो वरील वेचे वाचून एका अधुनिक कवीनें छटल्याप्रमाणें असेंच उत्तर देईल कीं,—

‘ श्रीमन्मयूरकविची, देते संतोष मानवां कविता ।

असता जरि भूमिवरी, सुरगुरु तरि तोहि मान वांकविता । १ ।’

रघुनाथ पंडित.

काव्यासारखी मनोरंजक हुमरी वस्तु नाही. मनुष्य कितीही दुःखांनी पोळलेला असो, चिंतांनी व्यापलेला असो अथवा प्रापंचिक विचारांनी मग्न हृदय झालेला असो एकाद्या मधुर काव्याचा चुटका त्याने वाचला किंवा ऐकिला की पुरे, क्षणभर तरी त्याच्या चित्तवृत्ति दुःखविचिंचना विसरून आनंदांत तल्लीन होतात. खरोखरीच काव्यरसासारखा नितांत मधुररस निदान भुलोकी तरी दुसरा कोणताच नाही. त्या रसांत अशी कांहीं विळ-क्षण मोहनी आहे की. राजापासून रंकापर्यंत सर्व दर्जाच्या लोकांना तो आवडतो. काव्यरसाने रममाण न होणारा मनुष्य पशूच समजला पाहिजे. पशूंना देखील काव्यश्रवणाची गोडी असते. नांगराला किंवा मोटेला जोडलेले बैल आपल्या धन्याचे ' इरीरी पो पो ' किंवा, ' माझ्या नांदाच्या बैलारे ' हे काव्यशब्द मोठ्या प्रेमाने कान टक्कारून ऐकत असतात; व असे गाणे चालले क्षणजे त्यांना आपल्या मानेवरील ओझ्याचे जडत्व ही भासत नाही. हरीण व सर्प हे प्राणी तर अत्यंत गानलुब्ध आहेत, आणि गायन हा एक काव्याचाच पोटभाग आहे. गुराली ही पावा किंवा अलगून वाजवून आपल्या गुरांचे कसे आकलन करीत असतो, व त्या प्रमाणेच थंडी-वाऱ्यापासून स्वतःस उत्पन्न होणाऱ्या क्लेशांचे उपशमन करण्याकरितां कसा लावण्यांच्या लगेरी झोडीत असतो हे ही सर्वत्रांनी पाहिलेच आहे. दळणाऱ्या बायका जात्याचे श्रम हलके करण्याकरितां दळतांना जात्यावर ओव्या क्षणत असतात. तात्पर्य जगांतल्या असंख्य आधिव्याधींचे विसरण पाडण्याचे सामर्थ्य काव्यांत आहे. कविता ही एक ज्ञानानंदजलाने संतत वाहणारी महानदी आहे. ती हंसविते, रडविते, मोहित करते, प्रोत्साहित करिते, चकित करिते, इत्यादि अनेक प्रकारांनी ती विास करिते; परंतु ती केव्हा! कविता प्रसवणारा कवि तसा मोहरेदार असेल तेव्हा! ऐहिक वस्तुंवर किंवा क्षुद्र फायद्यांवर दृष्टि ठेवून ' ट ' ला ' ट ' जुळवून कविता करणाऱ्या भाडोळी कवींच्या काव्यांत वरील प्रकारचा रस व आनंद नसतो, हे कांहीं नव्याने सांगावयाला नको आहे. दृश्य सृष्टीचा विसर पाडून वर्ग-विषयाशी तादात्म्य पावणारे व आत्मरंगी रंगणारे ज्ञानेश्वर रामदास मयूरपंतादि कवीश्वर फारच विळ असतात. त्यांच्या वाणींत जी जादू भरलेली असते, जें मार्घ्य, जो रस, जी प्रतिभा, जें प्रेम व जी ईश्वरीशक्ति

भालेली असते ती अन्य ग्रंथकारांत नसते; हणूनच काव्यांना एकप्रकारचे विशेष महत्व असते. असो. वाचकहो ! सांप्रत तुझापुढे असलेल्या या प्रस्तुत चरित्रनायकाचे काव्यांतही अशी कांहीं जबरदस्त मोहनी आहे की, वाचावयास हातीं बेतलेला ग्रंथ खालीं हणून ठेवतच नाही ! प्रथमदर्शनीं कित्येकांना हे हणणें अतिशयोक्तीचें वाटेल, परंतु पुढील उतारे वाचले हणजे त्यांना आमच्या वरील विधानाची सत्यता कळून येईल.

हा कवि शालिवहानशकाच्या सतराव्या शतकाच्या अखेरी अखेरीस झाला असावा असा महाराष्ट्रभाषा पंडितांचा तर्क आहे. बाराव्या शतकांत प्रसिद्धीस आलेल्या ज्ञानेश्वरादि कवि मंडळीची कांहीं तरी मूळपीठिका सांपडते, परंतु अत्यंत दुःखाची गोष्ट ही आहे की, या कवीच्या नांवापलीकडे त्याची कांहींच माहिती उपलब्ध नाही ! त्यानें आपल्या काव्याचे अखेरीस स्वतःचा नामनिर्देश करून ठेविला आहे हणून आज आपल्याला त्याचें नांव तरी माहीत आहे, परंतु तें जर त्यानें केलें नसतें तर निदान महाराष्ट्रकविमंडळांत त्याचें नांव तरी निघतें कीं नाही याची शंकाच आहे !

मराठीतील बरेचसे प्रसिद्ध कवि, संत, साधु, योगी किंवा भगवद्भक्त या नात्यानें विख्यात आहेत. त्यांतील कित्येकांनीं आपल्या अलौकिक ज्ञातुर्यानें, प्रेमळ पण अधिकारयुक्त वाणीनें आणि भक्तीच्या एकतानतेनें समाजावर विलक्षण छाप बसवून, त्याचीं मनें आपल्या भगदीं अंकित करून टाकिलीं व हणूनच लोक त्यांना ईश्वरी अंश किंवा अवतार मानित व अद्यापही मानितात. अशा प्रेमळ भगवान्निष्ठ व्यक्तींचीं चरित्रें त्यांच्या शिष्यांनीं व भक्तांनीं प्रेमभावानीं लिहून ठेवलेलीं आहेत. महीपतीबाबा ताहराबादकर यांनीं अठराव्या शतकांत अशातःहेचीं निरनिराळ्या शेंकडों संतांचीं चरित्रें संकलित करून, संतविजय, भक्तविजय, संतलीलामृत व भक्तलीलामृत हे ओविबद्ध ग्रंथ लिहिले. हे सर्व संत कवि होते, हे सांगवयास नकोच. यांत श्रीज्ञानेश्वरापासून झालून लहानमोठ्या कवि साधु-भक्तांचीं चरित्रें आलीं आहेत; पण त्यांत रघुनाथ पंडितांचा नुस्ता नामनिर्देशसुद्धां केलेला नाही ! ज्ञानेश्वर, एकनाथ, नामदेव, तुकाराम, रामदास, चोखामेळा, सेना न्हावी इत्यादि संतकवींच्या अद्भुत लीला, रघुनाथ पंडितांच्या जीवन्वृत्तांत संभवनीय नाहीत हेंच या चरित्राभावाचें कारण असावें, असें आमच्या अल्पमतीला वाटतें. एकादी कवीं न झालेली व कवीं न ऐकलेली अशी असामान्य किंवा अद्भुत गोष्ट माहण्यांत किंवा

ऐकण्यांत आली तर तिचें लागलीच कागदावर टांचण करून ठेवण्यातूडे मनुष्याची साहजीकच प्रवृत्ति असते. 'चमत्काराशिवाय नमस्कार नाही' अशी जी एक मराठीत प्रचलित ह्मण आहे ती याच अर्थाची द्योतक आहे; परंतु तशाप्रकारचा चमत्कार या महापंडितांच्या चरित्रांत काहींच नसल्यामुळे त्यांचें चरित्र कोणी लिहिण्याचा प्रयत्न केला नाही यांत काहीं मोठेंसे नवल नाही.

एकाद्या मनुष्यामंबंधी काहीं माहिती काढायला दोन साधनें असतात. एक, त्याविषयी कोणी काहीं लिहून ठेविलेले असले तर, किंवा स्वतः-विषयी त्यानेच स्वतः काहीं लिहून ठेवलेले असले तर पैकीं दुसऱ्या प्रकारची आमच्यांत बहुतेक अंशी चाल नाहीच ह्मटले तरी चालेल; व तदनुरूप रघुनाथपंडितांनीं स्वतःविषयी आपल्या काव्यांत आपल्या नांवापलीकडे एक चकारशब्दाची काढिलेला नाही व हें त्यांचें करणेंही, "आपुली आपण करी स्तुति । तो एक मुखे" या न्यायानें त्यांच्या शीलास शोभेंसेच होतें. असो. एकंदरीत, रघुनाथपंडितांचें कुळवृत्त व जीवनवृत्त समजण्याला काहींच साधन नाही !

श्रीसमर्थ रामदासस्वामींनीं कवीचे तीन वर्ग केले आहेत. ते असे.— धीट कवि; पाठ कवि व प्रासादिक कवि. 'जे जें आपुल्या मनास आलें, दृष्टी पडले तें शीघ्र वर्णिलें,' असे जे कवि ते धीट कवि; व्युत्पत्तीच्या जोरावर काव्य करणारे ते पाठ कवि. हे दोन्ही प्रकारचे कवि, 'कामिक, रसिक, शृंगारिक, वीर, हास्य, प्रास्ताविक, कौतुक, विनोद इ. अनेक' प्रकारचें वर्णन करणारे असतात; ह्मणून यांना धीटपाठ कवि असें समर्थ ह्मणतात. याहून वरच्या दर्जाचे जे कवि ते अर्थात् प्रासादिक कवि. 'मक्तिहीन जें कवित्व । या नांव ढोंगमत,' असा त्यांचा सिद्धांत आहे. तात्पर्य, 'ईश्वरानिष्ठ स्वानुभवी पुरुषांचे स्वैरालाप ह्मणजे उत्तम प्रासादिक कविता होय' असें समर्थांनीं काव्याचें व कवीचें लक्षण बांधिलें आहे. समर्थांच्या वरील व्याख्यांप्रमाणें रघुनाथ पंडितांच्या काव्याची विचक्षणा केली तर रघुनाथपंडित पाठकवींच्या वर्गांत येतात; परंतु साहित्यशास्त्रांत, 'ऐकल्याबरोबर अर्थबोध करून देऊन अंतःकरणाला व्यापून टाकणारा जो धर्म तो प्रसाद' अशी जी प्रसादाची व्याख्या केली आहे, तिजवरून पहातां पंडितांच्या काव्यांत 'प्रसाद' हा गुण पूर्णपणें आढळतो व ह्मणून रघुनाथपंडित प्रासादिक कवि होते, असें ह्मणण्याला काहीं प्रत्यवाय दिसत नाही.

ह्या कर्वाणें केलेला असा एकच लहानसा ग्रंथ पमिद्ध आहे, त्याचें नांव 'नलदमयंतीस्वयंवराख्यान' 'सीतास्वयंवर,' रुक्मिणीस्वयंवर,' किंवा पार्वती परीणय,' या संज्ञांवरून पाहतां या ग्रंथालाही 'दमयंतीस्वयंवर' अथवा 'दमयंतीपरीणय' अशी संज्ञा दिली असती तर ती बरी दिसली असती; परंतु 'नलदमयंतीस्वयंवराख्यान' हीच संज्ञा फार दिवस चालत आलेली दिसते. हा ग्रंथ संस्कृतभाषेंतील 'नैषध' काव्याच्या आधारांनं केलेला आहे. हा फार सरस असून त्यांत माधुर्य इतकें भरलें आहे कीं, तो आरंभापासून शेवटपर्यंत वाचल्यावांचून मनाची तृप्ति होत नाही व एकदां वाचला तरी पुनः पुनः वाचावासा वाटतो.

'नलदमयंतीस्वयंवर' हा विषय आर्धांच शृंगाररसप्रधान असल्यामुळें बहुधा सर्वास आवडणारा आहे. तशांत कवीची रसानुकूल रचना व मनोरंजन करण्यासारखी वाणी; मग काय पहावयाचें आहे ! दूधशर्करेचाच संयोग तो ! अशाप्रकारची वस्तुतः स्थिति असल्यावर तो सकलजनसंमत झाला यांत काय मोठेंसें नवल. तसें नसतें तर बरीक नवल होतें खरें.

रघुनाथपंडितांच्या कवितेंत प्राप्त, यमक इत्यादि शब्दालंकार व उपमा-रूपक-उत्प्रेक्षा इत्यादि अर्थांलंकार विपुल असून पुनः ते चांगले साधले आहेत. छंद गोड असून ते नानाप्रकारचे योजले आहेत व पुनः त्यांची योजनाही पण अत्यंत समर्पक अशी झाली आहे. शब्दरचना जरी संस्कृत-मिश्रित आहे तरी ती क्लिष्ट नाही व वर्णन चमत्कारिक असून तें अमर्याद अतिशयोक्तीनें दाट भरलेलें आहे. तात्पर्य, रघुनाथपंडितांची भाषासरणी अत्यंत रसाळ, कोमळ, रंगेल व प्रसंगविशेषी हृदयद्रावक आहे. हा ग्रंथ तयार होऊन आजमितीला जरी दोनशें अडीचशें वर्षे झाली आहेत, तरीही पण भाषेंत जुनाटपणा मुळीच आढळत नाही असें दिसतें तरी चालेल; त्याचप्रमाणें तिला ज्वरीनें कृत्रिम वळणही कोठें दिलेलें भासत नाही. सरस्वतीचा प्रवाह जणूं काय एकसारखा धो धो वहात चालला आहे, असा भास होतो. नलाचें, त्याच्या उपवनाचें, उमवनांतील सरोवराचें, दमयंतीचें व तिच्या नगराचें वर्णन करतांना, दमयंतीकडे प्रेषित करण्याकरितां पाठविलेला हंस लौकर परत न आल्याजुळें राजा नळाच्या चित्तवृत्तीनें वर्णन करतांना किंवा तसेच्या मनाला उमळवून टाकणाऱ्या इतर प्रसंगांचें वर्णन करीत असताना पंडितांची वाणी ईश्वरीप्रसादानें विकसलेली व काव्यप्रतिभेनें अगदीं रसरसलेली आढळते.

पुढील वेंचे वाचले असतां, आमच्या वरील विधानांची सत्यता वाचकांच्या सहज लक्ष्यांत येणारी आहे. —

जिच्या अनुपम लावण्यास भुलून देवाधिदेव अमरेंद्रानेंसुद्धां स्वयंवरा-
साठीं सर्गाहून उडी घातली, त्या दमयंतीच्या सौंदर्याचें कवि वर्णन करितो.—

॥ श्लोक ॥

“ घाता करीच करितां मृदु हे न होती ॥
या कारणास्तव मनोमय मूत ओती ॥
तेथें भरोनि पहिला रस पूर्ण केली ॥
ओतीच हे न घडितां क्वात बोलिजेली ॥ १ ॥
जें अंतरंग पिवळें सरसीरुहावें ॥
भासे मनांत मज आंग तसें तियेवें ॥
गोरोचना परिस गौर असें गणावें ।
सोनेच बावनकशी न कसें ह्मणावें ॥ २ ॥
राथा तिचें मुख सुधाकर या दूयाला ।
नाहींच वेगळिह हें गमतें मनाला ॥
संपूर्ण नित्य असतां नसतां कलंकी ।
हा चंद्र हें मुख असें मग कोण शंकी ॥ ३ ॥
चांपेकळीपरिस ही सरळत्व नाकीं ।
जीचा धरी अधरविद्रुम भावना कीं ॥
भासे मनांत मज विषफळ भ्रमानें ।
कीं सत्य चंचुपुट वोढविलें शुक्रानें ॥ ४ ॥
नोहेच नाभि तरि काय सुरंग आहे ।
रोमावळी गमतसे मज शृंगळा हे ॥
हे मंद मंद पद सुंदर कुंददंती ।
चाले जसा मद धुरंधर इंद्रदंती ॥ ५ ॥ ”

किती मार्भिक वर्णन हे ! व कल्पना ती किती विशाल ! ‘ मृष्टि निर्माण करतां करतां ज्या हातांना घट्टे पडले त्याच हातांनीं जर मी इला (दमयंतीला) घडीन तर ती नाजूक होणार नाही ’ असें ब्रह्मदेवाला वाटूनच जणू काय त्यानें तिची मनोमय मूत ओतिली ! अहाहा ! किती

तरी बहारिची कल्पना ही! या स्थलावरून उपमादि अर्थालंकार किती उत्कृष्टरीतीने कवीचें साधिलें आहेत, हें वाचकांच्या लक्षांत सहज येईल. हंसाला धरणाच्या नलाचें व नलानें धरलेल्या हंसाचें पंडित वर्णन कारितात.—

श्लोक.

“ त्यांतील एक कलहंस तटीं निजेला ।
जो भागला जलविहार विशेष केला ॥
पोटीच एक पद लांबविला दुजा तो ।
पक्षीं तनू लपवि भूप तथा पहा तो ॥ १ ॥
टाकी उपानह पर्दे अतिमंद ठेवी ।
केली विजार वरि डौरहि मौन सेवी ॥
सारी करीं वलय ऊंच अशा उपायीं ।
भूपें हळूच धरिला कलहंस पार्यां ॥ २ ॥
कल कल कलहंसे फार केला सुटाया ।
फड फड निजपक्षीं दाविलें कीं उडायी ॥
नृपतिस मणिवंधीं टोचितां होय चंचू ।
धरि सुदृढ जया त्या काय सोडील पंचू ॥ ३ ॥

वरील वेंच्यांत स्वभावोक्ति अलंकार फारच मजेदार साधला आहे. असें स्वभावोक्तीचें उत्कृष्ट उदाहरण वाचकांना अन्यत्र क्वचितच पहावयाला मिळेल. एकाद्या रम्य सरोवराच्या तटाकीं स्वच्छंदानें विहार करणाऱ्या पक्षाचें, एकाद्या पक्ष्यास धरण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या माणसाच्या त्यावेळच्या हावभावाचें व त्याचप्रमाणें सुटण्याकरितां धडपडणाऱ्या पक्षाचें वर्णन वरील श्लोकत्रयांत कवीनें अगदीं हुबेहुब केलें आहे!

अशाप्रकारें नलराजानें हंसाला पकडल्यावर त्याच्याबरोबर ‘ उपवन-जलकेली ’ करण्याकरितां गोळा झालेले दुसरे हंस भयानें दशदिशा पळून गेलें. त्यावेळची हकीकत सांगत असतांना रघुनाथपंडितांतीं एक शेरा ठोकला आहे, तो हा.—

“ कठिण समय येतां कोण कामास येतो ! ”

हा वरील त्रिकालाबाधित सिद्धांत प्रमाणें देऊन सिद्ध करून दाखविण्याची कांहीं गरज नाही. संसारामध्ये असणाऱ्या मनुष्याला याची साक्ष

पदोपदी येते. श्रीमञ्जानेश्वरमहाराजांपासून तों तहत् महीपतीपर्यंतच्या सर्व संत-कवींनी मनुष्यजातीच्या कल्याणार्थ हा सिद्धांत समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केलेला आहे!

नानाप्रकारें नळाची करुणा माकून ही जेव्हां त्याचे हातून सुटका होईना तेव्हां तो हंस आपल्या कुटुंबाचे स्मरण करून शोक करितो.—

॥ श्लोक ॥

‘ ह्यातारी उडतां नयेचि तिजला माता मदीया अशी ।
कांता काय वदों नवप्रसव ते साता दिसांची तशी ।
पाता त्या उभयांस मी मज विधी घातासि योजितसे ।
हातामाजि नृपा तुझ्या गवसलों आतां करावें कसें ! ॥ १ ॥

दिंडी.

सखे माझे परतोनि घरा जातां । तुवां सजणे हा समाचार घेतां ॥
तया शोकें घायाळ हृदय होतां । कशी होशिल तें आठवितों आतां ?
थोर होतिल बाळकें तुझीं बाळे । तुळा कामा येतील वेल्हाळे ॥
माय माझी बैसेल शोक-शाले । मला आठवितां हृदय तिचें पोळे २’

हे हंसाचें माषण हृदयाला द्रव भाणणारें आहे. याठिकाणीं कवीनें दिंडी वृत्ताची जी योजना केली आहे, तीही वरील प्रसंगास अगदीं शोभेशीच आहे असें वाटते व त्यांत त्याचें चातुर्यही पण चांगलें दिसून येते. आपली आतां येथून सुटका होत नाही असें जाणून हंसाचे मनांत एकदम त्याच्या घरचें चित्र उभें राहिलें त्यामुळें त्याचा कंठ दाटून येऊन वरील हृदयोद्गार तो मोठ्या कष्टानें काढीत आहे, असा केवळ श्रवणमात्रेंकरून भास होतो !

हंसाच्या तोंडचें दमयंतीचें लावण्यवर्णन ऐकून विरहानळानें त्रस्त झालेला नळराजा त्याला हाणतो.—

श्लोक.

“ वेल्हाळ ते न दिसतां विरहांधकारीं ।
चालून मी हळुच चांचपतां पुढारीं ॥
चक्रापरीच सजलों असतां फिराया ।
हंसा तुझा उदय होय सुखी कराया ॥ १ ॥

ध्यानीं धरुनि तिजला मन हें निरीक्षी ।
 दृष्टीपुढें दिसतसे मज ते मृगाक्षी ॥
 आहे जणां जवळि हे गज-राज-गामी ।
 ऐसाच भाव तंव बोलतसें तिला मी ॥ २ ॥
 भृंगें विराजित नवीं अरविंद-पत्रें ।
 पाहूनि मानुनि तिचींच विशाल नेत्रें ॥
 घालीन अंजन अशा मतिनें तटाकीं ।
 आहा वृथा उतरलों भिजलों वि लोकीं ॥ ३ ॥
 हंसा विलोकुनि सुधाकर अष्टमीचा ।
 म्यां मानिला निटिलदेश तिचाच सांचा ॥
 शंखद्वयीं धरुनि कौंकुम कीर-वाणी ।
 लावावया तिलक लांबविला स्वपाणी ॥ ४ ॥ ”

अशाप्रकारें आपल्या स्थितीचें वर्णन करून नळानें त्या हंसास दमयंती-कडे दौत्य करावयास पाठविलें. त्यावेळीं कवि ह्मणतो मला वाटतें कीं, नळानें हंसाला पाठविलें नाहीं तर,—

दिंडी.

“ गमे चंपक-कुसुमौघ-हार झेला । पाठवाया युवतीस सिद्ध केला ॥ ”

सुवर्णदेहधारी हंसाला कवीनें सुवर्णचंपककुसुमगुच्छाची दिलेली उपमा किती हृदयंगम व चमत्कृतिजन्य आहे. या उपमेला कवि पूर्णार्पेमा असें ह्मणतात.

दमयंतीच्या नगरीचें ह्मणजे कुंडिनपुरीचें वर्णन ‘ चूर्णिका ’ ह्मणून एक गद्याची चाल आहे तीत कवीनें फारच सुंदर केलें आहे.—

चूर्णिका.

“ सकलभवनललामाय माना । मानाधिक-वि-भव-धनिक-सदन-शत-
 वि-राजमाना ॥ कलश-जनित-मुनि-चकित-जल-धि-शरणाति-विम्बुत-
 परिखांतरी-पायमाना । चंद्रशाला-वि-जित-सुर-विप्राना ॥ जिचे
 सौध-गगन-मंडपाधार-स्तंभ-वि-माना । शसत्र-चाप-जयास-कमाना ॥
 ऐसी कुंडिन-नामधेय-नगरी-राजहंसें-पाहिली ॥ १ ॥ ”

श्लोक.

“ कोणी वणिगून विक्री तुळितां तराजे ।
कस्तूरिका तिजसवें भलिनी विराजे ॥
दोन्ही समान निरखी विकगार देतो ।
घेणार तो न समजोनि उगाच घेतो ॥ १ ॥ ”

तेथें त्या नगरीशेजारीच हंसानें एक बाग पाहिली. तिचें वर्णन कवि करितो:—

“ जेथें सु-शीतळ महीतळ सांद्र साई ।
जाई जुई फुलमयी बहु आंव-राई ॥ १ ॥ ”

वरील वर्णनांत कवीनें अतिशयोक्तीची अगदीं कमाल केली आहे. कवि ह्मणतो कीं, कुंडिननगरीस सभोवतीं खंदक असून ते इतके मोठे होते कीं, त्यांत समुद्रसुद्धां सामावला असता! त्याचप्रमाणें तो पुनः ह्मणतो, देवांचीं विमानें फार सुंदर असून तीं पृथ्वीपासून फार उंचावर चालतात, तरी पण कुंडिननगरीतल्या चंद्रशाला ह्मणजे वरच्या माझ्या त्याभेक्षांही सुंदर आणि उंच होत्या! वरील वर्णन ह्मणजे अतिशयोक्ति अंकाराचें एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे!

पुढें त्या पुष्पवाटिकेंत दमयंतीची व हंसाची एकांती गांठ पडल्यावर त्यानें तिला नळाकडील वर्तमान सांगितलें. नळाचें वर्णन ऐकून दमयंती नळावर अनुरक्त झाली. त्यावेळीं तिच्या त्या चेष्टा पाहून हंसानें तिला विचारिलें, “ तूं सांग तो वर तुला रुचला रसाळें? ” ह्या हंसप्रश्नाचें उत्तर दमयंतीनें मोठ्या चातुर्यानें आपल्या कुशलीलास शोभेंसेच दिलें आहे; तें असे:—

श्लोक.

“ मी जाण देवनळही स्वकरीं धराया ।
सांगेन काय चतुरा मज लाज जाया ॥
काळें करुनि सुख जांवारि होय लेखी ।
हें बोलणें खग मनीं उभयार्थ लेखी ॥ १ ॥ ”

प्रस्तुत श्लोकांत कवीनें श्लेषालंकार योजून दमयंतीच्या मनांतला भाव फारच नाजूकरीतीनें व्यक्त केला आहे. या श्लोकाचा अर्थ दोन चार

तन्हेने लावतां येतो. (पहिला अर्थ) ' कांहीं काळानें जोंपर्यंत नळ मळा वरील तोंपर्यंत देवनळही हातीं धरण्याला ह्मणजे लेखनद्वारा परस्परांचें मनोगत परस्परांस कळविण्यामध्ये सुख करून घेतलें पाहिजे. मला जास्त बोलण्याला लाज वाटते. तूं चतुर आहेस. तुला आणखी सांगणें नको. (दुसरा अर्थ.) हे नळराज या व या आपल्या दासीला स्वकरीं घरा. मी अतां जाणती आहे. हे हंसा ! मी स्वतः होऊन त्यांच्याकडे कशी जाऊं ? मला लाजलज्जा कांहीं नाही कां ? [बाकीचा अर्थ पुर्ववत्.] (तिसरा अर्थ.) हंसा ! मला त्यांत लाज ती कसली वाटावयाची ? ' हे नळराज ! या व या दमयंतीला स्वस्त्री ह्मणून स्वकरीं घरा, ' असें मी कांहीं काळानें सांगेन. आजच सांगवत नाहीं. नळराज मला वरून आपलीशी करीपर्यंत मला लेखनद्वारांच सुख करून घेतलें पाहिजे. (चवथा अर्थ.) नळ हा देव असला तरी दैवी लिहिलें असेल त्याप्रमाणें कांहीं काळानें त्याचें प्राप्तिरूप सुख होईपर्यंत मला निर्लेज्जता येण्याला मी तो पाणिग्रहण करण्यास योग्य आहे, असें सांगेन काय ? तात्पर्य कीं, ' तुला नळ हा वर आवडला कीं नाही ' ह्मणून तूं पूर्वं श्लोकांत विचारिलें, तर स्त्रिया अमुक वर आवडला असें कधीं सांगत असतात काय ? असें सांगण्याला त्याला लाज नाही काय ? देव असले तरी सांगणार नाहीत. ' असें दमयंतीनें उत्तर दिलें. ह्यांत लाजेमुळें सांगत नाहीत पण मनांतून तसेंच असतें असें सुचविलें. ह्यांत मला नळच इष्ट आहे, असें दमयंतीनें दर्शविलें. "

नळाच्या विरहानलानें होरपळलेल्या दमयंतीचें कवि वर्णन करतो.—

श्लोक.

“ न रंजे कारंजें निरखुनि फणी ते फणफणी ।

मुदेनें मोदेना नळगुणगणीं जे गुणगुणी ॥

न बैसे जे सेजे वारि न परिसे जे शुक्रगिरा ।

न नाहे मानाहे न धरि ललना हेतु दुसरा ॥ १ ॥ ”

या एका श्लोकांतच प्रियकराच्या विरहानें व्याकूल झालेल्या विरहिणीच्या अवस्थेचें चित्त कवीनें अगदीं हुबेहुब रंगविलें आहे ! आमच्या वाचकांपैकी ज्यांनीं नाथांचें रुक्मिणीस्वयंवर वाचिलें असेल त्यांस वरील श्लोक वाचून कृष्णविरहानें विद्ध झालेल्या रुक्मिणीची आठवण झालीच असेल ! रुक्मिणीस्वयंवराचें व दमयंतीस्वयंवराचें बहुतेक अगदीं सादृश्यच आहे. इकडे विदर्भराजाधिपतीची कन्या केवळ नळाच्या सौंदर्याचें व गुणाचें वर्णन श्रवण

करूनच मदनविहल झाली, तिकडे ही विदर्भेश्वराचीच कन्या कृष्णगुणानु-
वाद ऐकूनच त्याच्यावर अनुरक्त झाली. इकडे दमयंती व नळ या उभय-
तांत दैत्यांचे काम हंसाने केले तिकडेही रुक्मिणीचा मनोदय एका हंस
मनुष्यानेच [हंस ह्यणजे श्रेष्ठ व मनुष्यजातीत ब्राह्मण हीच जात श्रेष्ठ
आहे, ह्यणून याठिकाणी सुदेव ब्राह्मणाला हंस असेच ह्मटले आहे]
कृष्णाला जाऊन कळविला. इकडे इंद्रासारख्या सुरेश्वरास धाड्यावर बसवून
दमयंतीने नळाच्या गळ्यांत माळ घातली, तिकडे शिशुपालासारख्या
राजांच्या तोंडास पांने पुसून श्रीकृष्ण रुक्मिणीस घेऊन गेला ! असो.

दमयंतीस नळाचे ध्यान लागून ती मूर्च्छित पडली असता, तिची आई
तेथे धांवत आली. दमयंतीला कांहीं दुखणे झाले आहे असे समजून ती
कांहीं औषधपाणी देण्याची धांवाधांव करून लागली तेव्हां—

आर्या गीति.

“ ते शीतलोपचारीं जागी झाली हळूच मग बोले ।

औषध नळगे मजला परिमुनि जननी वरें ह्यणुनि डोले ॥ १ ॥”

याठिकाणी नळप्राप्तीने मी बरी होईन असे मुचविणे असून तिला गुरु-
जनासमोर तसे स्पष्ट ह्यणण्याला लाज वाटू लागली; ह्यणून कवीने तिच्या
करवी 'नळगे' या श्लेषयुक्त पदाची योजना केली. याठिकाणी कवीचे
अवर्णनीय चातुर्य दिसून येते.

स्वयंवराच्यावेळीं दमयंती राजसभेमध्ये वर निवडण्याकरितां आल्यावर
जिला तेथे जमलेल्या राजांची चांगली माहिती असून जी मोठी चतुर
होती अशी तिच्याबरोबर असलेली तिची शारदा नामक सखी तिला
राजांची माहिती सांगते.

श्लोक.

“ हा राजा ऋतुपर्ण नाम धरिता हारावली कंधरीं ।

हा राहे शरयु समीप नगरीं हा राजसे आदरीं ॥

हा राजीवदलाक्ष सद्गुणनिधी फारा जनांचा महा ।

थारा हाच वरीं, रिपूंशि परते साराव्याचा पहा ॥ १ ॥ ”

अशाप्रकारे शारदेने पुष्कळ राजांची नामावली घेतली; परंतु तिला
त्यांपैकी एकही पसंत पडला नाही. अखेर जेथे इंद्र, अग्नि, यम व वरुण
नलरूप धारण करून बसले होते व जेथे खरा नळही बसला होता तेथे ती
आली. तेव्हां शारदा तिला त्यांची माहिती करून देत आहे.—

“ ज्यांची पदें धरिति देव शिरोललामी ।
 स्वाराज्य जो मिरवितो गजराजगामी ॥
 जो वज्रपाणि बहु लोचन कांति भारी ।
 हा पाहिजे तरि वरीं नळरूपधारी ॥ १ ॥
 साहील कोण सजणे बहु तेज याचें ।
 मध्यस्थरूप धरितो हरिचे यमाचे ॥
 स्नेहा धरी अधिक होय तमासि वारी ।
 हा पाहिजे तरि वरीं नळरूपधारी ॥ २ ॥
 संपूर्ण ते समज यास्तव दक्षिणाशा ।
 पाप्यांस दंड धरितो करितो विनाशा ॥
 देहीं जया मिरविते घनकांति भारी ।
 हा पाहिजे तरि वरीं नळरूपधारी ॥ ३ ॥
 आधार हाच सजणे बहु जीवनाचा ।
 रक्षी दयेंकरुनि मान ऋषीजनाचा ॥
 यादांस फार ह्मणती जन सौरूपकारी ।
 हा पाहिजे तरि वरीं नळरूपधारी ॥ ४ ॥
 होतील नंदनविलास जयास तो हा ।
 आहे धनंजय हि धर्महि जाण तो हा ॥
 रत्नाकरिं तुज विराजवितां विहारी ।
 हा पाहिजे तरि वरीं नळरूपधारी ॥ ५ ॥”

“ प्रथम श्लोकांत शारदेनें इंद्राला ‘ बहुलोचन ’ हें विशेषण जोडिलें आहे. यावरून तिनें दमयंतीला असें सुचविलें कीं, इंद्र हजार डोळ्यांचा आहे अर्थात् तो कुरूप असल्यामुळें वरण्यास अयोग्य आहे. द्वितीय श्लोकाच्या आरंभीच अभीच्या तापाची असह्यता सुचवून तो वरण्यास योग्य नाही असें तिला सुचित केलें. तिसऱ्या श्लोकांत ‘ घनकांति ’ ह्या शब्दांनीं यम काळा आहे, असें सुचवून तो तुला वरण्यास अयोग्य आहे, असें दर्शविलें. चवथ्या श्लोकांत वरुण इतरांचे बरे करण्यांत सर्वदा गुंतलेला असतो व त्यामुळें त्यास स्वतःच्या पत्नीशींही बोलण्यासवरण्याला वेळ होत नाही असें सुचवून तो तुला वरण्यास योग्य नाही, असें सुचविलें. पांचव्या श्लोकांत तर कवीनें अगदीं कमाल करून सोडली आहे. या श्लोकांत त्यानें आपली

सर्वत्र चतुरस्रता ओतली आहे असा भास होतो. ह्या श्लोकांत कवीने वरच्या चारही देवांचे गुण नळामध्ये आहेत असे शारदेकरवीं दमयंतीस कळविले आहे. ' नंदनविलास ' शब्दाने इंद्रता सुचविली. इंद्राकडे नंदनवनांतले विलास व नळाकडे आनंदकारक विलास. ' धनंजय ' शब्दाने अशिता सुचविली. ' धनंजय ' असे अशीचें नांव आहे; तसा नळही आहे. नळपक्षी ' धनंजय ' या शब्दाचा अर्थ पुष्कळ द्रव्य भिळविणारा असा ध्यावयाचा. धर्म हें यमाचें नांव आहे. नळही धर्म ह्यणजे नीतिमान आहे; ' रत्नाकरि विहारी ' ह्यणजे समुद्रांत राहणारा वरुण आहे, तसा नळही आहे. नळपक्षी रत्नाकरि ह्यणजे रत्नांच्या खाणींत (रत्नसमुद्रायांत) विहारी ह्यणजे खेळणारा, ह्यणजे ज्यापाशीं पुष्कळ रत्ने आहेत असे सुचवून नळाकडे वरुणता सुचविली; परंतु वरुणाला स्वपत्नीशीं बोलण्याचाळण्यालासुद्धां वनत नाही, असा वरती वरुणाचें वर्णन करितांना त्याकडे दोष सांगितला आहे, तो दोष नळाकडे न यावा ह्यणून ' तुज विराजविता ' असे विशेषण दिले आहे ह्यणजे ह्यावरून तुला तो रत्नांच्या अलंकारांनीं मढवून काढून खुश ठेवील असे सुचविले. " नळरूपधारी " ह्यणजे नळाचें रूप धारण करणारा असा वरती चार श्लोकांत अर्थ घेऊन येथे ह्यणजे पांचव्या श्लोकांत ' रूपधारी ' ह्यणजे सुरूप नळ असा ध्यावयाचा. "

अशाप्रकारची संश्लेषकविता मराठींत फारच थोडी आढळते. श्लेषरचना करण्यांत तरी निदान रघुनाथ पंडितांचा हात धरणारा कवि मराठींत दुसरा कोणीच झाला नाही; असें ह्यटल्यवांचून आमच्यानें रहावत नाही. असो.

अशी चमत्कारिक कविता उतरून घेण्याजोगी पुष्कळच आहे, परंतु ती घेतली असतां मजकूर फार वाढे. हें आरुघान संस्कृतांत ' नैषध ' ह्यणून जें उत्तम काव्य आहे, त्याच्या आधारानें व तोच नमुना घेऊन रचिले आहे; व याला खालील श्लोकाचा चांगला आधारही पग आहे.—

श्लोक.

" लोकीं सौरभ काव्य नाटक कलालंकारचूडामणी ।

सर्वा नैषधविद्वदौषध असे विख्यात वाग्धोरणी ॥

हे त्याचीच टिका टिकोनि घटिका ऐकेल जो आदरें ।

बोले त्या रघुनाथ पंडितकवी भेटे हरी सादरें ॥ १ ॥ "

अमृतराय.

अभंग.

“ घेई घेई माझे वाचे । गोड नाम विठोबाचें ॥ १ ॥

ढोळे तुह्मी घ्यारे सुख । पहा विठोबाचें मुख ॥ २ ॥

तुह्मी आईका रे कान । माझ्या विठोबाचे गुण ॥ ३ ॥

मना तें धांव घेई । राहीं विठोबाचे पायीं ॥ ४ ॥

तुका ह्मणे माझ्या जीवा । नको सोडूं या केशवा ॥ ५ ॥ ”

हा तुकोबारायांनीं आपल्या पंचेंद्रियांना केलेला उपदेश कितीतरी प्रेमळ आहे ! परंतु तो आह्मां विषयीजनांना काय उपयोग ? पारमार्थिकांनाच त्याचा उपयोग. वस्तुतः प्रत्येक मनुष्य जर आपल्या इंद्रियांचें नियमन करून त्यांना वरील अभंगांत सांगितलेल्या कामाकडे लावील तर किती बहार होईल ! असें केल्यावर त्याला ‘नराचा नारायण व्हायला कितीसा वेळ लागणार ? परंतु आह्मां प्रापंचिकांची दृष्टि वरील उपदेशाचे अगदीं उलट असते. पारमार्थिकांची रसवंती रामनामांत नेहमीं रंगलेली असते परंतु आह्मांस एकमेकांच्या उखाळ्यापाखाळ्या काढून वर्दळीस येण्यापलीकडे दुसरा रस गोड लागत नाही ! त्यांचे नयनचकोर परमेश्वराच्या मुखचंद्रापासून स्त्रवणाच्या अमृताचें पान करण्यांत निमग्न असतात; परंतु आमची दृष्टि विषयावर व स्वार्थावर नेहमीं टपलेली असते ! त्यांचे कान भगवंताचे गुणानुवाद श्रवण करण्यांतच काय तें सुख मानतात; परंतु आमच्या कानांना अचकट विचकट व विषयपर गाणीं ऐकण्यापलीकडे दुसरा व्यवसाय माहीत नसतो ! त्यांचा मनोभ्रमर भगवत्पादारविर्दां रुंजी घालण्यांतच एकसारखा तल्लिन झालेला असतो; परंतु आमचें मन “ आजचा दिवस बरा चैनीत गेला, आतां उद्यांचा कसा जाईल ” या विवंचनेंतच रात्रंदिवस तळमळत असते ! त्यांचा जीव परमेश्वराकडे ओढ घेत असतो; आणि विषयमुखाला लालचावलेल्या आमच्या जीवाला स्त्रीदर्शनाशिवाय चैन पडत नाही ! तात्पर्य आमचें वर्तन प्रत्येक बाबतींत त्यांच्या अगदीं उलट असते. ‘मृत्युलोकीचें सारेंच उफराटे’ असा ज्ञानेश्वरांनीं जो सिद्धांत वरून ठेविला आहे त्याला बाध कोण आणणार ? साधुसंतांनीं आपला अनुभव आह्मांवरितां बोधरूपानें सांगून ठेविला आहे. पण त्याचा आह्मी उपयोग करून घेऊं तेव्हां ना ?

बोधासारखा हितकारी असा दुसरा मेवा नाही; पण तो कोणाला ? चाखील त्याला ! श्रीसमर्थानीं दासबोधासारखा अनुमत्त ग्रंथ लिहून त्यांत सर्वांच्या उपयोगी पडेल असाच बोध ग्रथित केला आहे; पण त्याचा खरा फायदा कल्याणस्वामींनीं किंवा शिवबांनीं जसा घेतला तसा अन्य कोणी घेतला आहे काय ! तुकोबारायांनीं भाराभर अभंग लिहिले व त्यांचें आज-तागाईत हजारों तेळी-माळी-कोळी पाठांतर करीत आले आहेत पण त्यांचें चीज करणारे निळोबारायांसारखे हरीचे लाल किती सांपडतील ! कवि-वर्य मोरोपंतांनीं आर्यांना आर्यवाणीनें उपदेश केला पण त्याची खरी चव पांगारकरांसारखे एकदोन असामी सोडून बाकी कितिकांनीं घेतली ? शाळे-मध्ये पंतोजी व घरींदारीं गुरुनन, ' शिवी कोणां देऊं नये, कोणासंगें भाडूं नये ' असें पोरान्या नित्य कार्नी कपाळीं ओरडत असतात; पण त्या सांगण्याप्रमाणें अगदीं पाय फुंकून चालणारीं मुलें आजमितीला किती आढळतील ? फार तर बोटावर मोजण्याइतकींच. एका कानानें ऐकून घेऊन दुसऱ्या कानानें सोडून देणारींच फार ! अशी जरी वस्तुतः स्थिति आहे तरी उपदेश करण्याचें काम कोणी सोडून दिलें आहे काय ? अर्थात् नाही. पेरलेलें बीं जसें सगळेंच वाया जात नाही किंवा भुईवर पडलेलें गोमय जसें माती घेतल्याशिवाय रहात नाही त्याच न्यायानें जनसमूहाला केलेला उपदेश अगदींच वाया जात नाही. तदनुरूप वर्तन करणारे काहींजण तरी सांपडतात; ह्मणून ' आपल्यापुरतें काम आपण करावें,' हें तत्व साधुलोक पाळल्याशिवाय रहात नाहीत; परंतु तसें करतांना त्यांची दृष्टि फडकडे मात्र नसते. असो तात्पर्य, कल्याणस्वामी, शिवबा, निळोबाराय यांसारखीं उपदेशाचें खरें चीज करणारीं माणसें अलीकडच्या काळांत फार दुर्मिळ होत चाललीं आहेत, हें फार शोचनीय आहे प्रस्तुत चरित्रनायकाचे अंगीं उपदेशग्रहणशक्ति किती जबर होती व त्यामुळें त्यांच्या जीवनचरित्रांत कसा फरक पडला, हें पुढील भाग वाचला ह्मणजे लक्ष्यांत येईल,

अमृतराय औरंगाबादेस रहात असत. हे जातीचे देशस्थ ब्राह्मण यांच्या मातापितरांविषयी व जन्मकालाविषयी काहींच शोध लागत नाही. औरंगाबादेस विसामोरो ह्मणून एक मोगलसरकारचा मुत्सद्दी होता; त्याचे पदरी हे होते. याचा स्वभाव फार थड्डेखोर असे. असें सांगतात कीं, ह्यांनीं मध्वमुनीश्वर ह्मणून एक साधु होता त्याची थड्डा केली; त्यावरून त्यांनीं त्यांस बोलावून नेऊन बोध केला कीं, ईश्वरानें तुला अमृततुल्य वाचा दिली आहे

व तुझ्या आईचापांनीं तुझे नांवहि तसेच ठेविलें आहे, तर तूं आपल्या वाणीचा असा व्यय करून ती विफळ करितोस, त्यापेक्षां तिची जर ईश्वर-स्तवनाकडे किंवा लोकोपकाराकडे योजना करशील तर फार चांगलें होईल. हा बोध ऐकून अमृतरायास पश्चात्ताप झाला. तेव्हांपासून त्यानें मध्वमुनीश्वर ह्यांस गुरु करून आपलें लक्ष्य परमार्थसाधनाकडे लाविलें.

मध्वमुनीश्वरांची महाराष्ट्रकविवृंदांतील उत्तमांत गणना होत असल्यामुळे त्यांच्याबद्दल येथें चार शब्द लिहिले असतां ते अप्रासंगिक होतील असे वाटत नाहीं. महाराष्ट्रचरित्रकारांनीं यांची हकीकत अगदीं भिन्न भिन्न अशी दिलेली आढळते. महिपतीबोवा ताहराबादकर यांनीं आपल्या भक्तिलीलामृताचे शेवटीं या साधुपुरुषाचे चरित्र दिलें आहे, ते ह्मणतात— 'मध्वमुनी हा जनस्थानचा ह्मणजे नाशीकचा रहाणारा. यास पांडुरंगाचा साक्षात्कार होता. याची कविता साधी असून अत्यंत प्रेमळ आहे. तो उत्तम कीर्तन करी. कीर्तनांत तो स्वतःचीच कविता ह्मणत असे. मुंघईत कान्होजी आंग्रे ह्मणून एक सरदार होता. तो फार धर्मशील व उदार असून आख्यायेल्यांचा फार आदरसत्कार करीत असे. त्याचे पदरीं चौदाशें पंडित होते. त्यांत मास्करराय मुख्य पंडित होता. त्याला प्राकृतभाषेत केलेले ग्रंथ आवडत नसत, यामुळे तो प्राकृत कीर्तन करणाऱ्या हरिदासांचा फार द्वेष करी. एकेदिवशीं मध्वनाथ फिरत फिरत कान्होजीकडे गेले. त्यानें मध्वमुनीच्या कीर्तनाचा वेत करविला. रात्रौ कीर्तनप्रसंगीं मध्वमुनींनीं प्राकृत कविता ह्मटल्यावरून मास्कररायास फार क्रोध आला. नंतर नाथांचा व त्या पंडितांचा मोठा वाद झाला. त्यांत मास्कररायांना हार खावी लागली.

औरंगाबादेत लक्ष्मणपंत ह्मणून कोणीएक ग्रहस्थ होता. तो मध्वमुनींच्या मार्गे टाळकरी असे. कांहीं कारणानें त्याच्यावर सरकारची इतराजी झाली व ह्मणून त्याला तुरंग पहावा लागला. तें वृत्त ऐकून मध्वमुनींना फार वाईट वाटलें. त्यांनीं एकाग्रमनानें परमेश्वराचा अगदीं धावा मांडिला. त्यावेळीं श्रीविठ्ठलांनीं काजीचे रूप धरून हाजीमहंमदखान नामक कोतवालास शासन केलें व लक्ष्मणरावास बंधमुक्त केलें. पुढें तो कोतवाल्ही विरागी होऊन फकीर झाला.

दृढापकाळामुळे मध्वमुनींना पंढरीची वारी होईना. तेव्हां त्यांना श्री पंढरीनाथांनीं दृष्टांत दिली की, 'आतां मीच तुझ्यासनिध येतो; तूं येथें येण्याचे व्यर्थ श्रम करूं नकोस. उद्धवभट्ट जोशी यांच्या आंगणात दीड

पुरुष खोळ खड्डा खण ह्मणजे त्यांत तुला माझी स्वयंभू मूर्ति सांपडेळ. ' त्याप्रमाणें खणून पाहिल्यावर त्यांना विठ्ठलरखुमायीच्या मूर्ति सांपडल्या. नंतर त्यांनी त्या मूर्तीची योग्यप्रकारें स्थापना केली. वृद्धापकाळी मध्वनाथ हे सेंदूरवाडें येथें रहात असत. '

राजारामचोवा प्रासादी आपल्या भक्तमंजरी नामक ग्रंथांत ह्मणतात; ' मध्वनाथाचा जन्म नीरानदीच्या तीरी ' कळबोली ' या गांवीं झाला. हे अश्वलायनशाखी ब्राह्मण. यांचा जन्म शिवरात्रीस झाला ह्मणून आईबापांनीं यांचें नांव ' महादेव ' असें ठेविलें. महादेवाची पांचवे वर्षीं मुंज झाली. पुढें यानें जांभूळवनांत श्रीदत्ताची तपश्चर्या केली. तेव्हां दत्तानेंच यास अनुग्रह दिला; व नांव मध्वनाथ ठेविलें. मध्वमुनीचा जन्म शके १६६२ शुक्ल संवत्सर माघ कृष्ण १४ स झाला. ' पुढील हकीकत वरीलप्रमाणें.

नरहरी धुंडिराज मालू हा आपल्या ' भक्तकथामृत ' नामक ग्रंथांत ह्मणतो — ' मध्वमुनि हा नाशिक येथें राहणारा. याच्या बापाचें नांव नरहरि व आईचें नांव द्वारावती. या जोडप्यास नवसासायासांनीं एक पुत्र झाला. त्याचें नांव त्यांनीं व्यंबक असें ठेविलें. सातारकर शिवाजी महाराजांचे जवळ हा कांहीं दिवस होता. यास प्रारंभी व्यंबक गोसावी असेंच ह्मणत. यानें तिसामोरोचा आश्रित अंबाजीपंत या नांवाचा होता, त्यास अनुग्रह देऊन त्याचें नांव ' अमृतराय ' ठेविलें व त्यास परमार्थमार्गास लाविलें. हा व्यंबक गोसावी शेंदूरवाडें या गांवीं रहात असे. याठिकाणीं मध्वाचार्यांची व यांची गांठ पडली. आचार्यांनीं याचे पुढें ' मध्वमुनि ' असें नांव ठेविलें; व तेव्हांपासून हा मध्वमुनि याच नांवानें प्रसिद्ध आहे. '

मध्वमुनीचा समाधिकाल शके १६९६ विरोधि संवत्सर, मार्गशीर्ष शुद्ध प्रतिपदा असा अलीकडील शोधकलोक मानतात. अशाप्रकारें मध्वमुनी-संबंधी ज्या हकीकती प्रसिद्ध आहेत त्यांचा एकमेकीशीं मेळ बसत नाहीं. तथापि त्यांच्या कवितेबद्दल कोणाचा मतभेद नाहीं. सर्व महाराष्ट्र ग्रंथकारांत मध्वमुनीची रसवंती अति रसाळ ह्मणून महशूरच आहे. याचीं पदें ज्याला माहीत नाहींत असा हरिदास बहुतकरून सांपडावयाचाच नाहीं. ' धनेश्वरचरित ' या नांवाची यांनीं एक लहानशी ओवीबद्ध गोष्ट लिहिली आहे. ही धनलोभ्याची हकीकत फार गोड आहे. असो.

कटिबंध किंवा कटाव ह्मणून एक कवितेचा प्रकार आहे. अमृतरायांची बहुतेक कविता याच वृत्तांत आहे. वामनाचा जसा श्लोक किंवा तुकारामाचा

जसा अभंग अथवा मोरोपंतांची जशी आर्या तसा अमृतरायांचा कटाव. आजपर्यंत अमृतरायांच्या कटावासारखा कटाव कोणत्याही कवीना साधला नाही. त्यांनी पदेही पुष्कळ केली आहेत. ते मोठे शीघ्रकवि होते. ते पद्य-रचना इतकी जलद करीत असत की, लेखकास ती लिहिण्यास अवकाश सांपडत नसे. त्यांची काही कविता पुराणांतील कितीएक प्रकरणांवर आहे व काही बोधपर आहे. यांच्या कवितेत अर्थगौरवापेक्षां शब्दगौरव विशेष आहे. परंतु ह्यांची वर्णन करण्याची शैली फार चित्तवेधक असल्यामुळे आणि त्याचप्रमाणे ह्यांच्या कवितेत प्रास व यमकें फार आहेत ह्मणून ती लोकांस फार आवडते. ह्यांनी काही कविता हिंदुस्थानी भाषेतही केलेल्या आहेत.

दामाजीपंतांची रसद, द्रौपदीवस्त्रहरण, शुकचरित्र, ध्रुवचरित्र, सुदामचरित्र, जीव-दशा, रामचंद्रवर्णन, गणपतिवर्णन, दुर्वासयात्रा इत्यादि लहानमोठे ग्रंथ त्यांनी केले आहेत. ह्यांवर प्रायः ह्यांनी कटाव राचिले आहेत.

अमृतरायांसंबंधीं याहून जास्त अशी कांहींच माहिती उपलब्ध नाही. त्यांच्या काव्याचें परिशीलन करतां असें दिसतें कीं, ते मोठे चतुर पंडित होते. त्यांचा स्वभाव रंगेल व विनोदी होता. सभाधीटपणा हा एक त्यांचा स्वाभाविक गुण असून ते विशेष निःस्पृह असत. त्यांचीं कांहीं कांहीं पदे इतकीं सुरस व सखोल आहेत कीं, तीं श्रोत्यांच्या व वाचकांच्या हृदयांचा भेद केल्याशिवाय रहात नाहींत. हे महाराष्ट्रांत असंत लोकप्रिय होऊन गेले; व ही लोकप्रियता होण्याचें मुख्य कारण त्यांचे अप्रतीम वक्तृत्व. ह्या महापुरुषांनीं कथेच्या रूपानें लोकस्थितीची उन्नति करण्याचें जणुंकाय अगदीं ब्रीदच बाधिल्लें होतें. त्यांची वक्तृत्वशक्ति इतकी मनोवेधक होती कीं, त्यांचें कीर्तन सुरू असतां श्रोत्यांच्या मनोवृत्ति प्रहरान्प्रहर सारख्या तळीन होऊन रहात असत. भाविकजनांच्या मनांत धर्म व नीती यांचीं तत्त्वे उत्तम-रीतीनें बिंबून प्रपंचाचा तिटकारा व परमार्थ संवादण्याची इच्छा हीं अत्यंत प्रबळ होत असत. इतकेंच नव्हे, तर दुर्जनांच्या पाषाणहृदयांनाही पाझर फुटून ते कुमार्ग टाकून सत्पथाकडे वळल्याचीं पुष्कळ उदाहरणें सांपडतात. त्याची कथा विशेष मनोहर होण्याचें कारण ह्याटलें ह्मणजे त्यांचें शीघ्र-चित्त होय. कोणत्याही आख्यानावर जरी कीर्तन चाल्लें असलें तरी तात्का-लीक कवीत्वस्फूर्तीनें त्यांच्या कीर्तनांस रंग भरल्याशिवाय कधींच रहात नसे. वाणी मधुर, भाषा सरळ व सुबोध, त्यांत पुन्हा यमकानुप्रासांची गर्दी मग काय पहावयाचें आहे. दुग्धशर्करेचाच संयोग तो; मोरोपंत ह्मणतातः—

“ कीर्तनसुखार्थं झाला अवतारचि अमृतराय जीवाचा ॥

भलत्या मुखांतुनि अशी सुरसखनि निघेल काय जी वाचा ॥१॥”

वरील आर्थेत पंतांनीं अमृतरायास बृहस्पतीचा अवतार असें झटलें आहे; ते योग्य नाही असें कोण झणेल ! त्यांची कविता वाचली असतां ते खरो-खरीच बृहस्पति होते असें वाटते.

असें सांगतात कीं, नानासाहेब पेशवे ह्यांनीं त्यांची एक कथा करविली होती, ती ऐकून त्यांस संतोष झाला, आणि त्यांनीं त्यांची फार प्रशंसा केली. ह्या गोष्टीवरून अमृतराय १५० दीडशें वर्षांपूर्वी होते असें दिसते.

त्यांनीं आपल्या गृहस्थीचें चित्र रेखाटलें आहे त्यांत एका श्लोकांत झणतात. आपली स्त्री कशी होती तर.—

“ दारीं देत कडी सदां कडकडी बोले महा वांकडी ॥

दाणे चोरुनि फांकडी न कळतां घेते मुळे कांकडी ॥

खाते ती जासि माकडी वसवसा दांतीं दिसे खेकडी ॥

यायोगं अमृतेश्वरासि रुचली गंगातीरीं झोंपडी ॥ १ ॥ ”

यावरून असें दिसते कीं, ‘ अमृतरायांची पत्नी अंथत कर्कशा व जाचक स्वभावाची होती. तिच्यापामून त्यांना सुखप्राप्ति कधीच झाली नसावी. हा तिचा दुःस्वभावच बहुतेक त्यांच्या निस्सीम वैराग्यवृत्तीस कारण झाला असावा असें वाटते. त्यांनीं घरदार सोडून गंगातीरीं झोंपडी घातली होती व तेथेंच ते जाऊन राहिले होते असें वरील श्लोकांत स्पष्टच झटलें आहे. असो. त्यांनीं शके १६७५ त आपल्या देहाचें विसर्जन केलें असावें, असें अधुनिक महाराष्ट्र पंडितांचें मत आहे.

अमृतरायांच्या व मध्वमुनींच्या काव्यांतील बेंबे.

अमृतरायांचे कटिबंध फारच लांब लांब आहेत. एक एक कटाव पांच पांच सहा सहा चौकांचा आहे. त्यामुळें येथें संबंध उतरून घेतां येत नाही. दुर्वासऋषि लळ करण्यास आले तेव्हां द्रौपदीनें कृष्णाचा धांवा केला त्याविषयीं अमृतरायानें वर्णन केलें आहे.—

“ तंव ते द्रौपादि वृंदावनिं जाऊनि वृंदापतिवृंदारकजनवृंदबंध जो,
वृंदानायक वृंदावनिं ज्या वास निरंतर, प्रार्थिति सुंदर, दनुजभयंकर,

रूपमनोहर, नामचि मुरहर, तेंचि ब्रह्मनिर्गुणनिरामय, निर्विकल्पनिः-
संगनिरन्वय, निर्भयचिन्मय, व्यक्ताव्यक्तचि येडानि राहे त्याप्रति बाहे,
धांव धांव वा तूं श्रीरंगा, अद्वयरंगा, भवभयभंगा, तूं निःसंगा, षड-
रिपुनाशन महाशौर्या, उत्पत्ति-स्थिति संहतिकार्या, साक्षी तूं या
पर्याये पाहातां निजनिपुणा, एकवेळ दावि तूं चरणा करि की करुणा
कैवारी तूं पांडवप्राणा— ”

असेच दुसऱ्या एका कटिवंधांत त्यांनी ईश्वराचें यथार्थ व गोड वर्णन
केलें आहे.—

“ जो सज्ञ समर्थ सनातन सर्वोत्तम सर्वेश सर्वगत सर्वसाक्षी,
सर्वांतरव्यापक, सर्वसखा हृदयस्थ सदा जवळीच असे, सकळांत
वसे, कवणा न दिसे परि कर्म शुभाशुभ पाहतसे, अधिकार असे,
फळ भोगितसे, हरि दूर नसे,—”

“ जीवदशा ह्मणून त्यांनी एक सुंदर कटाव केला आहे. तो फारच
मजेदार आहे. त्यांत गर्भावस्थेपासून मरणापर्यंत मनुष्याच्या आयुःक्रमांत
घडून येणाऱ्या गोष्टींचें फारच बहारदार वर्णन केलें आहे. तो येथें संबंध घेतों.

“ सज्जनहो निजगुज आपुळें उमजाना, हरिलार्गि भजाना ॥ धृ० ॥
नऊमास गर्भांत सांपडे, मूत्र-मलादिक फार सांकडें, तनुसि तांडिति
जंतू कीडे, बहु श्रमानें बाहेर पडे, स्मरण मुळीचें सर्व विसरला,
सोहं कोहं रडूं लागला, दिवसां मासां वृद्धि पावला, क्षणक्षणा
अपघात चूकला, धनमदगर्वें फार दाटला, अहंपणाचा पूर लोटला,
पांचा विषयांमाजि बाटला, पापाचरणें मनीं काटला, भला थाटला,
संसार अपार, थोर करितो कारभार, महाल मुलुख जागीर इजारा,
कमाविसदारी, भारि पसार सावकारी, हत्ती घोडे सैन्य शिवीका,
बा पोषाख कानि चौकडा, सुंदर वनिता प्रिया न वोढा, शहाण-
पणाचा गर्व गाढा, मनसोब्याचा करी निवाडा, वाडा रंगीत रंग-
महाल, सोनेरी बैठका, जरी भर्जरी तमाम एने, काम मुलायम,
फिरंगाणी विलोरी फाणसें, मिनेगारि किनखापी पढदे, खणोखणीं
रेशमी गाळिचे, बागबगीचे, राग-रंगा गुंग बेटा, निसंग मोठा,

अभिमानाचा चढला ताठा, उन्मत्त खोटा, धर्माविषयी फार करंटा, त्याच्या बंधुंनि धरल्या वाटा, अग्नि तस्कर करिति चपेटा, आटापीटा, राजदंड ऊदंड उदले, भंड निघाले, लंडपणें प्रचंड भोगिलें, परोपरीची छीथ अवधी, मारामारी जेरबंद कडाकड सोटे मारी, कमचा पाठीं उडती भारी, या या परिचे जाच शरीरीं, हृदयीं मस्तर्कि शिळा भारी, वोढितां जड खोडी वेडी, पायिं रोकडी, प्राप्त देहुडी, तरी येइना कवुल कवडी, अधिकारी घरदार सांवडी, सर्वहि नेळीं घोडींपीडीं, उरली नाहीं एकही कवडी, पहिली होती विनी वांकडी, शालजोडिला शेला जोडी, देवद्विजगुरु तडीतापडी, त्यांसि क्रोधें फार झडाडी, ईश्वर त्याची मस्ती मोडी, आतां कैची उप्पर माडी, देशधडीवर गुढी लाविली, दुष्कर्माचीं अत्रें दाटलीं, पहा पहा रे डोळे उघडुनि, पुढे यातना यम-लोकींच्या, नानापरिंच्या, जाणोनि ऐथेंचि कां सावध व्हाना, हरिलार्गि भजाना ॥ १ ॥ ”

भाऊबंदकी मोठी कठीण आहे. तिच्यापार्थी मनुष्याचे कसे कसे हाल होतात याचें वर्णन कविरायांनीं वरील कटावांत थोडक्यांतच पण फार बहारदार केलें आहे.

सुदामचरितांत रायजी सुदामदेवाचें वर्णन करितात.—

“जाहले हातपाय त्या नळ्या, नाडी दिसती वरी वेगळ्या, सुकलें मांस पडल्या वळ्या, नखि वेष्टियल्या आंगोळ्या, उपोषणें चिरकालें झालीं, सरकालें अंगाचीं वाळुनि, देह तपें जाहलासे जर्जर, उभा अस्थिचा केवळ पंजर, तो भूनेर्जर, निगमागर्भ कृश दुर्भर, बोटीं दर्भ पवित्र, सदा मुखीं स्तव, ब्रह्मसूत्र सित गळां, परि निबर दोडका, तेंवि रोडका, धम जोडका, अडका जवळि नाहिं तथापि—”

पुढें उभयतांच्या भेटीच्या वेळें कवि वर्णन करितात.—

‘चौथें मुक्त द्वार हरीचें, वेंघतांचि देखिलें हरीनें, लगबग लगबग, अंकीं रुक्मिणी, बसली ते पर्यकीं लोटुनी, उडी घालुनी, धांवत धांवत स्वयें येउनी, ब्राह्मणचरणीं मस्तक ठेवुनी, दंडवतानें मिठी घालुनी, उठीं उठीं ह्मणतांचि सुदामा, चहूं भुजीं कडकडुनि आळि-

गुनि, प्रेमबाष्प चारि लोचनी, स्फुंदत स्फुंदत कडे घेउनी, नाचत नाचत, पूर्ति नव्हे प्रियमूर्ति द्विजाची, निजासनी बैसविली ॥ श्री-कृष्णें मुदामजीला सोन्याची नगरी दिधली ॥ ”

पैशाशिवाय जगांत रहाणारांचें कांहीं चालत नाही. पैसा आहे तर सर्व कांहीं आहे. ‘सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति’ हें सुभाषित प्रसिद्धच आहे. सांप्रत सर्व आर्यावर्तच निष्कांचन झाल्यामुळें जवळ पैसा नमला ह्मणजे कसे काय हाल होतात याचा अनुभव बहुतेक सर्वांस आहे. त्याची व्याख्या करण्याची वस्तुतः आतां कांहीं गरज नाही. या पैक्यासंबंधीं रायजी ह्मणतातः—

पद.

‘अर्जि तुह्मी ऐका । सखि सहोदर ह्मणती पैका ॥ धृ० ॥ पैक्या-पासून कामकाज । पैका मिळवी बहुत व्याज । पैका मायेचें निज-बीज । पैका बहु रक्त महाराज । कागद रोखा ॥ सखि० ॥ १ ॥ पैक्यापासून कारभार । पैका हिंडवी दारोदार । पैका दुःखाचा डोंगर । पैका गर्वाचा सागर । बुडवी कटका ॥ सखि० ॥ २ ॥ पैक्यापासून पुराणश्रवण । पैका करी वेदपठण । पैका करी नृत्य-गायन । ज्याला पैका न मिळे कधी तो नित्य फिका ॥ सखि० ॥ ३ ॥’

पैक्यानें खिसा गरम असला ह्मणजे त्याची जगांत कशी चलती असते याबद्दल रायजी ह्मणतात.—

कटाव.

‘आहारे मूर्खा जन्मोनी काय केलें रे ॥ धृ० ॥ पैसा पाहूनि ह्मणती या जी, रौप्यपाट मांडिला बसाजी, वाजीवर गोमाशी ताजां, तैसे गुलाम करिती हांजी, अर्जा विनविति फर्जा, जैसा गुर्जर श्वानापरि धावती, या या ह्मणती, अडणीवरती सुवर्णताटीं, रत्नखचित वाड्या मांडुनि, पाट रुप्याचे, सोले ओले, मिरें धणें चमचमित फोडणी हिंगाची, ती भुकटी घालुनि तीक्ष्ण आमटी, दाटी जाहली पदार्थांची, पात्रीं शाखा चोखा, आंबे साखरलिंबें, दाळिंबाचे दाणे काडुनि, नीतळ शीतळ, पन्हें फुटाचें, तिखटमिठाचें, थालिपिठाचें, मिष्ठ बहु तें पिष्ट, बदामी वाटुनि ढाळी, भर्जा निराळी, घोंस दोडके, वांगीं सगळीं, घबळी विवळी, अणि पढवळी, मेथी पोथी केले, राय आवळे, भात

शुभ्र तो जिरेसाळिचा, खाजी करंजी, ध्याजी दाजी, आग्रह करिती
साखरमांडा, उंडा भरपणोचा धोंडा, तोंडापुरता घोळिति गोंडा ॥
आहा रे मूर्खा जन्मोनी का० ॥ १ ॥ '

याच विषयावर त्यांनी आणखी पद्य केले आहे, ते वरील कटावाहून
कांहीं अंशी सरसच आहे, असे दटले तरी चालेल. ते पद्य असे.—

पद.

' वा तुझा चालता काळ । खायाला मिळती सकळ ॥ धृ० ॥ हे
कोण बायकोचे साले । तुपाचेगळा घांस न मिळे । तांदुळ रांधियेले
मोकळे । केले बेंबीचे ऊखळ ॥ वा तुझा० ॥ १ ॥ हे कोण बायकोचे
मामे । घरांत वागती रिकामे । साखर शाल्योदन खाणे । भोजन-
भाऊ केवळ ॥ वा तुझा० ॥ २ ॥ बहिणी सासू घरासि यती ।
फराळाच्या पंक्ती बैसती । नाती कोरकोरून काढिती । सर्व मायेचा
गोधळ ॥ वा तुझा० ॥ ३ ॥ अमृतगय ह्मणे रे मूर्खा । किती भुळ-
लासी मायेच्या सुखा । अंती जाती एकटा नरका । भज सद्गुरु
दयाळ ॥ वा तुझा० ॥ ४ ॥ '

सद्गुरुचा लाभ झाल्याशिवाय जीवात्मा स्वानंदसाम्राज्यां विराजमान होत
नाहीं हे समजावून सांगण्याकरितां मध्वमुनीश्वर ह्मणतात.—

॥ पद ॥

' तो नर गति चुकला । स्वानंदातें मुकला ॥ तो नर० ॥ धृ० ॥
सद्गुरु-वर दा वागी । नाहीं नाहीं ज्याचे श्रवणी ॥ तो० ॥ १ ॥ शास्त्र
पाहूनि वक्ता । बोलत फार अनुभव नसता ॥ २ ॥ धर्म-वासना काहीं ।
ज्याचे मानसि तिळभर नाहीं ॥ ३ ॥ संततंग हरिभक्ति । क्षणभरी न
ये मनांत वि रक्ति ॥ ४ ॥ मध्वनाथ ह्मणे मात्र । सद्गुरु वाचुनि कैचा
देव ॥ ५ ॥ '

श्रीकृष्ण सर्व गाथी घेऊन चारायला निवाले त्या प्रसंगास अनुसरून हे
खालील पद आहे.

॥ पद ॥

मनमोहन मुरलीवाला । हृदयीं आला ॥ धृ० ॥

रुचली उंच घोंगाडि त्याला । प्रिय कोमल तुळशीचा पाला ।
चारित वृंदावनिं वत्साला । वाटे प्राणसखा हा चिमण्या गोप
मुलांला ॥ १ ॥

गोगस गोप वधूंचें प्याला । ढेंकर देउनि उदरीं धाला ।
चिन्हें शुभ्र दिसति अधराला । त्याहुन वरि कलगी तुरा खुलला
गुछाला ॥ २ ॥

पाहुनि वत्स ब्रजवनितांला । करतळिं ठेवित दहींभाताला ।
अंगुलिकांवरि शाकफळाला । कांखे वेतादी हरि खोंवित जठरीं
वंशाला ॥ ३ ॥

पाहुनि श्रीमत्भागवताला । आशय पुसुनि बरा संताला ।
भूमार्त्री भगवंताला । पाहतां अमृतेश्वर हरि अत्रघा एकाचि झाला ।४

या उभय गुरुशिष्यांच्या काव्योद्धीतून आणखी पुष्कळ सुंदर सुंदर
। त्रें वाचकांना दाखवितां आलीं असतीं, परंतु त्या उद्धीत दुसरी उद्दी
मारण्यास्तका आतां दम न राहिल्यामुळे निरुपाय आहे!

अनंतफंदी.

दुस्तर संसारसमुद्र ज्या नौकेच्या साह्याने सुतर भासतो, मनोभुवनाला आवृत्त करणाऱ्या अज्ञानतमाचे ज्या ज्ञानसूर्याने निवारण केले जाते, आस-बांधवांचे मायापाश ज्या कातरीने कातरले जातात, अंतःकरणांत व्यपनाच्या मडकलेल्या दुर्निवार्य आर्गांचे ज्या दयानलाने शमन करितां येते, आवि-व्यधीनी व तापत्न्यांनी त्रस्त झालेल्या जीवात्म्याला ज्या कल्पनेच्या सुखकर, शीतल व दाट छायेत विश्रान्ति मिळते, मुक्तिवस्त्राचा तंतु ज्या चातीतून निघतो, ती नौका, ती कातर, ती कल्पलता, ती चाती, ते दया-जल व तो ज्ञानसूर्य क्षणजे सत्संगति होय. अशा या सत्संगतीची महति गावी तितकी थोडीच. सत्संगति दुष्टबुद्धीचे निरमन करून चित्त निर्मल करते; त्याप्रमाणेच पापाचा सतत नाश करून सर्वत्रांवर दया करावयाला शिकविते. तात्पर्य सत्संगति या जगांत कोणते मंगलकृत्य करित नाही ! सर्व कांहीं करते ! 'तनु त्यागितां कीर्ति मागे उरावी' हाच प्रत्येकाचा जीवितहेतु असतो. हा जीवितहेतु साध्य करण्याकरितां प्रत्येक मानवप्राणी आपापल्यापरी घडपड व कष्ट करित असतो. ही घडपड व हे कष्ट सुयश-स्कर होण्याकरितां प्रत्येक मुविचाराचा आश्रय करावा लागतो; ह्या मुवि-चाराची उत्पत्ति आत्म्याशी दोन हितगुजाच्या गोष्टी बोलल्याशिवाय होत नाही व हितगुजाच्या गोष्टी पत्संगाशिवाय करतां येत नाहीत. या सत्सं-गाच्याच साह्याने अनंतफंदींना आपला कवितारूप कीर्तिध्वज दक्षिण-महाराष्ट्रांत अखंड फडकवितां आला आहे; तो वृत्तांत येणेप्रमाणे:—

या फंदी कविरायांचा जन्म नगर जि० पैकीं संगमनेर येथे शके १६६६ त क्षणजे सन १७४४ त झाला. यांच्या वडिलांचे नांव उपलब्ध नाही; जननीचे नांव राजबाई किंवा राणूबाई असे होते. यांचे उपनांव बोलव; हे यजुर्वेदी कौण्डिन्यगोत्री ब्राह्मण. यांचे पूर्वजांचा धंदा गोंधळीपणाचा व थोडाफार सराफीचा होता. यांनी लहानपणी कांहीं विद्याभ्यास केला की नाही हे समजण्याला जरी कांहीं मार्ग नाही तरी पण त्यांनी आपल्या नांवा-पुढे जोडलेल्या 'फंदी' या टोपण नांवावरून बरीच शंकेचे निराकरण होण्याजोगे असून त्यांच्या स्वभावाची परीक्षाही बरीच होण्याजोगी आहे. यांची वृत्ति मोठी रंगेलपणाची व महत्वाकांक्षी असावी असे दिसते. रा. रा. शंकर तुकाराम शाळिग्राम यांचेसंबंधाने असे क्षणतात की, "फंदींनी

आपल्या हातांनी लिहून ठेविलेली श्रीमाधवग्रंथाची प्रत आखाळा त्यांचे घरीच पहावयाला मिळाली ती अगदी खराच अक्षरांनी लिहिलेली आहे. ” वरील अभिप्रायावरून असें ह्याणवयास हरकत नाही कीं, फंदींचे शिक्षण यथायथाच झालेलें होतें; तथापि अशी जरी गोष्ट होती तरी यांच्या काव्या-वरून एवढें निर्विवाद सिद्ध आहे कीं, बहुश्रुतपणा, भाषानैपुण्य, वक्तृत्व व निस्पृहता हे अजब गुण लहानपणापासूनच यांचेठायीं होते. या आमच्या ह्याणण्याची सत्यता मर्मज्ञ व रामिक वाचकांना पृढील उतारे वाचले ह्याणजे कळून येणारी आहे. हे कीर्तन करण्यांत चतुर होते, इतकेंच नव्हे तर या कलेत त्यांचा हात धरणारा कीर्तनकार त्यावेळीं रामजोशांशिवाय दुसरा कोणी नव्हता. असो, फंदींची येवढी जी रूपाति झाली ती याच अप्रतिम गुणावरून होय पूर्ववयांत यांनीं जें कांहीं काव्य केलें तें उत्तम व अत्यंत श्रृंगारपर असून विषयाचें उद्दीपन करणारें आहे. यांस महासाधु भवानी-बोवा संगमनेरवर यांचे वरप्रसादेंकरूनच प्रथमतः कवित्वस्फूर्ति झाली असें सांगतात; ती गोष्ट अशीः— हे भवानीबोवा साधू एक अवलियावृत्तीचे पुरुष असत. यांची समाधि संगमनेरीं आहे. अक्कळकोटच्या स्वामीसारखाच यांचा प्रकार असे. हे कोणाला अपशब्द बोलले किंवा यांनीं कोणाला ताडन केलें कीं, त्याचें कल्याण स्वाम व्हावयाचेंच असें समजत असत. अशाविषयी लोक त्यांच्या पुष्कळ गोष्टी सांगतात. असो, फंदीबुवा लहानपणापासूनच खोडकर असत. त्यांच्या ब्राह्मणपणाबद्दल घरीं कधीं कागाळी आली नाही असा दिवसच जात नसे. ब्राह्मण मुलाच्या खोड्या कशा असतात याचा थोडाफार अनुभव बहुधा सर्वत्रांना असतोच. ही स्वारी एकदां घरांतून बाहेर पडली ह्याणजे दोन पावलेसुद्धां सरळ ह्याणून जायची नाही. समवयस्क मुलगा भेटला ह्याणजे—मग तो परिचित असो कीं अपरिचित असो—त्याची कांहीं खोडी केल्याशिवाय त्यांना चैन ह्याणून पडायचेंच नाही! त्याची एकादी नसती कुरापत काढून त्याच्या श्रीमुखांत तरी देतील, त्याचे कान तरी उपटतील, तंगडी तरी धरतील, निदान कांहींच सांपडेलें नाही तर त्याला चिमटा तरी घेतील; हातांत छडीबिडी असली तर मग विचारावयासच नको; तिला गरके देऊन एकाद्याची टोपी तरी उडवतील. अशा दोनचार मूर्ति जर एकत्र झाल्या तर मग ‘गाढवांचा गोंधळ व लाथांचा सुकाळ’ झालाच ह्याणून समजा! यावरून तात्पर्य एवढेंच काढावयाचें कीं, मर्दुमकी, तेज व विनोदसंमिश्र मायावीपण ह्याचें बाळकडू ह्या वयांतच

मानवाला पात्रेले दिसते. अपवादादाखल जर एकादें मेषरात्र आठउल्लेख तर तो झांकला वाण किंवा 'बावळी मुद्रा व देवळी निद्रा' या कोटीतला आहे असें समजावें ! अशांतूनच अजरामर कीर्ति करून जगाला भूषणभूत होणारा हैदर, क्लाइव्ह किंवा फंदीसारखा एकादा पुरुष निपजत असतो !

असो. फंदीचा असा प्रकार नेहमीं होता झणून आई एक दिवस थोडे रागें भरली. हे राजेश्री रुसून जे बाहेर गेले ते रात्री घरीं झणून परत आले नाहीत ! भवानीबोवांचे मठांत जाऊन निजले. दुसरे दिवशीं आई इकडे तिकडे शोधीत शोधीत भवानीबोवांचे मठांत आली तों सारी तेथें होती. मग घरीं येण्याविषयीं तिनें त्यांची पुष्कळ मनधरणी केली, परंतु हे हालेनात ! आईनें 'दादा, पुता करून' 'नारसिंह अवतार दाखवून' व किंचित् हाताचा ही प्रयोग करून पाहिला पण त्यांनीं तिला दाद झणून दिली नाही ! अखेर तिनें भवानीबोवांपाशीं मुलाचीं सर्व गाव्हाणीं सांगितलीं. तीं सर्व ऐकून घेऊन भवानीबोवा आपल्या विलक्षण तऱ्हेच्या भाषणांत त्यांना बोलले 'जा घरीं' नीव येथून,' तरी फंदीची स्वारी हलली नाही. मग एक धोंडा घेऊन ते त्यांच्या मार्गे लागले व शेवटीं तो धोंडा त्याजवर फेंकिला आणि फंदीस घालवून दिलें. याच दिवसापासून 'अनंतफंदी' स कवित्वस्फूर्ति प्राप्त झाली असें झणतात !

यापुढें फंदीनीं तमाशा आरंभिला व त्यांत ते स्वतःच्याच लावण्या झणत असत. त्यावेळीं यांचे तमाशांतील साथीदार एक 'मलकफंदी' दुसरे 'रतनफंदी' तिसरे 'राघवफंदी' आणि चवथे हे खुद्द 'अनंतफंदी' यांस 'फंदी' हें नांव पडण्याचें कारण असें सांगतात कीं, पूर्वीं संगमनेरास 'मलकफंदी' झणून कोणी एक फकीर होता; तो लोकांत नेहमीं चमत्कारिक रीतीनें वागत असें झणून लोक त्यास 'फंदी' असें झणत. त्या फकीराचा आणि अनंतफंदीचा फारच स्नेह व त्यावरून लोक यांस ही 'फंदी' झणूं लागले !

असो. पुढें हें फंदीचतुष्क तमाशा घेऊन एकवेळ होळकरशाईत गेलें. त्यासमयीं होळकरांचे राज्याची लगाम अहिल्याबाईनें हातीं होती. हें फंदी-मंडळ होळकरांची त्यावेळची राजधानी जी महेश्वर तेथें येऊन दाखळ होताच अहिल्याबाईनीं चाळीप्रमाणें कोणी विन्मुख जाऊं नये झणून यांचा एक दिवस रात्रवाज्यांत तमाशा करविला. फंदीचें कवन ऐकून तमाशा झाल्यावर त्या साध्वीनें यांस उपदेश केला कीं, तुम्ही ब्राह्मण असून अशा कर्मांत कवित्वबुद्धि खर्च करितां त्यापेक्षां हीच कविता स्वार्थ आणि परमार्थ

साधेल अशारीतीने प्रसिद्ध कराळ तर आपल्याबरोबर अन्यजनांचेही हिन होईल ! वरील गोष्टीवरून अहिल्याबाईची परमार्थावर दृष्टि कशी होती व तिला गुणांची व गुणीजनांची परिक्षा किती होती, हे उघड दिवते ! तिच्या सारखी साध्वी स्त्री निदान राजकुळांत तरी सांपडणे दुर्भिक्ष ! या बाईचे नांव ज्याला माहीत नाही असा एकमुद्धा भारतवासी जन आढळणार नाही ! प्रख्यात महाराष्ट्रभाषालेखक वि. कों. ओक या बाईबद्दल असे लिहितात की, “ आधीं दुनियेमध्ये चांगलीं माणसें फार थोडीं निपजतात. त्यांत राजे-रजवाड्यांच्या कुळांत तर फारच कमी. इतिहासाकडे पहावें तों क्रूर, दुष्ट, दुराचारी, मत्सरी व लोभी मनुष्यांच्या झुंडीच्या झुंडी दृष्टीस पडतात. काळ्या रेंतीच्या अफाट मैदानामध्ये जशीं मध्येच चार पांश मोत्ये चमकावीत तसें हे एक मोती आमच्या हिंदुस्थान देशांत ईश्वरीकृपेनें पैदा झाले होते, व त्याबद्दल प्रत्येक स्वाभिमानी पुरुषाला आनंद, प्रेम व आदर वाटला पाहिजे ! ” पुष्कळ इंग्रजी इतिहासकारांनी व आमच्या देशांतील त्यांच्या बगलबच्यांनी या साध्वीची व इंग्लंडची प्रख्यात राणी जी इलिझाबेथ तिची तुलना करण्याचा प्रयत्न केला आहे व इला तिच्या पंक्तीस नेऊन बसविले आहे ; परंतु आमच्या हीन दृष्टीला तर ही तुलना ‘ अग्नि व पाणी ’ यांच्या तुलनेसारखीच विपरीत दिसते, मग आमच्या दृष्टीतच कांहीं व्यंग असल्यास नकळे, कारण असें पहा, — अहिल्याबाईला आत्मस्तुति अगदी आवडत नसे व याचें प्रमाण पाहिजे असल्यास मोरोपंतांनी तिच्या स्तवन-पर ज्या कांहीं कविता केल्या होत्या त्या सर्व तिनें नदींत बुडविल्या हे होय ! इलिझाबेथ अत्यंत स्तुतिप्रिय होती. अहिल्याबाईला आपल्या सौंदर्याचा तिळमात्र गर्व नसे. इलिझाबेथला स्वसौंदर्याचा गर्व इतका अनिवार होता की, तिनें प्रत्यक्ष आपल्या ‘ मेरी क्वीन् ऑफ स्कॉट्स ’ नामक मावस बहिणीला कैद करून तुरुंगांत टाकले व तिचा अखेर भलतेच निमित्त पुढे करून शिरच्छेद केला. अहिल्याबाईनें गोरगरिबांस पुष्कळ दानधर्म केला. इलिझाबेथनेही दानधर्म केला पण तो कोणांस तर आपल्या प्रेमपात्रांस ! अहिल्याबाई आपला बराच काळ ईश्वरभजनांत व पुराणश्रवणांत घालवी. इलिझाबेथ आपला वेळ आपल्या प्रेमपात्रांशीं विनोद करण्यांत घालवी ! पतिनिधनापामून अहिल्याबाईनी रंगाचें पांवरूण वर्ज केलें होतें इतकेंच नाही तर तिनें राजभूषणांचा ही त्याग केला होता. इलिझाबेथ आपल्या प्रेमपात्रांच्या संगीत आजन्म कुवार राहिली व तिनें लोकांनीं आपणांस

सुंदर ह्मणवें ह्मणून देहाचे सर्व कांहीं चोजले पुरविले. अशाप्रकारच्या ह्या इंग्रजांनी व त्यांचाच 'री' ओढणाऱ्या एतद्देशियांनी केलेल्या तुलनेतील वास्तविक प्रकार निदान आढाळा तरी 'राजा बोले व दळ हाले' अशा-तलाच दिसतो, व याहून जरा कडक लिहावयाचें ह्मणजे 'बैल गामणा तर होय साहेब त्याला नववा महिना लागला आहे' अशापैकीच दिसतो !

असो, अहिल्याबाईंनी वरील केलेला सद्बुद्देश ऐकून फंदीची वृत्ति पाळ-टली व त्यांनी तात्काळ आपल्या हातीं असलेल्या डफाच्या कड्यावर बुक्की मारून तें फोडिलें. अहिल्याबाई तमाशाची विदागी देत असतां ती न घेतां स्वारी तशीच संगमनेरीं माघारीं आली व यापुढे फंदींनी तमाशा करावयाचा नाही असा निश्चय केला.

फंदींवा हा निश्चयदुर्ग ईश्वरीइच्छेच्या अढळ खडकावर न उभारला गेल्यामुळें ग्रामस्थमंडळींनी स्वामी अनंताच्या प्रातिवार्षिकोत्सवाचेवेळीं त्याच्या तळाशीं आग्रहाचा व भीडेचा सुरंग लावून तो ढांसळून पाडण्याचा यत्न केला व त्यांत त्यांना यश ही आलें. फंदींनी त्यादिवसापासून पुन्हां तमाशाला आरंभ केला. हा तमाशाचा क्रम पुनः पुर्ववत् चालू झाला नाही तोंच अहिल्याबाईंची स्वारी पुण्यास जाण्याकरितां संगमनेरीं आली. ही स्वारी ज्या रस्त्यानें जात होती त्याच रस्त्यावर माणसांची गर्दी त्यांच्या दृष्टीस पडली. ही गर्दी कशाची असा तपास करतांच 'येथें तमाशा होत आहे' अशी त्यांस खबर कळली. तमाशा कोण करित आहे असा शोध करतांच त्यांस अनंतफंदींचें नांव कळलें. त्यासरसीं त्या राजकारणी स्त्रीस पूर्वीचे गोष्टीची आठवण झाली व त्या झपाट्यांत त्या फंदींचें डोकें मारावें असा इरादा करून रागांनें माघारीं फिरल्या. फंदींस ही वार्ता कळतांच त्यांचा नूर एकदम खाडकन् उतरला, परंतु अशा आणीबाणीच्या प्रसंगीं ही त्यांच्या समयसूचकतेनें त्यांस दगा दिला नाही! त्यांनीं नर्तकांस व आपल्या साथी-दारांस तात्काळ तेथून घालवून दिलें व आपल्या मागे एक टाळकरी उभा वरून 'हरि तुझि मुरली घरघेणी' या मध्वमुनीश्वरांच्या प्रेमळ पदावर कीर्तनास आरंभ केला. अहिल्याबाई येऊन पाहतात तों कीर्तन चाललें आहे. त्यांना कीर्तन श्रवणाची मोठी होंस असे! त्या येऊन कथा ऐकण्यास बसल्या-वर फंदींनीं इतकी कांहीं बहार करून मोडली कीं, क्रोधानें अगदीं संतप्त होऊन आलेल्या अहिल्याबाई देखील अगदीं गार झाल्या. फंदींसारखा सुभाषीट वक्ता, अहिल्याबाईंसारखा प्रेमळ श्रोता व वेणुसुधेसारखें मनाचें

मनपणच नाहीसं करणारें करुणशृंगार रसपरिपूरित आख्यान ! मग काय ! दूधशर्करेचाच संयोग तो ! या आमच्या पुण्यशील साधवीनें फंदीस तात्काळ एक भरजरी पोषाख आणि सुवर्णाची कडी इनाम दिली ! कीर्तन करण्याचा विचार फंदीच्या मनास आजतागाईत कधी शिवलाही नव्हता, परंतु अशा दुर्घट प्रसंगांतून पार पाडण्यास जी कला त्यांच्या उपयोगी पडली तीच कला पुढें फंदीनीं शिवटपर्यंत चालविली ! आणि तमाशाचा नाद अजीबात सोडून दिला.

फंदीनीं कीर्तन करण्याचे कामांत फारच उत्तम लौकिक संपादन केला होता व याच अलौकिक गुणावरून त्यांचें नांव आज १०० शंभर वर्षे महाराष्ट्रांत सारखें दुमदुमत आहे. यांना आपल्या हयातीतच आपल्या कीर्तीचे पोवाडे महाराष्ट्रजनतेच्या तोंडून ऐकावयास सांपडले. असा हा अपूर्व सुयोग मीरोपंतादि एकदोन महाराष्ट्रकर्वीशिवाय इतरांस पहावयास मिळाला नाही ! होनाजीबाळानें फंदीवर एक पोवाडा केला आहे; तो असा.—

‘ फंदी अनंत कवनाचा सागर । अजिक ज्याचा हातखंडा ॥
चमत्कार चढूंकडे चालतो । सृष्टीवर ज्याचा झेंडा ॥ धृ० ॥ मूळ
संगमनेर ठिकाण त्याचा । कीर्ति उदय जैसा अर्का । नविन तऱ्हा
नारळी डोइला । पदर पागोट्याची फिर्की । वाचावंत संपत्ति सारखी ।
बहुतांचें तनमन हरकी । लागे लुंगे कवि भेदरले । अवघ्यांवर
त्याची गुर्की । समोर गातां कोणि टिकेना । मनामधिं बसली कर्की ।
धन ज्याचा हातचा मळ । केवळ तोच रुपयांचा हांडा ॥ चम० ॥
१ ॥ फंदी आनंदी छंदी वरदी । ब्राह्मण त्यावर गुरुकृपा । सर-
स्वती जिव्ह्याची अक्षयी । भंग नसे ज्याचा हरपा । कवन बहुत
उदरामधिं भरलें फणस जसा मोठा कापा । भाळीं त्रिपुंडी टिळा
केशरी । कस्तुरीचा वरती छापा । मोठमोठ्या राज्यांमधीं महशूर ।
जगजाहीर चारी तर्फा । भाकट विकट कवनांच्या चाली । नित्य
नव्या अक्षयिं थापा । विद्या अभिमान नाही जयाला । असा कंचा
धुंडा ॥ चम० ॥ २ ॥ नांवाचें चांदणें जगाचे । मुख्य मुख्य खासे
खासे । कीर्तनरंगीं झडा घालिती । मानवला सर्वत्रांशिं असे । पुढें
मागें ऐसा नसे दुसरा । मृत्युलोकिचा रहिवाशी । पहा रत्न पंधरावें
माता । धन्य जन्मली हो त्याशीं । असा पुरुष चिरकाळ असावर ।

गुणनिर्गुण पंडितराशी । होनाजिवाळ ह्मणे जगावा । बहुत हाळ आयुष्य
याशीं । अवीट ज्याची करणी ऐकतां । देहप्राण होतो थंडा । गुरव
त्याचे संगें सोबती । कुशल कला जाणे उदंडा । चमत्कार चहूंकडे
चालतो । सृष्टीवर ज्याचा झंडा । फंदी अनंत कवनाचा० ॥ ३ ॥

होनाजी बाळानें उदारबुद्धीनें फंदीचें जें हें वर वर्णन केलें आहे तें
अगदीं शब्दशः खरें आहे. फंदीची निस्पृहता वाखाणण्यासारखी होती.
हे बुवा एकेदिवशीं बेलबागेंत कीर्तन करीत असतां दुसऱ्या बाजीरावाचे
नानाफडणविसांच्या पश्चात् नवीन झालेले कारभारी सदाशिव माणकेश्वर
हे तेथें देवदर्शनास आले. हे नवीन कारभारीसाहेब पहिल्यानें हरदास होते,
शिवाय हे कविता पण उत्तम करीत असत. त्यांनवर ह्या रावबाजी महाराजांची
मर्जा प्रसन्न झाली व त्यांनीं सर्व राजसूत्र त्यांच्या गळ्यांत बांधिलें. तेणें-
करून यांची कवित्वबुद्धि तर लोपलीच पण वरील राजसूत्रही यांस विशेष
शोभादायक झालें नाहीं. असो. कारभारीसाहेबांची स्वारी येतांच सर्व श्रोते-
मंडळी त्यांस खडीतानीम देण्याकरितां उभी राहिली. त्या गर्दीत हरदास-
बावाही जरा थांबले; आणि या भाऊसाहेबास नमस्कार करून लोढाकडे
हात दाखविला. तेव्हां कांहीं तरी बोललें पाहिजे ह्मणून सदाशिव माणके-
श्वर हरदासात ह्मणाले कीं, 'कां हें केव्हांपासून धरिलें.' या निस्पृह
हरदासानें उत्तर केलें कीं, 'आपण बिगा खाली ठेविला आणि आझीं
उचळिला !' किती चोख उत्तर हें ! हें कारभारीसाहेबांचे जिव्हामूर्ति झोंबल्या-
शिवाय राहिलें असेल काय ! फंदी खरें बोलण्याच्या कामांत प्रत्यक्ष राजा-
चीही भीड ठेवीत नसत. एकेदिवशीं रावबाजींनीं फंदीबावांस आपणावर
कविता करण्यास सांगितलें तेव्हां फंदीस ही दोन टोले द्यावयास मिळालेली
सुवर्णसंधी त्यांनीं वाया जाऊं दिली नाहीं. त्यांनीं तांबडतोब खालील कविता
करून झटली.—

ओंढ्या.

“ वडिलांचे हातचे चाकर । त्यांस न मिळे भाकर । अजागळ ते
तूपसाकर । चारुनि व्यर्थ पोशिले ॥ १ ॥ सत्पात्राचा त्रास मनीं ।
उपजे प्रभूचे मनांतुनी । ज्या पुरुषास न पुसे कोणी । आधीं त्याला
भजावें ॥ २ ॥ तद्दृ ज्यास न मिळे कधीं । पालखी घावी तयास
आधीं । मडकें टाकून भांड्यांत रांधी ताट वाट्या भोजना ॥ ३ ॥

द्रव्य देऊन आणिक आणिक । नवे तितुके केले धनिक । जुन्याची
 तिवूनि कणिक । राज्य आपुलें हरविलें ॥ ४ ॥ जो पायलीची
 खाईल क्षिप्रा । पालखी घ्यावी तथा विप्रा । निराश्रर एकाद्या विप्रा ।
 त्याला क्षिप्रा चारावी ॥ ५ ॥ एकेदिवशीं व्हावी खुशाली । स्वारी-
 पुढे शंभर मशाली । एकेदिवशीं जैशी निशा आली । मशाल एकही
 नसावी ॥ ६ ॥ मेण्यांत बसावें जाऊनी । कपाटें घ्यावीं लाऊनी ।
 स्वरूप कोणा न दावूनी । जागे किंवा निजले कळेना ॥ ७ ॥ हुता-
 शनीच्या सुंदर गाठ्या । शेर शेर साकरेच्या पेठ्या । विप्रंठीं जैशा
 घंट्या । उगाचि कंठ्या घालाव्या ॥ ८ ॥ तशाच राख्या जबरदस्त ।
 संभालितां जड होती हस्त । दौलत लुट्टनि केली फस्त । हस्त चहूं-
 कडे फिरविला ॥ ९ ॥ तुरा शिरीं केवढा तरी । बहुतचि मोठा
 चक्राकारी । हार गजरे नखरेदारी । सोंगापरी दिसावें ॥ १० ॥
 हात हात रेशमी धोतरजोडे । चालतां ओझें चहूंकडे । आंगवस्त्र
 दाहदां पडे । चरणीं खडे रतताती ॥ ११ ॥ पोषाग दिधले बाजी-
 रायें । मोच्यांस पैका कोठें आहे । तैसेच अनवाणी चालताहे । शास्त्री
 अथवा भशास्त्री ॥ १२ ॥ घडींत व्हावें क्रोधयुक्त । घडींत व्हावें
 आनंदभरित । घडींत व्हावें कृपण बहुत । घडींत उदार कर्णापरी ॥
 १३ ॥ घडींत व्हावी सौम्य मुद्रा । घडींत यावा कोप रुद्रा । घडींत
 घ्यावी क्षणैक निद्रा । स्वेच्छाचारी प्रभू हा ॥ १४ ॥ ”

याहून निरपृथीपणाचें दुसरें उदाहरण देणें कठीण आहे ! प्रसिद्ध राम-
 शास्त्री प्रभुणे यांनींही एकदां नारायणरावांच्या वधप्रसंगीं रघुनाथरावांना
 कसें चोख उत्तर दिलें होतें तें निदान महाराष्ट्रियांना तरी सांगावयास नको
 आहे ! तरी पण प्रभुण्यांच्या उत्तरापेक्षां आह्मांला फंदींच्या वरील उत्तराची
 विशेष किंमत वाटते; कारण दादासाहेब कांहीं तरी विचारी होते व शिवाय
 ते त्यावेळीं मसलतीवरही नव्हते; आणि रायबाजी तर पेशवाईचे पदावर
 आरूढ झालेले असून शिवाय ते पूर्ण अविचारी होते. असो.

हें कवन बाजीरावसाहेबांस दण्टून दाखविण्याचे पूर्वीच फंदींनीं आपलें
 विव्हाड राजवाड्यांतून काढून पुण्याबाहेर मांबुर्च्यास नेलें होतें ! तें ऐकून
 रावबाजींची मर्जी रुष्ट झाली हें सांगावयास नकोच ! बरोबरच आहे, कारण

कड्डु कारळ्याच्या शेतांत, लबाडाचे हेतूंत व कळावंतिणींच्या वचनां प काय जीव ? कातड्याचा रुग्णा कडोसरीला लावून बाजारांत गेलें तर त्यापासून काय फलप्राप्ति होणार ? लांकडाच्या तरवारीवर विश्वासून व ती कपरेला लटकावून युद्धाला जाणारा वीर युद्धांत काय दिवा लावणार ? त्याचप्रमाणें लहरी राजाच्या मर्जीवर विश्वास ठेवणाऱ्या मूर्खाला जरी कांहीं प्रमंगोपान लाभ झाला तरी अखेर तो शिरच्छेदामारखा महालाभ थोडाच गमावणार ! असो. पुढें मग फंदी दोनतीन महिनेपर्यंत वाड्यांतच गेले नाहींत. कांहीं दिवसांनीं मग श्रीमंतांनीच त्यांना वाड्यांत बोलावून नेले. फंदी आल्यावर, त्यांनीं ' प्रभु बाजिराय उदार भोळे सांव्र जसे । ज्याचें दैव उत्रडेळ त्याला मनस्वी पैका देत असे ' असें रायबानीवर एक नवीन कवन करून ह्मणून दाखविलें. मग काय ! प्रभुची मर्जी लागलीच खूष झाली व त्यांनीं ' नाशीक ' शहर फंदींना जहागीर देण्याचें योजिलें परंतु त्यांनीं या अशाश्रत महाराजांचें देणें मुळींच नाकारिलें, कारण त्यांस एवढें पूर्वेपणीं माहीत होतें कीं, ही लहरीत मिळालेली देणगी पुढें लहरींतच जाणार ! यांनीं चिरकाळ चालेल अशी कोणतीच देणगी मिळविली नाहीं. पुढें ' सवाईफंदींनीं ' ह्मणजे यांच्या मुलांनीं मात्र गाईकवाडीत पांचशें रुपयांचें वर्षासन मिळविलें. तें अद्यापपर्यंत यांचे वंशजाकडे चालत आहे. फंदींचे वंशज बडोद्यास गेले ह्मणजे शहरांत येण्याकरितां सरकारची गाडी, छत्री व मशाल पाठवून आणविण्याची चाल अद्यापपर्यंत चालू आहेच.

फंदींना काव्य करतांना डोकें खाजवून विचार करण्याची पाळी कधीच येत नसे. ते उत्तमप्रकारचे शीघ्रकवी होते. खालील गोष्टीवरून त्यांचें शीघ्रकवित्व कसलें दांडगें होतें याचा वाचकांना कांहीं तरी अनुभव येईल. श्रीमच्छंकराचार्यांची स्वारी एकेवेळीं संगमनेरी असतां कांहीं कुटिल ग्रामस्थानीं स्वामी शंकराचार्यांस विनंति केली कीं, ' अनंतफंदी हे ब्राह्मण असून स्नानसंध्या मुळींच करीत नाहींत, आणि तमाशा मात्र नेहमीं करीत असतात. हें कळतांच स्वामींनीं फंदींस बोलावणें पाठविलें. बोलावणें येतांच फंदी स्त्रीविषधारी नर्तकासह सर्व सरंजाम घेऊन तेथें गेले. तो थोड पाहिल्याबरोबर स्वामींनीं ' तुमची जात कोण ? ' असा प्रश्न केला. ' ब्राह्मण ' ह्मणून फंदींनीं उत्तर दिलें. हें ऐकतांच संध्या ह्मणून दाखविण्याविषयी स्वामींनीं आज्ञा केली. फंदींनीं ही मागें पुढें न पाहतां डफावर थाप मारिली, आणि संध्येतील पाहिल्या चोवीस नामांची लावणी करून ह्मणून दाखविली ! ती अशी.—

“केशवकरणी अघटित लीला नारायण तो कमा । जयाचा सकल जनावर उसा ॥ माधवमहिमा अगाध गोडी गोविंदाचे रसा । पीतजा देह होइल थंडसा ॥ विष्णु स्मरतां विकल्प जाती मधुसुदनानें कसा । काढिला मंथन समर्यां जसा ॥ वेष धरुनि कापड्य मोहिनी भाग करी निमनिम । गाइल्या उद्धरती आधम ॥ अनंत भगवंताचीं नांवे त्यांतुनि हीं उत्तम ॥ गाइल्या० ॥ १ ॥ त्रिविक्रमानें त्रिताप हरिले भक्तांचे सर्वही । वामनें दान घेतली मही ॥ श्रीधरसत्ता असंख्य हरती दुष्टांचे गर्वही । वंदिल्या ऋषिकेशाच्या रही ॥ पद्मनाभ धरिले तेथुनि देव झाले ब्रह्मही । दामोदरें चोरिलें दहीं ॥ गाती मुनिजन नारद तुंबर वसिष्ठादि गौतम ॥ गाइल्या० ॥ २ ॥ संकर्षण स्मरतांना षड्गु नाशातें पावती । स्मरारे वासुदेवाप्रती ॥ प्रद्युम्नाचा करितां धांवा गजेंद्रमोक्षा गती । अनिरुद्ध नर्णवे स्तुति ॥ क्षीरसागरिचें निधान पुरुषोत्तम हा लक्ष्मीपती । स्मरारे अधोक्षजातें प्रती ॥ अपार पापें स्मरतां जाती वाचें पुरुषोत्तम ॥ गाइल्या उद्ध० ॥ ३ ॥ प्रल्हादाचे साठीं नरहरि स्तंभीं जो प्रकटला । अच्युतें कालनाथ मर्दिला ॥ जनार्दनाची अघटित लीला कीर्तनि ऐकूं चला । उपेंद्रा शरण जाइ तो भला ॥ हरिहर स्मरतां त्रिवार वाचा दोष सर्व हरियला । गोकुळीं कृष्णनाथ देखिला ॥ रामलक्ष्मण ह्यणे तयाच्या नामें गेला भवभ्रम ॥ गाइल्या उद्धरती आधम ॥ अनंत भगवंताचीं नामें त्यांतुनि हीं उत्तम ॥ गायिल्या० ॥ ४ ॥

ही लावणी ऐकून स्वामींची मर्जी सुप्रसन्न झाली हें काय सांगावयाला पाहिजे! स्वामींनीं त्यांना बहिष्कृत न करतां सोडून तर दिलेंच पण वरतीं आणखी चांगला आशीर्वाद ही दिला ! याच्याहीपेक्षां विकट प्रसंगांत फंदीना त्यांच्या अनुपम कवित्वशक्तीनें तारिलें आहे. एकदां हे कवि आपल्या तमासगीर मंडळीसह माळव्यांतून घराकडे येत असतां त्यास सातपुडा पर्वताचे मध्यभागीं भिळ्यांनीं गाठिलें व त्यांच्या भोंवतीं गर्दी करून त्याचा सर्व आजवाव लुटला ! फंदीनीं तो आणीबाणीचा प्रसंग लक्षांत आणून त्या भिळ्यांवर व त्यांचे नायकावर एक लावणी केली व ती त्यांस ह्मणून दाखविली. तें कवन ऐकून ती सर्व भिळमंडळी संतुष्ट झाली व त्यांनीं फंदीनें

सर्व घेतलेले द्रव्य त्यांस परत करून आणखी शिवाय एक पोषाख आणि दोनशें रुपये वर दिले. बरोबर पांच भिल्ल देऊन त्यांस संगमनेरचे वेशी-बर्षत पोचते केले. भिल्ल-रामोशी यांची गांठ रानांत पडल्यावर नुसता तोंडांतून शब्द निघण्याची मारामार मग त्यांच्याचपासून उलट पारितोषिक मिळविणे तर लांबच राहिले! पण हें फंदींचे धारिष्ट पहा काय विडक्षण ते! असले चतुरस्त्र, प्रसंगावधानी व समयसूचक पुरुष सध्यां कितीक सांपडतील बरे!

यांच्या कुटुंबाचे नांव झाळसाबाई; यांस दोन पुत्र होते. एक श्रीपत-फंदी व दुसरे बापूफंदी. जेष्ठ चिरंजिवास लोक 'सवाई फंदी' ह्मणत असत. बापूफंदी हे पूर्ववयांतच निवर्तले. सवाईफंदीही आपल्या बापासारखीच चांगली कविता करित असत. यांच्या कवितेचे शेवटी 'फंदी मूळ' असे नांव असते. यांची कविता फारशी उपलब्ध नाही तरी पण यांच्या नांवाचा एक पोवाडा आम्हांस सांपडला आहे. त्यावरून वाचकांस यांच्या कवितेची बरीच ओळख पटेल असे वाटते. ती कविता अशी.—

“ उठ्या केशरी टिळा कस्तुरी कमालखानी हार गजरे । गहे-नाजी बहेनाजी अक्षइ जवळ पालखिच्या हुजरे ॥ जुनी माणसें ती कणसाला महाग गैर त्याची बुज रे । चार चटारी भटारि हलके जाणुनि घे अळवत मुजरे ॥ सुंदर स्त्री दुसऱ्याची तिसरा दे बैळ गुतून अवता । झाल्योदन मिष्टान्न भोगता सवाशेर ज्याचा सवता ॥ चोविस वर्षे चैन भोगिली राज्यक्रांति जाणून नवता ॥ ध्रु० ॥ उठ्या० ॥ १ ॥ जो नीचकर्मी लइशी गुर्मी कुटुंब दाखळ नजराणा । प्रभु फार संतोष न किमपी दोष निजा इजजवळ जाणा । असे अवश्य घडवी अडवी तिडवी चार प्रहर दाम द्या ताणा ॥ दौलतीस बाजीराय करिल अपाय ह्मणत होते नाना । खेळ करुनि उफराटा वरंटा पाटा रयतेच्या भवता ॥ शाल्यो० ॥ ध्रु० ॥ कुळकट्टा त्रिंबकजी इंगुळ अगदि राहिले दिडबोट । पंढरपुरी महाद्वारीं शास्त्री ठार केले कर्मच खोटं ॥ चौकुन मग इचकोवा हाय सुकुन गेले मोट । आळ येतांच चंडाळ गडावर पदरीं काय पडला धोट ॥ सर्वांची रग जिरली ह्मणुनि तळि भरली आला दीप मालवता । फंदी मूळ ह्मणे असति विरस ! कां गादि पुण्याची घालवता ॥ शाल्यो ॥ १॥”

वरील पेंवाड्यावरून सवाई फंदीही आपल्या वडिलांप्रमाणेच अत्यंत निरपृही होते हें स्पष्ट दिसते. यांचे वंशज अद्याप संगमनेरीं असून तेही आपल्या पूर्वजांप्रमाणेच निरपृह व बाणेदार आहेत! असो. अनंतफंदीचा अंत शके १७४१ त झणजे इ. स. १८१९ त झाला. यावरून असें दिसते कीं पेशवाईचे ऐन बहारीचे वेळीं यांचा जन्म होऊन तिची अखेरी होण्यापूर्वीच यांनीं आपली अखेरी साधून घेतली. मरणकाळीं यांचें वय पाउणशें वर्षांचें होतें. यांनीं ग्रंथ असा एकच केला. त्याचें नांव 'श्रीमाधवग्रंथ' सदरहु ग्रंथ ओवीबद्ध असून फारच सुंदर आहे. यांत 'श्रीमंत माधवराव नारायण-मट पंडित पंतप्रधान यांनीं शके १७१७ झणजे इ. स. १७९९ त अश्विन शुद्ध द्वादशीस गणपति रंगमहालावरून कारंज्यावर उडी टाकिली व पौर्णि-मेस निवर्तले' या गोष्टीपासून रावबाजी गादीवर बसेपर्यंत निरनिराळ्या मुत्सद्यांच्या मसलतीमुळे ज्या उलाढाली व घडामोडी झाल्या त्यांचें थोडक्यांत पण सुरस रीतीनें वर्णन केलें आहे. यांतील एक उतारा शेवटीं दिलाच आहे त्यावरून या ग्रंथाची किती किंमत आहे हें लक्षांत येईल. यांची स्फुटकविता बरीच आहे. यांनीं कटाव, फटके आणि लावण्या फार केल्या आहेत. कचित् श्लोक, आर्या, पदेही कथेंत झणण्यासाठीं केलीं त्यांपैकीं अद्याप बरीच अमुद्रित आहेत. कांहीं लावण्या व वर नमूद केलेला 'श्रीमाधव ग्रंथ' एवढेंच कायतें यांचें काव्य मुद्रित होऊन निघालें आहे. या माधवग्रंथांतील ओव्या महीपतीच्या ओव्यांच्या पद्धतीवर आहेत. एक-दरीत पाहतां यांची कविता सरळ, सुबोध व मनाला रमविणारी असून मनांत तात्कळ ठसणारी आहे. यांच्या कवितेचें स्वरूप एका कवीनें छटल्याप्रमाणें 'गुर्जरी स्त्रियांच्या उरोजांप्रमाणें अगदीं झांकलेलें नाहीं किंवा महाराष्ट्र-स्त्रियांच्या उरोजांप्रमाणें अर्धवट झांकलेलेंही नाहीं तर तें मल्याळी स्त्रियांच्या उरोजांप्रमाणें अबदी खुलें आहे. मराठी कविता यमकानुपासांच्या शृंगारानां अगदीं जखडलेली आहे असें झणणारांनीं एकवार तरी इच्याकडे दृष्टि फिरवात्री अशी त्यांस या लेखकाची लीन विज्ञप्ति आहे! परंतु त्यांना हें शुद्ध-स्वरूप कितपत पसंत पडेल हें हा लेखक जाणून आहे. कारण कावीळ झालेल्या मनुष्याला ज्याप्रमाणें सर्वच पिवळें दिसतें त्याचप्रमाणें पक्षपाताचा चष्मा डोळ्यांवर घालून मिरविणारांना या कविता देवीच्या स्वरुपांत ही कांहीं तरी दोष दिसणारच ! त्याला आमचाच काय पण कोणाचाच उपाय नाहीं! आतां कोणी फंदीवर असें दोषारोपण करितात कीं ईश्वरानें 'फंदी-

जवळ उत्तम बुद्धिरूप तांडूळ दिले होते त्यांचा त्यांनी एकादम लावणीरूप-
भात करून टाकिला. तात्पर्य त्यांच्या क्षणण्याचा भावार्थ असा कीं, फंदींनीं
आपल्या कवितेला फटका मारून लावणीच्या रंगणावर धरिले नसते तर
बरे झाले असते! या आक्षेपाला आक्षी विशेष पाह्याळाचें उत्तर न देतां
एक श्लोकच येथें देतां क्षणजे झाले:—

‘ अगारे कांतारे कुचकलशहारे मृगदृशां ।

मणेस्तुल्यं मुल्यं सहजसुभगस्य द्युतिमतः ॥ १ ॥

कालिदास.

जे रत्न आहे ते घरी असले, रानांत पडले असले किंवा तरुणीच्या स्तन-
हारांत गुंफलेले असले, तरी त्याची योग्यता सारखीच ; कां कीं ते स्वभा-
वतःच तेजस्वी व सुंदर असते! ’

फंदीचे काव्यांतील उतारे.

उपदेशपर फटका.

लंडे गुंडे हिरसे तडू ह्यांची संगत धरूं नको । नरदेहासी घेऊन
प्राण्या दुष्ट वासना धरूं नको ॥ धृ० ॥ भंगी चंगी बटकी सदकी
ह्यांच्या मेळ्यांत बसूं नको । बिकट वाट वहिवाट नसावी धोपटमार्गा
सोडूं नको । संसारामधिं ऐस आपला जगाच भटकत फिरूं नको ।
चल सालसपण धरुनि निखालस बोला खोत्र्या बोलुं नको । परधन
परनार ह्यांस पाहुनी चित्त भ्रमुं हें देऊं नको । अंगिं नम्रता सदा
असावी राग कुणावर धरूं नको । नास्तिकपणांत शिरुनि जनाचा
बोल आपणा घेऊं नको । भली भलाई कर कांहीं पण अधर्ममार्गीं
शिरूं नको ॥ चाल ॥ मायबापावर रुसूं नको । दूर एकला बसूं
नको । व्यवहारामधीं फसूं नको ॥ चा० प० ॥ परी उलाढाली भल-
भलत्या पोटासाठीं करूं नको ॥ १ ॥ लंडे गुंडे ॥ वर्म काहुनी
शरमायाला उणे कुणाला बोलुं नको । बुडवाया दुसऱ्याचा ठेवा
करून हेवा झटूं नको । मी मोठा शाहणा धनाढ्यहि गर्वभार हा वाहुं
नको । एकाहुन एक चढी जगामधिं थोरपणाला मिरबुं नको ।

हिमायतीच्या बळें गरिवगुरिवांला तूं गुरकातुं नको । बहुत कर्ज-
बाजारी होउनि बोज आपुला दवडुं नको । स्नेह्यासाठीं पदरमोड कर
परंतु जामिन कोणा होऊं नको ॥ चाल ॥ विडा पैजेचा उचलुं नको ।
उणी तराजू तोलुं नको । गहाण कुणाचें डुलवुं नको । असल्यावर भिक
मागुं नको ॥ चा० प० ॥ नसल्यावर सांगणें कशाला गांव तुझा
भिड धरुं नको ॥ २ ॥ लंडे गुंडे० ॥ उगीच निंदा स्तुती कुणाची
स्वहितासाठीं करुं नको । बरी खुशामत शहाण्याची ही मूर्खाची ती
मैत्रि नको । कष्टाची बरी भाजीभाकरी तृपसाकरेची चोरी नको ।
दिली स्थिति देवानें तीतच मानी सुख कधिं विटूं नको । असल्या
गांठीं घनसंचय कर सत्कार्यीं व्यय हटूं नको । आतां तुज ही गोष्ट
सांगतो सत्कर्मा ओसरुं नको । सत्कीर्ती नौबदीचा ढंका गाजे मग
शंकाच नको ॥ चाल ॥ सुविचाग कातरुं नको । सत्संगत अंतरुं
नको ॥ चा० प० ॥ गावयास अनंतफंदीचे फटके मार्गे सरुं नको ॥
३ ॥ लंडे गुंडे० ॥

या एकाच फटक्यांत कितितरी सुरस बोध भरला आहे व तो पुनः
किती स्पष्ट आहे ! या फटक्यांतील उपदेशाच्या विरुद्ध वागणाऱांचे काय
काय धिंडवडे होतात ते जगांत अंमळ डोळे उघडे ठेवून वावरणारांचे लक्षांत
आल्यावाचून राहणार नाहीत. “ व्यक्तीव्यक्तीमध्ये हिताहिताचें रणकंदन
चाललेलें असतें, ज्या प्राप्तिमुद्राचें मंथन चाललेलें असतां सुख आणि
विशेषकरून दुःखाच्या लाटा उसळलेल्या दिसतात, ज्या नभोमंडळीं घन-
तारा प्राधान्येकरून चमकत असतो व स्वार्थ उपग्रह त्याभोवतीं भ्रमण करीत
असतो, ज्या राज्यांत नीतिदेवतेचा दिवसाढवळ्या खून झालेला दिसतो व
अनीति देवतेचा गौरव आणि व्याजस्तुति हे केविलवाणे देखावे जेथें सज्जनांस
पाहण्याचा प्रसंग येतो, ते राज्य, ते नभोमंडल, तो प्राप्तिमुद्र व ते रण-
कंदन क्षणजे व्यवहार होय. ” व असा हा व्यवहार कोणाचे लक्षांत न राहतां
चोखरीतीनें कसा करावा याचें उत्कृष्ट विवेचन फंदीनी वरील फटक्यांत
फारच उत्तम केलें आहे !

हा खालील उतारा श्रीमाधवग्रंथाच्या सहाव्या अध्यायांतील आहे.
यांत दुसरे बाजीरावाचेवेलीं यशवंतराव होळकरानें पुण्यावर स्वारी करून

पेंढाग्यांचें सहाय्यानें महाराष्ट्रदेशांत जी धुळघाण उडवून दिली तिचें यथा-
तथ्य वर्णन केलेंलें आहेः—

ओंब्या.

“ एक मस्तकीं एक तळीं । चापकारी झळाळी । उष्ण वरती तळतळी ।
हस्त सकळीं मारावया ॥ १ ॥ कर्ण घ्राणीं दारू भरिती । वरुनि
बत्ती लाविती । तिळमात्र दया नुपजे चिर्ती । शिवाय कुरघोड्या
वेगळ्या ॥ २ ॥ शेंदोनशांस करावे ओणवे । उडूनि त्यांवरी बैसावें ।
राख मीर्ची घालुनि घावे । तोबरे मुखीं घोड्यांच्या ॥ ३ ॥ अश-
क्ताची करावी घोडी । वर बसवावा जगजेगडी । स्वस्थपणें ओढीत
गुरगुडी । तोंड झोडी चापकार्णे ॥ ४ ॥ चराठांची सरासरी । त्याची
करावी गळसरी । मग तो डोळे वटारी । प्राण जाऊं पाहतो ॥ ५ ॥
खटमार ह्मणजे जगविरुध्यात । वरकड मार त्याचे आश्रित । ही टप
ईश्वरें अनुश्रुत । कोठुनि काढिली कळेना ॥ ६ ॥ इंद्रियातें बांधोनि
दोरी । उचळुनि त्याचे तराजू करी । एक येतां जातां मारी । कोठ-
वरी सोसाव्या यातना ॥ ७ ॥ कांकडे घेऊनियां आपुले हातीं ।
समग्र दाढीमिशा जाळिती । एक मोचासुद्धां हाणिती । मुखावरी
ब्राह्मणाच्या ॥ ८ ॥ मुखावाटे वाहे रुधिर । तों पुन्हां मारिती वारं-
वार । आरडताती जैचे दोर । हे उपचार शरीराचे ॥ ९ ॥ पायांस
बांधावी चन्हाटे । झाडांशीं टांगिती उफराटे । मग ते ब्राह्मण अथवा
मराठे । कोण तेथें निवडितो ॥ १० ॥ पीकपाणी यावें रंगा । ह्मणजे
चारावें तुरंगा । रयत गेली भवभंगा । केवढा दंगा ओढवळा ॥ ११ ॥
घरदार लुटावें सर्वपरी । घरधनीच धरावा बिगारी । बायकामुलें
लहानथोरी । बिगार अवघ्यांनीं पांचवावी ॥ १२ ॥ ओलें काष्ठ
जैसें पिरगाळावें । तैसें मनुष्य धरुनी मुरगाळावें । गळ्यांत बांधो-
नीया दावें । ओढावें जैसें मेंढरुं ॥ १३ ॥ एक नाशीक पिरगाळिती ।
एक उगेंच गालोरे घेती । एक उडूनिया बैसती । घोड्यापरी पाणसा-
वरी ॥ १४ ॥ एक ह्मणती आमुचा घोडा । मोडूं याचिया माकड-
हाडा । लुटोनि आणिला ज्याचा वाडा । त्याच्या अपेष्टा ह्या केल्या ॥
१५ ॥ ऐशीं अर्भकें उत्पन्न झालीं । त्यांनींच ही पृथ्वी लुटिली ।

दीनवदनं मनुष्यं केलीं । घरोघर भिकारी जाहले ॥१६॥ रकटं ज्यानीं
पांघरावें । एकदांच त्यांचीं उपटलीं दैवें । शालजोर्दित पर्ण बांधावें ।
मोट जैशी चावळ्याची ॥१७॥ कोलदांडे घालुनिया एकसरी । झाडासि
टांगताती हारोहारी । जळतकाष्ठे घालिती शिरीं । मांस तोडिती सांड-
सानें ॥१८॥ दुधाडी ठेवावी वक्षःस्थळीं । एक उगाच बोटें मुरगाळीं ।
एक नाकपुडी भिरगाळीं । एक निपसितो दाढीमिशा ॥१९॥ एकदांची
धरुनिया शेंदोनशें । बळदांत कोंडावीं माणसें । पुनः त्यांचें स्मरणही
नसे । जिवंतपणें किंवा मेले ॥ २० ॥ असो पुरुषांची जेव्हां ऐसी
दशा । मग ठेविल्या असतील स्त्रिया कैशा । मनास ज्याच्या आव-
डेल जैशा । त्यानें तैशा भोगाव्या ॥२१॥ चांगल्या अथवा आंगळीं ।
ज्यास जी मिले क्षुधाकाळीं । तोच तिला कवटाळीं । भ्रताराचे सन्मुख ॥
२२ ॥ तो अविचार सांगतां यथायुक्त । दोष घडेल आणि वाढेल
ग्रंथ ॥ हे अविचाराचे पर्वत । कोठवरी सांगावे ॥ २३ ॥ असो
श्रीमाधव जातां देव भेटी । बंदें भ्रष्ट केली बहुधा सृष्टि ॥ पुढें
दुष्काळही त्याचेच पोटीं । बंडानिमित्त जाहला ॥ २४ ॥ अन्न न
मिले मनुष्यातें । कोठ्यावधी पडलीं प्रेतें ॥ जननी आपुलिया वाळ-
कातें । हिरवेंच लागे भक्षावया ॥ २५ ॥ वृक्षास न राहे एकपर्ण ।
मग अपक्क राहतील कोठून ॥ सोळतराठे बरबडे भक्षून । तरी
वांचले नाहीत ॥ २६ ॥ वृषभ धेनु सूकर श्वानें । मज्र मंडुकें गण-
पती-वाहनें ॥ सर्वही भक्षिले भिकाऱ्यानें । शेवटीं प्राण गेले हो ॥
२७ ॥ असंख्यात पर्वताचे पर्वत । विदोविदीं शिरें लोळत । काक
घारी श्येनें बहूत । प्रेतालागीं तुडवीती ॥ २८ ॥ असें जें भक्षूनये तें
भक्षिलें । शेवटीं ईश्वरें उपेक्षिलें । त्यांतून चवथाई रक्षिले । तीन
हिस्से गतप्राण ॥ २९ ॥ हातानें तोलावें सुवर्ण । धान्य मोजावें
ताजव्यानें । अच्छेर दीडपाव दाणे । रुपयास तेही न मिले ॥३०॥
अन्नावांचून चालले प्राण । लोक जाहले ते निर्धन । पायांच्या गळां
मिठी घालून । मुलेंबाळें आक्रंदती ॥ ३१ ॥ अन्नाकरितां प्राण गेले ।
अधम कैचे रस्त्यांत मेले । तेथें भिकारी अवतरले । त्या प्रेताला

भक्षावया ॥ ३२ ॥ जैसे दाणे काढिती कणसाचे । मग काय प्रयो-
जन विटोरियांचें । तैसें मांस रक्त भक्षावें त्यांचें । सांपळे हाडाचे
लोळती ॥ ३३ ॥ तें मांस ज्यानें भक्षिलें । सर्वेचि त्यांचे प्राण गेले ।
असो ऐसे लक्षानुलक्ष मेले । गणीत कोणा न करवे ॥ ३४ ॥ कोणी
गृहस्थ ठेवावा चाकरी । तो आधीं चोरून भक्षितो भाकरी । इतकी
धान्याची अखेरी । कधीं पाहिली न ऐकिली ॥ ३५ ॥ स्त्री पाहतसे
भ्रताराचें मढें । तिच्याही न पाहवे पोटाकडे । तान्हें लेंकळंही न घेववे
कडे । त्याचीही आस्था सोडिली ॥ ३६ ॥ कोण प्रेताला ओढितो ।
येथें अवघ्यांचा प्राण जातो । कोण कोणाचा समाचार घेतो । यांत
वांचतो कोणता ॥ ३७ ॥ सरी सर्वत्रालागीं जाणा । एकसारख्याचि
वेदना । घनाढ्यातें न मिळे दाणा । मग निर्धन कैसा ॥ ३८ ॥
प्रताप असतो यत्किंचित् । परंतु कवीचा लाघव बहुत । तैसा येथें
अनर्थ अत्यद्भूत । कवीनें यत्किंचित् वर्णिलें ॥ ३९ ॥ महा अभि-
मानी देखण्या नारी । त्या घरोघर लागल्या दाण्यावारी । घरधनी
वरुनि काढ्या मारी । मग अभिमान कोठें राहिला ॥ ४० ॥ बंड
आणि महर्गतेचा संयोग । या उभयतांचा घडतां योग । प्रळय झाला
यथासांग । रुसावयाला जागा न ठेविली ॥ ४१ ॥ स्वामीचा जो
घात योजिती । शेवट त्याच्या पेशा गती । सत्क्रियेशीं न जागती ।
ते अधोगती मरताती ॥ ४२ ॥ ”

वरील उताऱ्यांत पेंढान्यांनीं माय देशांत जी धामधूम व दाणादाण
उडवून दिली, लोकांची जी त्रेधा व तिरपिट केली, जीवित व वित्त यांचा
जो धुव्वा उडविला व सर्वत्र धांगडधिंगा घालून जी पुंडाईं माजविली या
सर्वांचें वर्णन हुबेहुब व फारच हृदयंगम काढिलें आहे. या वर्णनांत कदा-
चित् कवीचें लाघव व थोडीशी अतिशयोक्ति असण्याचा संभव आहे परंतु
असल्यास फारशी नाही व रसापकर्षक तर कोठेंच नाही. या फंदींनीं
केलेल्या वर्णनांत सत्यापलाप फारसा नसावा, किंबहुना मुळींच नसावा असें
रामजोशाचे लावणीवरून वाटतें. त्या लावणीचाही थोडासा भाग आर्हो
पुढें जोशीबुवांचें चरित्रांत दिलेला आहे. तो भाग आणि हा भाग ताडून
पाहिला असतां वाचकांची अंशतः तरी खात्री होईल. त्याचप्रमाणें पेंढा-

च्यांनी केलेल्या दुष्कृत्यांविषयी इतिहासकारांनी केलेले वर्णन व वरील वर्णन यांतही फारसे अंतर नाही. या अर्थ्या वाचतांना अंगावर शहारे येतात व हृदय अगदी भरून येते. आतां येथेच असा हा राक्षसी प्रकार झाला होता असे मात्र कोणी समजू नये. प्रलयकालाची व क्रांतीची ही चिन्हेच असतात. फ्रान्स देशांत गेल्या शतकांत जी मोठी राज्यक्रांति झाली किंवा गेल्या एक दोन वर्षांत रशिया देशांत राजसत्ताक मंडळींनी जो प्रलय करून सोडला व प्रजेच्या ज्या हालअपेष्टा केल्या त्यांचा इतिहास ज्यांनी वाचला असेल त्यांस वर वर्णिलेली पेंढाऱ्यांची कर्मे फारशी अचाट होती असे वाटणार नाही. सध्यां आर्यावर्तांतही बंगाल्याकडे याच मासल्याच्या कांहीं गोष्टी चालल्या आहेत; त्या जरी अगदी अशा नाहींत तरी पण यांतल्याच !

आतां फंदींच्या काव्यांतील एक विनोदपर चुटका देऊन आपण फंदींचा निरोप घेऊं.

॥ लावणी ॥

पति तर केवळ शुद्ध दांडगे घागरगडचे हंस जसे । पाणी वाहतां खठी पडल्या खांदीं कावड डुल्लतसे ॥ ध्र० ॥ चवला पुरती करी मजूरी कंवर बांधुनि हजीर असे । अक्षरशत्रू 'ओ ना मा सी' हे तों ठाऊक स्वप्नि नसे ॥ तंबाखूचा मोठा चाळा नाहिं मुखादर तेजकळा । द्योतक्यांनीं भले दांडगे पाझर येईना खडकाला ॥ परि निव्वळ फत्तर । पति तर केवळ० ॥ १ ॥ तूं तर केवळ देवाघरची मुखरणिमध्ये श्रेष्ठपणीं । नाजुक साजुक कळी प्रफुल्लित पातळ पुतळी ठेगणी ॥ राजस गोंडा स्वहस्त कमळी गौर वर्ण तनु देखणी । विशाल डोळे बुबुळ फुळकुळित नाहिं कुठें तिळतुल्य उणी ॥ शांत प्रकृती हास्यमुखी सुंदराकृती हो सदा सुखी । रंभा पाहुनि लज्जित होउनि तव गुणभ्रवणी पडति गळा ॥ पति तर केवळ० ॥ २ ॥

वरील लावणीत फंदींनी जगांत हरहमेष दिसून येणाऱ्या पतिपत्नीमधील वैपरित्याचे फारच सुबक वर्णन केले आहे. पति गुणी तर पत्नी दुर्गुणी, पत्नी सुंदर तर पति कुरूप, पति शिक्षित तर पत्नी अशिक्षित असाच बिजोडाचा फार्स जगांत बहुतेक दिसून येतो. सारखा जोडा पहावयास मिळणें दुर्लभ आहे !

कविराय रामजोशी.

मदनमत्त होऊन अनावर झालेला हत्ति अंकुशानें ताळ्यावर येतो; माजलेल्या घोड्याला ताळ्यावर आणण्याकरितां चाबकाचा उपयोग करावा लागतो; ताळ्याबाहेर गेलेले वृषरान वेंसर्गानें वठणीवर येतात; ओढाळ गाईला कऱ्यांत आणण्याकरितां तिच्या गळ्यांत लोढणें बांधावें लागतें; मुखाला कुमार्गीपामून परावृत्त करून सन्मार्गाला लावणें असल्यास त्याला चौदावें रत्न दाखवावें लागतें; बहकलेल्या समंजस मनुष्यास शुद्धीवर आणण्याचें काम वाक्प्रहार करतो व असें केल्याशिवाय वरीळ मंडळी सरळ मार्गाला लागत नाही. वृक्ष खच्ची केला ह्मणजे तो फोफावतो, त्याला सुंदर फळें लटकतात, त्याच्या पारंब्या भुमीत जाऊन त्यापुढें त्याला आधार देतात व अशाप्रकारें तयार झालेल्या त्या वृक्षाची शीतळ छाया सूर्यतापानें त्रस्त झालेल्या अतीथ अभ्यागतांना शांतिमुख देते; परंतु नुसत्या खच्ची करण्यानें हें काम भागत नाही तर त्यास जमीन, हवा, पाणी, सूर्यप्रकाश इत्यादि साहित्यांचीही अपेक्षा व आवश्यकता असते. त्याप्रमाणें मनुष्यालाही जगापुढें येऊन नांवलौकीक मिळविण्यास कांहीं साहित्य लागत असतें. त्याला सामान्यत्वे कालदेशवर्तमानाचें साह्य ह्मणतात. वृक्षांच्या लावणीचा, त्यांज पाणी घालण्याचा, खच्ची करण्याचा व खत घालण्याचा काल ठरलेला असतो तसा मनुष्याचा नसतो; कारण वृक्षाच्या मोठेपणाची मर्यादा जशी ठराविक असते तशी माणसाची नसते. मनुष्याचा मोठेपणा वृक्षाप्रमाणें त्याच्या उंचीवरून किंवा जाडीवरून मोजावयाचा नसून तो त्याच्या कीर्तीवरून, चालचलणुकीवरून व मनावरून मोजावा लागतो. वाल्मीक, कालिदास, शिवाजी-महाराज, रामदास असे कितीएक सत्पुरुष आपापल्यापरी लहानाचे मोठे होऊन व आपल्यामार्गे आपला कीर्तिध्वज अखंड फडकत ठेऊन गेले आहेत पण त्यांच्या मोठेपणाचे साहित्यांत किती तरी फरक आहे ! कशास कांहीं मेळ ह्मणून नाही. तरी 'कालाची अनुकूलता' ह्या सदराखाली त्या सगळ्यांचा समावेश होतो. हा काल सांगून येत नाही. आणून येत नाही. तो आगे-आप व सहजासहजी येतो आणि मनुष्याच्या उन्नतीस साधनीभूत होतो. त्या मासल्याची थोडीसी चमत्कृति जोशीबुवांच्या चरित्रांत आहे.

ह्या कविरायाची जन्मभूमी सोलापूर येथें आहे. तेथें पुतळे जोशी व घोडजोशी या नांवाचे दोघे बंधु रहात असत. ते यजुः शास्त्री देवस्थबा ह्मण.

यांस सोलापूरची जोशीपणाचीवृत्ति मुसलमानी राजापामुन मिळाली होती. त्यावेळचे मुसलमान या धोंडजोशास विनोदानें ' फत्तरजोशी ' असें ह्मणत असत. असो. ही वृत्ति अद्यापपर्यंत त्यांच्या वंशजाकडे चालू आहे हेच रामजोशी यांचे मूळपुरुष जोशीब्रुवांचा जन्म शके ११८४ त ह्मणजे इ. स. १७६२ या वर्षी झाला. यांच्या वडलांचें नांव जगन्नाथ जोशी असें होतें. जगन्नाथजोशी यांस दोन पुत्र होते. ज्येष्ठ चिरंजिवांचें नांव मुद्रलजोशी व कनिष्ठ हे वरिळ रामजोशी. यांचे घराण्यांत संस्कृतभाषेची अभिरुचि सर्वासच होती. त्यांतून मुद्रलजोशी यांची संस्कृतभाषेच्या ज्ञानाविषयी अतोनात रूयाति होती. त्यांनी ' यदुवंश ' नामक महाकाव्य संस्कृतभाषेंत रविलें आहे. कालिदासाच्या ' रघुवंश ' प्रमाणेंच याचेही एकोणवीस सर्ग अमून ते आम्रमंजरीप्रमाणें रसानें थबथबलेले आहेत; परंतु हें काव्य अद्याप कोणी छापिलें नाही असें वाटतें. आमच्या कविरायांना मात्र वीस वर्षांचें वय होईपर्यंत संस्कृत शिकण्याची बुद्धि झाली नाही. यांनीं हीं वीस वर्षे सतत तमाशा पाहण्यांत व कडें बगैरे वाजविण्यांत घालविलीं. यांच्या या गुणामुळें यांना घरांत कोणीही चांगलें पढात नसे. मुद्रलजोशी तर यांचा अत्यंत तिटकारा करीत. ते नेहमीं यांची कुलांगार, कुटुंबातक या विशेषगांनीं संभावना करीत असत, तरी यांच्या हृदयांत प्रकाश ह्मणून पडला नाही. यांचा आपला पूर्वक्रम सुरूच असे, पुढें एकेदिवशीं मुद्रलभटांना कांहीं कारणांवरून अत्यंत राग आला व त्या आवेशांत त्यांनीं कविरायांवर यथेच्छ तोंडसुख घेतलें. दुःशब्दांचा सर्व कोश रिता पाडिला व मेवगर्जनेचें पर्यवसान ज्याप्रमाणें पर्जन्यवृष्टींत होतें त्याप्रमाणें त्यांनीं आपल्या रागाचा शेवट कविरायांना घराबाहेर काढून लावण्यांत केला; व पुनः तुझे मुखावळोकन करणार नाही अशी शपथ वाहिली. मनुष्याचे गुण प्रकट होण्यास कांहीं विशेष प्रसंग घडून यावे लागतात, असें जें ह्मणतात त्याचाच प्रत्यय येथेही आला !

फाटक्या वस्त्राला दौरा घालून धड करितां येतें, फुटक्या भांड्याला डाग दिला ह्मणजे तें नीट होतें, शस्त्रावाताचा घाव औषधोपचारानें बरा होतो परंतु फुटकें मोती व तुटकें मन कशानेही सांवतां येत नाहीं. बाह्य वस्तूंना विस्तवानें लागलेली आग पाण्याच्या योगानें विझवितां येते परंतु अपमानाग्नीची मनोभुवनांत भडकलेली आग कशानेही विझत नाही, बाह्यसृष्टीतील खाचा, खळगे दगडमातीनें भरून काढतां येतात पण मनःभृष्टीतील दुःशब्दांनीं

पडलेली खाच कशानेही भरून काढतां येत नाही; भूमिदुर्गाला सुरंग लावून पाडलेली भगदाडे दुरुस्त करितां येतात; परंतु मनोदुर्गाला दुर्बचांचा सुरंग लावून पाडलेले भगदाड कशानेही बुजवितां येत नाही; त्याप्रमाणें या मानी पुरुषाच्या मनांत मुद्गलभटांच्या अपशब्दाची ठिणगी जाऊन पडतांच तेथें आगीचा एकच डोंबाळा झाला. त्यांतील अविचाराची वाढलेली झुडपें चटसारी जळालीं; कुसंगतीचा वृक्ष शेड्यापर्यंत होरपळून गेला इतकेंच नाही तर तो मूळापासून उन्मळून खाली पडला; व त्याठिकाणी त्या सुमुहूर्तावर उपरतीचें बीजारोपण झालें. बरोबरच आहे कारण जगांतही असाच अनुभव येतो की, ज्या जमिनींत मुळीच तृण नाही व झाडमुडुप नाही किंवा ज्वांत अतोनात तृण व झाडमुडुप आहे तीच जमीन साफसूफ करून बीजारोपण करण्यास सोईस्कर जाते परंतु ज्वांत थोडथोडे तृण आहे ती साफसूफ करण्यास विशेष आयास पडतात. तात्पर्य काय की, सद्धोषाचे साध्यानें अगदी जो मूर्ख असेल त्याचें मन वळवितां येतें परंतु जो धड मूर्खही नाही व धड शहाणाही नाही त्याचें मन ब्रह्मदेवालाही वळवितां येत नाही !

असो. त्या झटक्यासरशीं कविरायांची स्वारी एका अंगवस्त्रानिशी जी घराच्याबाहेर पडली ती पंढरपुरास येऊन दाखल झाली. येथें आल्यावर ते पंतांचे व्याही व मित्र असे जे प्रख्यात वेदमूर्ति बाबापाध्ये त्यांचेनवळ विद्याभ्यासास राहिले. मुद्गलभटांच्या दुःशब्दरूप नांगरानें पोखरून व निरतृण करून सुपीक केलेली मनोभूमि, तीत बाबा पाध्यांसारख्या विद्यारूप कृषीकर्मांत कसलेल्या कृषीवलांनें विद्येचें बीजारोपण केलें, रोपटा उगवल्यावर त्याला गुरुकृपेचा कोमल सूर्यप्रकाश व शिकण्याची हाव हीच कोणी एक हवा मिळाली, त्यांत पुनः त्या रोपाला सुतैल बुद्धिरूप जल मुवलक मिळालें मग तो कविरायाच्या मनोभूमीतील विद्यावृक्ष जोरानें फोफावला व त्याला लवकरच हुरूपाच्या मनोहर कलिका येऊन इच्छित फलें लटकलीं यांत काय नवल ! मनाप्रमाणें विद्याव्यासंग पुरा झाल्यावर गुरूनीची अनुज्ञा घेऊन कविराय ज्येष्ठ बंधूना भेटण्याकरितां सोलापुरीं आले. त्यावेळीं मुद्गलजोशी तापानें आजारी होते. त्यांनीं बंधूना घरीं आलेले पाहिल्याबरोबर शिव्यांचा वर्षाव सुरू केला; आणि झणाले की, 'तूं आमच्या कुळांत केवळ आह्याला बट्टा लावण्यास उत्तम झाला आहेस; जर गीर्वाण भाषेचीं दोन अक्षरें शिकला असतास तर मला आज अतें बोडण्याची पाळी आली नसती व माझ्या पुराणाला आन माझ्या आजारीपणामुळे जो

खंड पडला आहे तोही पडली नसता !' हे जेष्ट्यांचे बोलणे कविरायांनी मुकाट्याने सहन केले व ह्मणाले, 'पोथी दिल्यास मी आज पुराण सांगेन.' मुद्दलजोशांचा स्वभाव मुळचाच तापट होता व आतां तर ते आजारीपणाने अगदी कावून गेले होते. त्या आगीत कविरायांचे वरील बोलणे तेव्हासारखे जाऊन पडतांच दादासाहेबांचा कोपाग्नि अगदी भडकून गेला व त्या सपाट्यांतच कविरायांचे अंगावर संतापाने पोथी फेंकून देऊन ते ह्मणाले, 'गाढवे जर गूळ + + + तर कुंभार भीक कां मागते ? तुणतुण्याची तार लावून कडे वाजविण्यांत आणि पुराण सांगण्यात किती महदंतर आहे हे मला पक्के ठाऊक आहे.'

रामजोशांनी पंढरपुरी जाऊन गीर्वाण भाषेचा व्यासंग केला होता ही गोष्ट मुद्दलजोशांना कळली नव्हती असे वाटते ! असो. रामजोशांनी दादाचे बोलण्याकडे लक्ष न देतां पोथी उचलून ठेवून दिली. पुराणाची वेळ झाल्याबरोबर कविरायांची स्वारी पोथी घेऊन देवळांत गेली. कडे वाजवून तमाशांत साथ करणारे फंदीजोशी पुराण सांगावयाचा आव घालून व्यासपीठावर आरूढ झालेले पाहून पुराणश्रवणासाठी आलेल्या ग्रामस्थांनी त्यांची टर उडविण्याचा बेत केला. इकडे पुराणीकबोवांनी वीणा लाऊन 'या कुंदेंदु तुषार हार धवला०' या भगवच्छानास आरंभ करतांच त्यांच्या त्या गोड लकेच्यांत श्रोतृवृंद थिजून गेला. पुराणीकबोवांनी पुराणांत फत्तरच बहार करून सोडली. सर्वांच्या तोंडून वाहवा ! वाहवा ! शाबास ! शाबास ! असे उद्गार निघू लागले. त्यांची पुराण सांगण्याची ती अप्रतिम शैली पाहून सर्वास फार कौतुक वाटले; कविरायांचे नांव सर्वतोमुखी झाले. मुद्दलजोशाचे कानावरही हा लौकिक लवकरच गेला. प्रकृतीस अंमळ आराम पडल्यावर त्यांनी मुद्दाम चोरून येऊन स्वारीचा तो पुराण सांगण्याचा अपूर्व थाट पाहिला. त्यांसही त्या अलौकिक गुणाचे आश्चर्य वाटले; व ते त्या दिवसापसून रामजोशांवर प्रेम करू लागले.

जोशीबुवा कीर्तन करण्याची कला पंढरपुराहून शिकून आले होते. त्यांची घरची स्थिति समाधानकारक नसून गारिबीचीच असल्यामुळे त्यांस या धंद्यावरच आपला चरितार्थ चालविणे भाग पडले. गावोगांव हे कीर्तन करीत हिंडत असत. हे बाहेर फिरावयास निघाले ह्मणजे यांच्याबरोबर पत्नी उमाबाई, उपपत्नी ऊर्फ अंगवस्त्र चिमाबाई, एक सुंदर घोडा, दोन कुतरी, दोन पोपट, दोन माकडे, एक रेशमी काढण्याचा झोपाळा इत्यादि

थेट एकाद्या जहागिरदाराप्रमाणें बराच सरंजाम असे. या सर्व थड-मुळें यांचा खर्च नेहमीं आद्यापेशां जास्त असे. यांस पैसा पृष्कळ मिळत असे परंतु हे नेहमीं लखलखात असत ! उचापत काढल्याशिवाय यांना एक दिवस जात नसे. खालील आख्यायिका त्यांच्या कर्मजाजारीणां ही चांगली साक्ष देते.

रामजोशी दरसाल तुळजापुरास नवरात्रांत कीर्तन करण्यास जात असत. त्याचदरु त्यांस सरकारांतून पंचवीस रुपयांची नेमणूक करून दिलेली होती. सालाबादप्रमाणें एक सालीं येथें आख्यावर कविरायांनीं येथील एका वाण्याकडून पासष्ट रुपयांची उचापत केली. निवृत्तेवेळीं वाणी रुपयांची फेड केल्याशिवाय जाऊं देईना. त्यानें बुवांच्या मागे पैशाकरितां तगादा लाविता मग या स्वारीनें ती हकीकत आपल्या बंधूस खालील श्लोकाचे द्वारानें कळविली; तो श्लोक असाः—

‘ येथें येउनि आज दीड महिना पासष्ट मुद्रा पहा ।

झाली शुद्ध उचापत प्रभुवरें केली विदागी दहा ॥

येथें वार्षिक पंचवीस मजला देऊनि बा तोडितो ।

दादा तीस दिल्याशिवाय मजला वाणी कसा सोडितो ॥१॥’

कविरायांच्या अंगी समयसूचकता हा एक अप्रतिम गुण होता. हा गुण अंगी नसल्यास प्रसंगोपात मनुष्याची किती फजिती उडते हें सर्वत्रांस माहीत आहेच. यांची स्वारी एकदां कीर्तनासाठीं इचलकरंजीवर घोरपडे यांचे घरीं गेली असतां आश्रितमंडळींत आपल्या विदागीप्रिषयी चर्चा चालली आहे असें त्यांना समजलें. मग काय ? कथा ऐन रंगांत आख्यावर बोवांनीं तात्काळ एक आर्या करून द्वाटली व आपला कार्यभाग साधून घेतला ती आर्या अशी.—

‘ भोजासम कविताप्रिय, कर्णापरि दानशूर घोरपडे ।

ऐसें असतां माझ्या, देणगीचा कां ? तुह्मांसि घोर पडे ॥१॥’

ही समयसूचकता पाहून घोरपड्यांनीं त्यांस योग्यतेप्रमाणें देणगी दिली. तात्पर्य असली चतुरता व समयसूचकता बिरळाच !

याचवेळीं सोलापूर मुक्कामी सोयरोबा अंबिये या नांवाचे एक सत्पुरुष रहात असत. हे नाथसांप्रदायी असून मोठे कविही होते. यांची कविता भक्तिरसपर आहे. यांचे चरित्र व त्यांच्या कवितेचे मासले पुढे एका निराळ्या प्रकरणांत देण्यांत येतील. असो. नाथाचे मठांत जोशांचें कीर्तन कर-

विण्याचा एकदां बेत केला. परंतु मठाधीशांस बुवांची रंगेल व फंदीवृत्ति पसंत नव्हती व ह्मणून ते त्यांचा नेहमी तिरस्कार करीत. 'आमच्या मठांत कीर्तन व्हायला नको व त्या दारुज्याचे येथें पायही लागावयाला नकोत.' असें ह्मणून नाथांनीं कीर्तनाला 'खो' दिला. मंडळींना फार वाईट वाटलें व त्यांचा विरस झाला; परंतु रामजोशांनीं त्यांचें समाधान करून त्यांना सांगितलें कीं, 'तुमची इच्छा असल्यास आपण मठाचेच बाहेरच्या बाजूस पाल देऊन तेथें कीर्तन करूं.' हे ऐकून मंडळीला अत्यंत आनंद झाला व त्यांनीं मोठ्या हुरूपानें मांडव वगैरे घालून कथेची सर्व तयारी केली. मृदंगवावर थाप पडून ईशस्तवनास आरंभ होण्याचाच अवकाश ! मांडवाकडे लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी लोटल्या ! बुवांनीं कीर्तनांत अगदीं बहार करून सोडली. मंडळी आनंदानें डोलूं लागली. कथा अगदीं रंगांत आल्यावर बुवांनीं त्या दिवशींच्या प्रकारावरही पुढील लावणी तात्काळ करून झटली.—

‘भला जन्म हा तुला लाधला खुलास हृदयीं बुधा । धरिसी तरी हरिचा सेवक सुधा ॥ ध्रु० ॥ चराचरीं गुरु तरावयाला नरा शिरावरि हरी । जरा तरी समज धरी अंतरीं ॥ हटातटानें पटा रंग-बुनि जटा धरिशि कां शिरीं । मठाची उठाटेव कां तरी ॥ वनांत अथवा जनांत हो कां मनांत व्हावें परी । हरीचें नांव भवांबुधि तरी ॥ चाल ॥ काय गळ्यांत घालुनि तुळशीचीं लांकडें । हीं काय भवाला दुर करतिल माकडें । बाहेर मिरविशी आंत हरिशि वांकडें । अशा भक्तिच्या रसारहित तूं कसा ह्मणविशी बुधा । हरिरस सांडुन घेशी दुधा ॥ भला० ॥ १ ॥ जाळ गळ्यामधिं माळ कशाला व्याळ काम कोपला । आंतुनि, बाहेर ह्मणविशी भला ॥ चित्त पाहतां पित्त येतसे चित्त पाहिजे मला । असें हरि ह्मणतो नुमजे तुला ॥ दांभिक वर संभावित अभ्यंतरिं नाहिंस बिंबला । बहिर्मुख नर नरका लाधला ॥ चा० ॥ तूं पोटासाठीं करि खटपट भलतिशी । परि भक्ति-रसाविण हरि भेटल् काय तुशीं । काय मौन धरुनिया गोमुलिला जाळिसी । स्वार्थसुखें परमार्थ बुडविला अनर्थ केला सुधा । न जाणसि वांजी ह्मणसी सुधा ॥ भला० ॥ २ ॥ टिळा टोपिवर शिळा पडों या दिळात करिसी जपा । तथापि न होय हरीची कृपा ॥ दर्भ-

शुष्टिच्या गर्भे धरुनियां निर्भर पगुची वपा । जालिशी तिळा तांडुळा
तुपा ॥ दंडकपंडल बंड माजविशि मुंड मुंडिशी तपा । न सार्थक
लटक्या साऱ्या गपा ॥ चाल० ॥ ही बार बार तलवार येइल काय
पुन्हां । ह्या दुर्लभ नरदेहांत ठेविशी कण्हा । झगवंत भुकेला भक्तीचा
पाहुणा । वर्म कळेना धर्म घडेना कर्म चित्त न द्विधा । सदा हरि
कविरायावर फिदा ॥ भला जन्म हा० ॥ ३ ॥

ह्या लावणीत कविरायांनी मठाधिपतीची कान उघाडणी करून दामिक
मंडळीवर चांगलाच कोरडा उढविला आहे । घरी बायकांचेसमोर कपालदंड
गंडादि इंद्रियांना आपाद भस्माचे त्रिपुंडू लावून वेदांताचे बंड माजवून ' अखिल
ब्रह्मांड हरीचे मायेने व्यापिले आहे ' असे उदंड वाक्यांदित्य करणाऱ्या व
इरण्याच्या बुद्धानांत जाऊन दंडापर्यंत अस्तन्या साहून ' इराण और लाव
एक अंडा ' अशी प्रचंड गर्जना करणाऱ्या व स्वतुंडाने देशहिताच्या खंड
न पाडतां लंब्या लंब्या बाता झोकणाऱ्या पुंड धर्मलंडाना वरील लावणीत
कविरायांनी चांगला थंडा थंडा उपदेश करून त्यांची कंड चांगलीच निर-
वली असे झणावे लागते !

असो. कविराय शाक्त असल्यामुळे ते मद्यपान करीत असत असे झण-
तात; व याच जनवार्तेला अनुसरून नाथांनी त्यांना दारुडी हें विशेषण
लाविले असावे असे वाटते. सोलापूरच्या ब्रह्मवृंदांनीही त्यांच्यावर हाच
मद्यपानाचा आरोप ठेवून त्यांना बहिष्कृत केले होते. पुढे कांहीं दिवसांनी
श्रीमत् शंकराचार्यांची स्वारी कर्मधर्मसंयोगाने त्याठिकाणी येऊन पोहोचली.
रामजोशी यांजन्वळून मोठा दंड घेतल्याशिवाय त्यांस पंक्तिपावन करावयाचे
नाही असा तेथील मंडळीने बेत करून तो स्वामीस कळविला. स्वामींनीही
त्या गोष्टीला आपले अनुमोदन दिले. स्वामींची स्वारी रामजोशी यांचे घरा-
जवळच श्रीविठ्ठलाचे मंदिरांत उतरली होती त्याच मंदिराचे ओटीवर एक
मोठा बटवा सोडून ऊन खात बसण्याचा जोशीबोवांचा नित्यक्रम असे.
एके दिवशी असे झाले की, रामजोशी प्रातःकालापामृत दुपारपर्यंत त्याच
ओटीवर बसून राहिले. दुपार झाल्यावर स्वामींनी जोशियांवास निवारिले
की, आज स्नान वगैरे करण्यास कां उठलां नाही ? जोशियावांनी मोठ्या
विनयाने सांगितले की, ' सकल जगाच्या गुरूंनी ज्याचा तिटकारा केला
त्यास या जगांत राहून तरी काय करावयाचे आहे ? ' इतके बोलून त्यांनी
आचार्यावर तात्काळ एक संस्कृत लावणी करून बघली. आधी कविरायांचा

आवाज कर्णमधुर, त्यांत त्यांचें आवडीचें वृत्त, तेंही पुनः मधुर सुंदर व मनोहर संस्कृत शब्दरत्नांनी खचून काढलेलें व मनाच्या प्रेमळअवस्थारूप कोंदणांत बसविलेले मग त्या आनंदास काय पारावार ! आचार्य प्रेमानंदानें डोळें लागले. त्यांची मर्जी सुप्रसन्न झाली मग प्रसाद व्हावयस काय उशीर ! त्यांनीं लागलेच शागिर्दास पाणी उपसण्यास सांगून तेथेंच पंक्तीस भोजन करण्याविषयी जोशीबावांस सांगितले !

पुण्याच्या पौरजनांवरही आमच्या कविरायांनीं चांगलीच छाप बसविली होती. पुण्याची मंडळी ह्मणजे ' उत्तम परीक्षक ' असा त्यांच्या नांवाचा लौकीक फार दिवस गाजत आला आहे. या मंडळीच्या चित्तरूपी कसाला ज्यांचें गुणरूपी सुवर्ण उतरून तें बावनकशी ह्मणून एकदां ठरलें त्याला कोठें भय ह्मणून नाही. अशा मंडळीवर जय मिळविण्याचें काम लहान सहान नाही. असो ! कविराय पुण्यास बहुतकरून दरसाल येत असत. पुण्यांत त्यांचा लौकीक फारच झाला. त्यांचें वाक्चातुर्य ऐकून निळकंठशास्त्री थच्यांसारख्या वेदपारंगतमंडळीनेंही त्यांची फार वाहवा केली. थत्तेशास्त्री तर एकदां इतकेखूब झाले कीं, भरकथेंत त्यांनीं आपल्या अंगावरील शाल-जोडी काढून बुवांचे अंगावर घातली ! थत्तेशास्त्री कांहीं सामान्य नव्हते. त्यांच्या विद्वत्तेचा लौकीक माहाराष्ट्रांतच काय पण साऱ्या हिंदुस्थानांत गाजून राहिला होता. अशांच्या तोंडून ' धन्य ' ह्मणवून वेणारांची बुद्धिमत्ताही तशीच अपूर्व असली पाहिजे.

शके १७३४ त ह्मणजे इ० स० १८१२ त कविराय काशीयात्रेस जाण्याच्या उद्देशानें सर्व निरवानिरव करून व सर्वत्रांचा निरोप घेऊन न्नर सोडून निघाले. काशीयात्रेचा उद्देश मनांत धरून स्वारी घराबाहेर पडली स्वरी; पण जवळ पैसा कुठें होता ! सरस्वतीबाईंनीं यांना माळ घातल्या दिवसापासून लक्ष्मीबाईंनीं यांच्यावर आग पाळवण्यास आरंभ केला होता. तुळजापुरी सरस्वतीबाईंनीं यांचे कसकसे धिडवडे केले ते वाचकांनीं वाचलेच आहेत. त्या मधून मधून यांच्याकडे कृपादृष्टि फिरवून घरी येत खऱ्या पण सरस्वतीबाईंचा थाटमाट व डामडौल पाहताच सवतीभत्तरानें बेहोष होऊन आल्यापार्थीच माघारी जात. कविरायांच्या मनोभुवनांतील सरस्वतीबाईंचें वर्चस्व त्यांना पहावत नसे. हा लक्ष्मीसरस्वतीचा झगडा आज-कालचा नसून पूर्वापार चालत आलेला आहे. बाणकवीसारखा यजमान भेटलाच तर मात्र त्या त्याच्या बाणाला भिऊन गुण्यागोविंदांनै व सुखासमा-

धानानें एकत्र राहतात; बाकी असा योग कपिलापृष्ठीप्रमाणें एकादेवेळींच यायचा ! त्याचप्रमाणें हेंही येथें सांगून ठेवतों कीं, अशाप्रकारें लक्ष्मीबाईंनीं पिगा घालून सरस्वतीबाईंचा इंगा जिरविण्याचा किती जरी प्रयत्न केला तरी त्यांच्या उपेष्ट भगिनी ज्या आकाबाई त्या मात्र सरस्वतीबाईंची पाठक्षणभरही न सोडतां त्यांच्या पाठराखणीचें काम उत्तमप्रकारें बजावतात !!

असो. अखेर कविरायांनीं द्रव्यसंपादनार्थ पुण्याकडे मोर्चा फिरविला व तेथें आख्यावर त्यांनीं आपला महायात्रेस जाण्याचा हेतु पुण्याच्या मित्र-मंडळींस कळविला. त्यांनींही शक्य तितकी द्रव्यद्वारां मदत करून कविरायांस अशी सल्ला दिली कीं, 'तुमचा हा हेतु येथीथ थोर थोर लोकांस कळवा ह्मणजे कांहीं मिळालें तर मिळेल' कविरायांनीं ती गोष्ट कबुल केली व थोर लोकांची एक सभा जमवून त्यांच्यापुढें एक याद टाकिली. याद पाहतांच तींतील मतलब त्यांस कळवा ह्मणून त्यांनीं तींवर असे लिहून ठेविलें होतें कीं,—

‘ वरें तीन पुण्यांत जो भिरविला तो रामजोशी पहा ॥

यात्रोद्देश धरूनिया तनुमुळें घेतो निरोपाशि हा ॥

या मागें न कधीं पुढें ही न कधीं मागावयाचा गुणी ॥

ऐसें जागुनि घ्या यशासह तुर्ही ही याद ही लेखणी ॥ १ ॥ ’

ती यादी पाहतांच जमलेल्या थोर थोर लोकांनीं भराभर आंकडे टाकिले. एकंदर चौदा हजारांची रकम तात्काळ जमली. अशाप्रकारें पुण्यांतील धर्मात्म्या व कुलीन सदृशस्थानीं कविरायांच्या गुणांची परीक्षा करून त्यांना जो उदार आश्रय दिला त्याबद्दल त्यांची जितकी प्रशंसा करावी तितकी थोडीच ! परंतु अखेर लिहिण्यास मोठें वाईट वाटतें कीं, कविरायांचें महायात्रेस जाणें झालें नाहीं. त्यांची प्रकृति उतारवयामुळें अगोदरच क्षीण झाली होती, त्यांत पुनः वाटेचे अतोनात श्रम झाल्यामुळें ते आजारी पडले व त्यांतच त्यांचा शेवट झाला ! महाराष्ट्रभाषासुंदरी उत्रडी पडली, गीर्वाण-सरस्वतीचे हातांतील शेवटचें रत्न हरपलें, लावणीबाईंना हरिकीर्तनासारखें पुण्यकर्म सोडून तमाशांत डफ तुणतुण्यावर जाऊन बसण्याची पुनः पाळी आली, व्यवहारसागराला ओहोटी लागली व वैराग्याचा बोध करणारा प्रखरसूर्य अस्तितगत झाला.

वाचकहो ! कविरायांनीं तर आपला निरोप घेतलाच आहे. आतां आपणही पण त्यांच्या काव्यासंबंधी दोन शब्द बोलून त्यांचा निरोप घेऊं !

यांनी 'छंदोमंजरी' व 'मदालसांचू' असे दोन ग्रंथ केले आहेत, पैकीं शेवटचा ग्रंथ संस्कृत आहे. शिवाय त्यांनी लावण्या, आर्या, श्लोक, कटिवंध वगैरे बरीच स्फुट कविता केली आहे. यांचेवेलीं अनंतफंदी, होमार्जावाळ, सगनभाऊ, बाळाकारंजकर, बहिरू मल्हारी, गोविंदराव साळी वगैरे बरीच लावण्या करणारी मंडळी होऊन गेली तरी कविरायांची बरोबरी करण्याजोगी योग्यता यांतून एकोचही आंगी नव्हती ! कविरायांचेद्वल शास्त्रीबुवा असें ह्मणतात की, 'यांच्याविषयीं लोक ज्या गोष्टी सांगतात त्यांवरून ही स्वारी मोठी रंगेल असावी असें दिसते. हे पाहिल्यानें मोठे फकड रंगेल व फंदी होते आणि ही वृत्ति यांच्या शृंगारपर लावण्यावरून स्पष्ट दिसते; पण पुढे मोरोपंतांच्या आर्यांनी यांची मनोवृत्ति तन्मय करून टाकून इतकी परमार्थाकडे ओढली की, जो वाग्विलासाचा मर प्रस्तुत कवीनें असभ्य काव्यरचना करून रंगेल लोकांस अधिकच व्यसन निमग्न करण्याच्या अनुचित कार्याकडे योजिला होता, तोच पुढे जनांचे मन विषयपराङ्मुख करून आपल्या खऱ्या हिताकडे वळविण्यास त्यानें योजिला. ज्यानें विषयासक्त होऊन स्त्रियांच्या लावण्यांचे व विलासांचे 'कोण्या ग सुभगाची मदनमंजरी । सांग सखे सुंदरी ॥' अशी लावणी करून मनो-बेभक वर्णन करावे त्याचेचठायीं 'दो दिवसांची तनु ही साची' अशी लावणी करण्याइतकी परमार्थाची वृत्ति दृढ व्हावी व त्यानें विनयसुखाचें अनर्थत्व व असारत्व हीं वाचकांच्या किंवा श्रोत्यांच्या हृदयावर ठाम उठवून घ्यावी हें सकृद्दर्शनी विरोधात्मक दिसते खरें; कारण सामान्य प्राकृत-जनांचेठायीं वरील दोन्ही गोष्टींचा मेळ कधीही दृष्टीस पडत नाहीं. जे एकदां विषयलंपट होऊन बसले व ज्यांची चित्तवृत्ति केवळ तदाकार बनून राहिली त्यांस वैराग्याच्या स्थितीची कल्पनाही होत नसते, पण विशाल मनाचे जे असतात त्यांचा प्रकार निराळा !'

अशी उदाहरणे आणखीही काहीं कवींचीं देतां येतील. भर्तृहरिची व त्याच्या तीन शतकांची ओळख निदान भारतवर्षीयांस तरी घ्यायला नको आहे. त्यांतही असाच चमत्कार दृष्टीस पडतो. प्रत्येक शतकांतच कवच पण प्रत्येक श्लोकांत कवीची अपूर्व करामत दिसून येते. 'जो भर्तृहरि 'शृंगारशतकांत' स्त्रियांची इतकी वाखाणणी करितो तोच पुढे 'वैराग्य शतकांत' त्यांस केवळ तुच्छ मानितो व त्यांचा तिरस्कार करितो. 'नीतिशतकांत' नीतिशी, 'वैराग्यशतकांत' वैराग्याशी व 'शृंगार

शतकांत ' शृंगाराशी कवीची केवळ तादात्म्यता झालेली आढळते. ' पंडितरायांच्या ' भामिनीविलासाची ' ही अशीच गोष्ट आहे. पहिला भाग शृंगारात्मक असतां शेवटच्या भागांत त्याच्या विरुद्ध विषय आहे ! ज्या पंडितरायांनीं जातगोत न पाहतां केवळ सौंदर्याला मुलून व जनद्वेषापासून फांटा देऊन एका यवनीच्या पायांशीं आपलें प्रेम सर्वस्व वाहिलें त्यांनींच अखेरीस भक्तिरसाच्या महापुरांत वाहवत जाऊन ' गंगालहरी ' सारखें लहरी मनुष्यांच्या हृदयांत देखील प्रेमाच्या लहरीवर लहरी उसळविणारें काव्य केलें हें काय लहानसहान नवल ? ज्या पंडितरायांनीं आपली पत्नी मेळी असतां एकाद्या प्राकृत मनुष्याप्रमाणें करुणरसपर गीतें गाऊन विलाप केला त्यांनींच आपल्या नातवांस ' अश्वघाटी ' नामक प्रसिद्ध काव्यांत संसाराबद्दल विरक्ति दाखवून भक्तिमार्गाचा उपदेश करावा हें केवढें आश्चर्य ! तात्पर्य काय कीं, कवींच्या मनांत मानवी प्रकृतींच्या सर्व वृत्तींचा समावेश होतो व जिचा ज्यावेळेस पगडा बसेल ती त्यासमयीं त्यांचे कृतींत पुरतेपणीं उठते. ' बरोबरच आहे कारण स्वच्छ पाण्यावर जी जी वस्तु धरावी ती ती त्यांत पूर्णपणें प्रतिबिंबित होते !

कविरायांनीं आपल्या लावण्यांत शृंगाररसाची जशी कमाल करून सोडली आहे तशीच त्यांनीं वैराग्याचीही अगदीं शिकस्त केली आहे. त्यांनीं आपल्या लावण्यांत याज्ञिकांवर व धर्माचें स्तोम मात्राविणाऱ्या दांभिकांवर, जे कोरडे उठाविले आहेत त्यांवरून त्यांच्याठायीं असणारे उद्दामपणा, धोडपणा व आवेश हे गुण स्पष्टपणें व्यक्त होतात. प्रसिद्ध निबंधमालाकार क्षणतात, " वर्णमाधुर्याची ज्याच्या कानास कांहीं लेश क्षणून ओळख असेल, शब्दांचा सुंदरपणा व खुमारी हीं ज्यास यत्किंचित् कळत असतील, तसाच त्यांचा झोंक व प्रौढपणा ज्यास थोडासा तरी समजत असेल त्यास कविरायांच्या लावण्या केवळ तल्लीन करून सोडतील. यांच्या कवितेंत दुसरी अशी एक खुबी आहे कीं, संस्कृतकवींनीं योजलेल्या प्रौढ शब्दांची व अर्थाची शुद्ध लौकिक मराठी भाषणांतील केवळ व्यावहारिक अशा शब्दांशीं व अर्थाशीं भेसळ केलेली आढळते; व ती भेसळ सुद्धां इतकी बेमालूम केलेली असते कीं, त्यांच्या त्या मिश्रणचातुर्यानें तें सर्व एकरंगीं दिसून त्यापासून एक जातीचा विशेष आनंद उत्पन्न होतो. सारांश, सरस, प्रौढ, झोंकदार आणि आवेशयुक्त असें मराठीभाषेचें स्वरूप ज्यास पाहणें असेल त्यास तें या कविरायांच्या लावण्यांत सांपडेल, " हें संस्कृतप्राकृत शब्दांचें

अपूर्वमिश्रण तयार करण्याची हतोटी यांना मोरोपंतांच्या सहवासानें साधली असावी असें वाटतें. पंतांच्या आर्येस यांनींच प्रसिद्धीस आणिलें असें पंतांचे चरित्रांत सांगितलेंच आहे; यासंबंधी आझांस एक आर्या आढळली आहे; ती अशी:—

‘जैशी जनकें दिधली सच्चिद्घन राम जो सिता त्याला ।

तैशी दिधली मयुरें स्वार्या ती रामजोशितात्याला ॥ १ ॥’

वरील आर्यंत ती रचनाऱ्याचें चानुर्य चांगलेंच नजरेस येतें. असो. कविरायांनीं बीभत्स शृंगारास प्रदीप्त करणाऱ्या व सर्व जनांस अत्यंत प्रिय वाटणाऱ्या लावणीछंदास तमासगिरांच्या फडावरून काढून हरिदासांच्या मृदंगान्तर आणि लें व त्यास आपल्या वाक्चातुर्यानें श्रोतृजनांच्या अंतःकरणांत वैराग्यवृत्ति बाणविण्यास साधनीभूत केलें. कविराय आपल्या लावण्या जेव्हां कथेंत गात होते तेव्हां श्रोतृजनांच्या मनावर त्यांचा परिणाम कांहीं विशेष होत असावा असें वाटतें, शिवाय त्यांची रसवंती रसाळ असून ते चतुर षक्ते असण्यामुळे त्यावेळच्या कीर्तनकारांत त्यांची मोठी जहा झाली असेल असेंही अनुमान होतें. जोपर्यंत ‘कीर्तनकला’ हें नांव आमच्या देशांत अस्तित्वांत राहिल तोंपर्यंत कविरायांचें नांव आवाज-वृद्धांच्या मुखी—आतां आहे असेंच—अबाधित राहिल अशी आमची खात्री आहे!

‘नवनीत’ ‘रामजोशांच्या लावण्या,’ व निबंधमाला’ या ग्रंथरूप शिलाछापांत चित्तफालक घालतां त्यावर कविरायांचें जें चरित्रचित्र उमटलें त्यावरून आझीं वाचकांना दाखविण्याकरितां येथें हें कसेबसें चित्र काढिलें आहे. हें पुष्कळ ठिकाणीं अपूर्ण राहिलें आहे असें आमचें मनच आझांला सांगत आहे, तरी पण आझीं या चित्राला—तें सुंदर दिग्गण्याकरितां आमची होती तेवढी शिकस्त करून—स्मरणशलाकेनें कल्पनामय रंग भरले आहेत. वाचकहो! शेवटीं तुझांला येवढेंच सांगतो कीं, तुझी हें चित्र पाहत असतां तुमच्या हृदयाकाशांतिल हर्षसूर्याचे किरण ज्या ज्या ठिकाणीं पडतील त्या त्या ठिकाणचे रंग खलून ते तुमच्या नेत्रकमलांना प्रफुल्ल करतील व त्या प्रफुल्ल नेत्रकमलांच्या तेजाचें तुमच्या मुखाज्जांवर परावर्तन झालें झणजे तिही विकास पावतील—झणजे त्यांवर हर्ष चमकूं लागेल !

कविरायांच्या लावण्यांतील वेंचे.

‘ कोण्या ग सुभगाची मदन मंजरी । सांग सखे सुंदरी ॥ ध्रु० ॥
 इच्या सौंदर्याची सिमा । झाली गढे रतिहुनि उत्तमा ॥ पाहुनिया
 मुखचंद्रमा । सखे गढे अमा गमति पौर्णिमा ॥ काय अधराची
 रक्तिमा । लाजवी नवकुंकुमविद्रमा ॥ अंगि वसन जिच्या भर्जरी ।
 कोण्या ग० ॥ १ ॥ मग वाटली विद्युन्नदी । भलि ग रूपाची उत-
 रली भटी ॥ उरिं कंचुकि घट तटतटी । टिळक लल्लाटीं सुधारसघटी ॥
 पाहुनि कृशा तव कटी । हरिचा कृशकटिपद लटपटी ॥ अशि अनंत
 गुणगुर्जरी । कोण्याग० ॥ २ ॥ शिरिं सुंदर नवमल्लिका । झटति
 वर मधुकर रस कौतुका ॥ नयनाननखंजनंजिका । मधुर कंठांत
 लाजवी पिका ॥ अशि वर्णिल कोण सदलिका । इतर कवि कवि-
 रायाहुनि फिका ॥ मज वाटतसे निर्जरी । कोण्याग सुभगाची मदन
 मंजरी ॥ सांग सखे सुंदरी ॥ ३ ॥

२ लावणी.

‘ दो दिवसांची तनु ही साची, सुरतरसाची, करुनि मजा ।
 गमजा करितां मनि उमजाना हें सुख न पुढें पडल वजा ॥ भाइ
 सावध व्हा ॥ ध्रु० ॥ आज उद्यांचा पूर नद्यांवा वयलगद्यांचा बहर
 नवा । उलट्या झाल्या कुलटा रांडा मग कोठिल हो मालपुवा ॥
 थाट बसाया पाट रुप्याचे ताट त्यामधें दूधरवा । धना वयाला बसेल
 घसरा मग विसरा हो गोड खवा ॥ रांडा पोरें वंचक चोरें जंवर
 मिळवितां तंवर थवा । शितें तंवर तीं भुतें भोंवतीं कोण कुगाचा
 सखा जिवा ॥ जोंवरि पैसा तोंवरि बैसा मंचकिं ह्यणतिल घ्याल
 हवा । बेटाबेटीं हातिं नरोठी देतिल हा खूप समज ठिवा ॥ पात-
 यात कीं घात होतसे हात जोडितों हगिसि भजा । फुफा सुखाला
 मुकाल कथितों न कालचा दिन आज दुजा ॥ दो दिवसांची० ॥
 १ ॥ कनकधनाचा मद मदनाचा बोसरल्यावर रंग फिका । रुका न
 पदरीं विकाल घर मग विलास भरजरी कुठून हुका । गजरथ घोडा
 कलगी तोडा पायीं जोडा लाल झुका । तोडा जाउनि खोडा येइल

बसेल एकादा धरमथका ॥ सुगंधशाला नरम दुशाला गरम मसाला
 पान पका । हार तुरे हे बरे न पुढतीं बुरे हाल खेळाल बुका ॥ कोक-
 शाला नाटक शाला दासी यांचा घ्याल मुका । कामुक होउनि कां
 मुकतां परमार्थ सुखाला देह विका ॥ कदममुलाजा या न भुला जा
 तुह्यां न लाजा मनिं समजा । दूत यमाचे मूत आणतिल नेला तुमचा
 बाप आज्ञा ॥ दो दिव० ॥ २ ॥ पुरे कराया मौजा तेथुनि फौजा
 झाल्याचि रवाना । यमदूतांची ढाल विनीवर बालसफेदी देखाना ॥
 पुढे यमाचे खडे दूत हे बडे हरापी समजाना । मार मारतिल फार
 कुणी मग मामा काका गौसेना ॥ रांडा आतां मांडा चारिति खांडा
 ह्मणतिल करा चुना । मूल कुणाचें भूल तुह्यांला चूल चालती तंवर
 ह्मणा ॥ तडका येतील सारे अडका हुडकायाला मरतांना । पीठ
 मिळेना मीठ मिळेना ऐसें करितिल ऐकाना ॥ घेडा होइल परिजन
 घेडा ह्मणतिल पेढा आटिव जा । अडा भुवर पडाल मग तुह्यां
 रडाल न ह्मणा काल खुजा ॥ दो दिव० ॥ ३ ॥ सुभा करुन मन-
 सुखा एखादा उभा करा परिवार भरा । काय तुह्यांला यांत सांचलें
 आंत वांचलें आयुधरा ॥ दारजनाला हार नगांचे भार मुलिस
 मुलुग्यास तुरा । घाल पुन्हां जरि घ्याल न देतिल तुह्यांसि त्यांतिल
 जरा चुरा ॥ कां मरतां धनलोभें फिरतां पुरता याचा शोध करा ।
 कोण तुह्यांला वाली तो वनमाली लाविल पैलतिरा ॥ लोह घनाच्या
 जाड कवाडा आड बसा कीं बाड चिरा । काल सखत पाताळ
 तळांतुनि काढिल अंबुधिमाजि शिरा ॥ फार कशाला सार सांगतां
 बार बार जन्मा नवजा । कविरायाचा बोल नव्हे कीं फोल डोल
 ध्यानीं उमजा ॥ दो दिवसाचीं ० ॥ भाइ सावध व्हा ० ॥ ४ ॥

वरील दोन्ही चित्रे एकाच चिंतान्यानें काढलेली आहेत; पण दोहोंत
 अंतर किती आहे ! पहिल्या चित्रांत वाग्धूनें स्वरूप जें प्रकट झालें आहे तें;—

‘ लज्जा व्यालोल दृष्टीं स्मित रुचिरमुखीं अयुगीं नित्य नर्म ।

व्याहारीं वीमलांगीं अभिनव भिरवे घर्मरोमांच वर्म ॥ ’

अशा शृंगारनेषाचें आहे. ही आपल्या रसिककामुकजनांच्या हृदयदुर्गाचा

भेद करणाऱ्या नयनशरानीं मदनाचें पंचशरत्व जणुंकाय अन्वर्थकच करून दाखवात आहे असें भासतें ! तरुणीच्या पदनूपुगांचा झगत्कार ऐकिल्याबरोबर मनाची काय स्थिति होते याचा थोडासा तरी ज्याला अनुभव असेल त्याचें तें देवांगनातुल्य लावण्य पहाण्याकरितां नेत्र कसे हपापलेले असतात याची यत्किंचित् तरी ज्याला कल्पना असेल; त्यांच्या मुखगंगेतून स्त्रणाऱ्या वाग्बिंदूंचें पान करण्याकरितां कर्णद्वयांनी कशी घडपड चाललेली असते याची ज्यांना लेशभर तरी ओळख असेल; ज्यांतील मुक्ताफलकंकरणें किण् रिण् असा कर्णमधुर नाद करीत असतात असे ते त्यांचे केशरचर्चित गौरकरांबुज धरण्याकरितां हात कसा पुढें पुढें सरत असतो याची ज्यांना रतिभर तरी माहिती असेल; त्यांच्या नवकिसलयाला ही लाजविणाऱ्या आरक्त बिंबाघरावर व्रग करण्याकरितां दंत कसे शिवशिवत असतात याची ज्यांनां अणुभर तरी कल्पना असेल; पुष्पासवप्राशनानें ज्यांचीं मुखें सुगंधित झालेलीं अहित अशांच्या मुखचुंबनाकरितां मुखाला कसे पाणी सुटतें याचें ज्यांना लेशभर तरी ज्ञान असेल; व त्या आपल्या प्रीतीला झिडकारून व कुपित होऊन नेत्रांवाटे अग्निवर्षाव करीत फणकाऱ्यानें जाऊं लागल्या असतां हृदयांत कशी कालवाकालव होत असते, पायांची त्या प्रतिचंडिकांमार्गीं धावण्याकरितां कशी लटपट व तारांबळ उडते व अंगाला कसा दरदरून घाम सुटतो याचा ज्यांना इवलासा तरी परिचय असेल ते वरील काव्यचित्त पाहून केवळ थरारून जातील यांत मुळीच संशय नाही ! दुसऱ्या चित्रांतील कवितादेवीची मूर्ति चिताऱ्यानें जरी सर्वांगसुंदर व सर्व भूषणांनीं मंडित अशी काढली आहे तरी ती एकाद्या पोक्त व व्रतस्थ रानपत्नीप्रमाणेंच,—

‘ कृताभ्यंगस्नाना कनकमणिभूषाविरहिता ॥

विराजे सिंदूरें धवलवसनं भूपवनिता ॥ १ ॥ ’

दिसते किंवा बाहून तिचें जास्त वर्णन करावयाचें ह्मणजे, ती जिचें मुख प्रसन्न आहे व जिनें आपली दृष्टि सतारीच्या पडद्यावरून झराझर वर खाली होणाऱ्या हस्ताकडे लाविली आहे, व जी स्वमुखानें सुबोध व सुरस पद्ये गात आहे अशा मयूरस्थ देखी सरस्वतीप्रमाणेंच हुन्हेहूच दिसते. तात्पर्य काय कीं एका लावणीत शृंगारवर्णनाची अगदीं कमाल करून सोडली आहे; संस्कृत कवितेंत स्त्रियांच्या वर्णनांत ज्या उपमा वगैरे असतात त्याच जरी साऱ्या हीत आल्या आहेत तरी पण पदरचनेची जी येथें अप्रतिम बहार केली आहे तीमुळें त्या साऱ्या नव्यासारखाच शोभून जात आहेत; व दुसऱ्या

छावणीत ती वाचिली किंवा ऐकिली असतां हृदयांत पूर्ण विराक्ति बाणेल असा उत्तम बोध उतरला आहे !

ईश्वराच्या राज्यांत सर्वगुणसंपन्न असा मनुष्य सांपडणें विरळा ! एकाच्या अंगी एक गुण तर दुसऱ्याच्याठायीं दुसराच ! चहुंठिकाणीं सारखा बसणारा चौकोनी चिरा दुर्मिळ ! एक गणीत शास्त्रांत पारंगत तर दुसरा भाषाशास्त्रांत. एक गाण्यांत तरबेज तर दुसरा वाद्यकलेंत, एक काव्य करण्यांत तर दुसरा तें तालसुरानें ह्मणून दाखविण्यांत. सगनभाऊनें उत्कृष्ट लावण्या केल्या परंतु 'रामा गोंधळी' उत्पन्न होईपर्यंत त्यांची योग्यता समजून आली नाही. 'लावणी करावी अशी सगनभाऊनें व ती बजाऊन ह्मणावी रामा गोंधळ्यानेच' असे रसिक लोकांनीं काढलेले उद्गार पुष्कळांच्या कानावरून गेले असतील. हा वर मांडलेला सिद्धांत रामजोशांना ही मान्य होता. 'बयाबाई' ह्मणून एक स्त्री होती ती त्यांच्या लावण्या फारच सुंदर ह्मणत असे, असे सांगतात. कविरायांनींही तिला उद्देशून एक लावणी केली आहे; ती अशी:—

'दैवें ही गांठ बयाबाईची, मज पडली साची ॥ धृ० ॥ कविता इजसंगें रंगा आली, नानाविध चाली ॥ वाणी कशि काय परिक्षा झाली, गाणारी धाली ॥ ऐसी मति नरांत विरळ रसाची, बायकांत कैची ॥ दैवें० ॥ १ ॥ आहे घोघरिं पुण्यामधि गाणें, परि खोटें नाणें ॥ आलाफू कंठांमधि घेति किराणे, हें लाजिरवाणें ॥ पुण्याविण कविता नच येयाची । शूद्रास कशाची ॥ दैवें० ॥ २ ॥ कवितारस मनांत झडकरि यावा । पुण्याचा ठेवा ॥ दाता परि नीरस काय करावा । जनमार्मिक व्हावा ॥ धन्या सत्कविता कविरायाची । रसिकता बयाची ॥ दैवें ही गांठ बयाबाईची ॥ मज० ॥ ३ ॥

वरील लावणीत कविरायांचे नैसर्गिक गुण बरेच प्रकट झाले आहेत. त्यांनीं बयाबाईच्या रसिकत्वाची जी वर तारीफ केली आहे तिजवरून त्यांच्या आंगचें गुणग्राहकत्व चांगलें निदर्शनास येतें; शिवाय या लावणीत त्यांनीं स्वतःला 'शूद्र' असें ह्मणवून घेतलें आहे त्यावरून त्यांचा विनयही दृष्टोत्पत्तीस येतो.

कविरायांनीं वर्णनपर अशाही लावण्या बऱ्याच केल्या आहेत. 'पंढर-पूरच्या, तुळजापूरच्या व गिरीवरील व्यंकटेशाच्या लावणीत त्यांनीं त्या

स्या ठिकाणचें वर्णनचित्त उत्तम बठवून दिलें आहे. त्यांच्या ऐतिहासिक छावण्याही चटकदार असून त्या तत्कालिन इतिहासावर चांगला प्रकाश पाडतात. त्यांनीं एका छावणीत दुष्काळाचें वर्णन केलें आहे, तें इतकें हृदयद्रावक आहे कीं, तें वाचिलें किंवा ऐकिलें ह्मणजे अंगावर कांटाच उभार राहतो. हें वर्णन बहुतकरून १८०२।१८०३ मध्ये पडलेल्या दुष्काळाचें असावें. ही छावणी फारच मोठी असल्यामुळें ती संबंध येथें देवघत नाहीं, तरी पण तिचा कांहीं भाग येथें देतो. या कडव्यांत त्यांनीं त्या वेळच्या धान्याचे नीरख दिले आहेत, यावरून त्यांचें निरीक्षण किती बारीक होतें व त्यांची ऐतिहासिक माहिती देण्याची तऱ्हा किती अपूर्व होती हें चांगलें लक्षांत येतें.—

“ सुधि ह्मणाति निरवधि काळ त्या मधीं दीड पायली । कधीं ऐकिलीं चिपटीं कधीं निपटीं कोळवीं चोळवीं कधिं पाहिलीं ॥ जुना जिन्नस बरी उणा वाट कुठें कुणांत पत राहिली । मणास रुपये तेरा तेलाळा बारा तुपा शपथ वाहिली ॥ गुळ असो तोळाभर आहे कीं मूळ मिठाचीडली । खूळ लवंगा पैशाच्या सवंगा मिरची पांच दीधळी ॥ हजूर वाणी रुजू तराजू खजुरी ती एकली । खिजून घेती पैसां देतिल हो कैसा माखली नच जिभली ॥ गहूं ह्मणाति जे बहु सवंग ते नऊ चिपटीं जाहलीं । मऊ नवे जे दाणे बेदाणे झाले अशि दशा साहिली ॥ मका रांड ही आका इला परि शिका कोठडी केली । नको द्राड एरंडी हे रंडी आठ चिपटीं कधीं ऐकिलीं ॥ दुकाळ त्यामधीं बकाळ मंडळी ठकापरिस ठक भली । दुकान घालुनि बसती बरि निर्मळ दिसती घातुकता वाडली ॥ नितळ सोनियां पितळ ह्मणाति निजापितळ पुतळी आटली । कुतळ बुडविले सारेही बारे वेळाचे सराफा लादिली ॥ सार हिऱ्याला गार ह्मणती सोनार देत पावळी । चार शेर तांब्याला कां भ्याला ह्मणे कांसार देद आधिली ॥ पुरे काळ हा नुरे योग्यता विरे निघुनी चालली । अहो शालुच्या फरदा चवलीचा खुर्दा काय गोष्ट चांगली ॥ चाल ० ॥ हें राहो भार्जांत बागवान जोडका पैशाचा एकचि मुळा एकचि दोडका ॥ पैशास मक्याचा बंद एक मोडका । हा कांदा दों पैशांस

एक बोडका ॥ जळणास रुपया एक लहान खोडका । घोड्यास शिपाई काय करील बोडका ॥ काळानें देश या परी केला रोडका । मग हत्यार राज उपाय काय थोडका ॥ खाऊनी नाबद ह्मणो नये गोड कां ॥ चाल० ॥ अजातरिपु हे प्रजा इतःपर मजा वृष्टि शिरकली । दुर्जा आस न कविरायाची कृति येथूनि उरकली ॥ उगाभ्रमसि वाउगा कशाला युगांत खळ हा कलि । कलि मातला सारा धन दारा इच्छि राज्यास ही हाकली ॥ धृ० ॥ १ ॥ ”

एका रसिक पांथानें इच्छितस्थलीं लवकर जाऊन पोहोचण्याच्या हेतूनें घोड्याला टांच देऊन त्याला भरधांव सोडिलें; परंतु मार्गावरील मृष्टचमत्कार पाहण्यांत त्याच्या मनोवृत्ति अगदीं तल्लिन झाल्या व त्यामुळे त्याच्या घोड्याचा लगाम खेंचून धरण्याचें भान राहिलें नाहीं. पुढें निघून गेल्यावर त्याची चूक त्याच्या लक्षांत आली व त्याच्या मनाची स्थिति मोठी चमत्कारीक झाली; तशीच याठिकाणीं आमचीही व्यवस्था झाली आहे. कविरायांच्या चरित्रारण्यांतून आह्मी परिभ्रमण करीत असतां त्यांनीं तयार केलेली लावणीरूप पुष्पवाटिका आमच्या दृष्टीस पडली व तिच्यांतिल नैसर्गिक शोभा पाहण्यांत आह्मी इतके दंग होऊन गेलों कीं लेखणी रूप घोडीचा लगाम आकळून धरण्याचें अगदींच विसरलों व मुक्काम करण्याचें ठिकाण मागेच राहून गेलें, तरी आपण आतां कविरायांनीं लावलेल्या या छेका आपन्हुतिरूप लताकुंजांत व विश्रांति बेऊं.

‘ राधा सखि संवादीं छेकापन्हुति हे आयका । रसिकहो काय चतुर बायका ॥ धृ० ॥ अंवरगत परि पयोधरातें रगडुनि पळतो दुरी । काय हा धीट ह्मणावा तरी ॥ तो नंदाचा मूल कायगे सांग कन्हुय्या हरी ? । नव्हे गे मारुत मेघोदरीं ॥ सासु-सासरा पति यां देखत अधरामृत माधुरी । घेतसे काय वदाची परी ॥ तो नंदाचा मूल० ॥ नव्हे गे मधुप व्रज हा करी । पट विघटित कुचतटही वसतीं हळुंच येउनी उरीं । शीतल स्पर्श सुगंधित करी ॥ तो नंदाचा मू० ॥ नव्हे गे मलयज करी चातुरी । सुवर्ण पाहुनि तनुवरि वंचक रातीं शिरतो घरीं । टाकितो हस्त तसा तनुवरी ॥ तो नंदाचा मू० ॥ नव्हे हा दस्यु समज अंतरीं । सुंदर रसिजोगता पतिही मिळतां

सुभगा खरी । दूजीला असा मिळेल काय तरी ॥ तो नंदाचा मू० ॥
 नव्हेगे रतिला मन्मथ वरी ॥ चाल० ॥ गुणवंत कुचावरी लोळे अति
 शोभला । तो कृष्ण काय नव्हे हार कळेना तुला । बाई अंगमर्दनीं
 अति सुखकर वाटला । तो कृष्ण काय ? नव्हे कर दूतीचा भला ।
 मज शीतळ करितो श्रमि होउनियां भला । तो कृष्ण काय ? नव्हे
 व्यजन सु वंशांतला ॥ चाल पहि० ॥ यापरि निजसंतोषे वर्णां
 पुसतां यदुनायका । लोपत्री मुरलीच्या गायका ॥ राधासखि० ॥ १ ॥
 कंठीं लपटुनि सदा असावी सुभगा गुण-शालिनी । वाटेने पुष्पवती
 शोभिनी ॥ वृषभानूची सुता काय ती राधा लकुचस्तनी । नव्हे रे
 माळ आठवली मनीं ॥ अधरचुंबिनी वंशसंभवा लालसमधुरध्वनी ।
 आवडते मज फारच हृदयांतुनी ॥ वृषभानूची सुता० ॥ नव्हे रे
 मुरली जनभोहिनी । विपरीता ही तनुवरि घेतां सुहृशा सुखदायिनी ।
 लहानशी शामा गुणशालिनी ॥ वृषभानूची सुता० ॥ नव्हे रे मत्कं-
 बलभोगिनी । सरला ती सद्दंशगौरा अतिशय संयोगिनी । येतसे
 करीं धरुनि जे वर्नीं ॥ वृषभानूची सुता० ॥ नव्हे रे यष्टी सह-
 चारिणी । नखक्षतानें मृदुकण्ठीं नव नव गुणरागिणी । धरावी वाटे
 कवटाळुंती ॥ वृषभानूची सुता० ॥ नव्हे रे वीणा मृदुभाषिणी ॥ चाल ॥
 वांकडी दिसे परि बहिरंतर निर्मळा । ती काय नव्हे राधिका ?
 इंदुची कळा । जी चांगट (किंवा नीचा घट बसली) धरुनी रसेच्या
 तळा । ती काय राधिका ? नव्हे भुजंगा षळा । किति मंजु वसंतीं
 रसाळ जीचा गळा । ती काय राधिका ? नव्हे गड्या कोकिला ॥
 चाल पहिळी ॥ यापरि हरि राधेला वर्णुन पुसतां क्षणि लोपत्री ।
 चतुर हा यदुकुलपंकज रवी । श्रीकृष्णाची सरुयांसर्वे ही छेकापन्हुति
 नवी । करि हा कविरायाहुनि कवि ॥ राधासखि० ॥ २ ॥

महीपती.

सेवाधर्मासारखे कठिण व्रत दुसरें कोणतेंच नाही. सेवाकर्मरत मनुष्याला आपल्या सर्व सद्गुणांवर पाणी सोडावें लागतें. त्यांतल्यात्यांत घनी जर समंजस असला तर सेवकांचें जिणें कांहीं तरी सुखांत जातें, परंतु तोच घनी जर अविचारी, मूर्ख व कुटिल असला तर विचाऱ्या त्या सेवकाचे हाल कुत्रासुद्धां खात नाही. तरी पण सेवक स्वाभिमानी असल्यास त्याचा, धन्याकडे ह्मणजे अगदींच मान नसतो असें नाही. परंतु असे सेवाधर्मात राहून स्वाभिमानानें वागणारे सेवक फार विरळा. स्वार्थाकरितां मिथे राहून हांजी हांजी करणारेच अती. सांप्रत निदान आमच्या आर्यावर्तात तरी बहुतेक जनसमुदाय सेवकांच्याच वर्गात मोडणारा आहे आणि तोही पुनः हांजी हांजी करणारा ह्मणजे स्वाभिमानशून्य. अभिमानशून्य मनुष्याचे हातून कोणतेंही महत्कृत्य होत नाही. ' ज्या आर्यांनीं आपल्या अतुल पराक्रमानें व बुद्धिवैभवानें सर्व पृथ्वीवर आपली कीर्ति अमर करून सोडिली, व इतर परकीयांशीं झगडून आपलें स्वत्व व वैभव कायम ठेविलें त्याच नरशार्दूल आर्यांबारांचे वंशज आर्क्षी आज अभिमानशून्य होऊन गेल्यामुळे परकीयांच्या अमलाखाली निःशंक लोळत पडलों आहों, प्रत्येक बाबतीत त्यांच्याच आज्ञेनें पाणी पीत आहों व एवढ्याशा भाकरीच्या तुकड्याकरित्त- सुद्धां त्यांच्यापुढें लांगूलचालन करून तोंडें वेंगाडीत आहों. या सर्वांचें कारण आमची अभिमानशून्यता नव्हे तर काय ?

' आजनितीस इंद्रजलोक जे इतक्या रानटी स्थितीसमून सुधारणेच्या शिखरावर जाऊन पोहोंचले आहेत व पृथ्वीतील सर्व राष्ट्रांमध्ये सर्व गोष्टींनीं पुढें गेले आहेत त्याचें कारण त्यांच्या आंगीं झळकणारी स्वाभिमानाची अपूर्व ज्योत होय ! आमच्यांतही ही ज्योत नाही असें नाही, पण ती पारतंत्र्याच्या प्रभंजनानें अगदीं विझाली आहे. तिच्यावर सूक्ष्मविचाररूपी तेलचे बिंदू सोडून ती प्रदीप्त केली पाहिजे. असो. त्यांच्यामधलें व आझांमधील अंतर इतकेंचकीं, त्यांना एवढासा देखील अपमान सहन होत नाही व आर्क्षी त्याबद्दल कांहींच मानीत नाही ही केवढ्या शरमेची गोष्ट आहे बरे ! ' हेंच जर आर्क्षी त्या नीच सेवेवर लाथ मारून दूर झालों तर आर्क्षी उपासी मरूं काय ? खात्रीनें नाही. ज्या दयाघन परमेश्वरानें आझाला, निर्माण केलें आहे तो आमच्या निर्वाहाची कांहींच सोय लावणार नाही

काय ! अर्थात् लावीलच. षण इतके सुविचार आमच्या मनांत कोटून थावयाला. इसापनीतीतील हरकगुलिसाचे गोष्टीप्रमाणे आधी आपल्या पायांवर उभे राहवयाला जर शिकलें तर परमेश्वर हरवडी आमच्या साहाय्याला धावून येईल. येवढ्याकरितां आधीं हा हांजीखोरपणा मुगारून देऊन स्वत्वाला ओळखावयास शिकलें पाहिजे. तात्पर्य प्रत्येक मनुष्यानें स्वाभिमान धरल्यास आमच्या राष्ट्राचा लवकरच अम्युदय होऊन आघांला प्रत्येक बाबतींत परकीयांने तोंडाकडे पहाण्याचा फारसा प्रसंग येणार नाही. प्रस्तुत चरित्रनायकाचा स्वाभिमानाशी किती दाट परिचय होता व त्यामुळें त्याचा कीर्तिदुंदुभी आजतागाईत कसा सारखा दणदणत आहे, हें पुढील वृत्त वाचलें असतां लक्ष्यांत येईल.

ह्या कवीचा जन्म इ. स. १७१५ ह्या वर्षी अहमदनगरापासून अठरा कोशांवर राहुरी तालुक्यांत ताहाराबाद ह्मणून एक गांव आहे तेथें झाला. ह्याच्या वडिलांचें नांव दादोपंत कांबळे. ह्यांच्याकडे ताहाराबादचें कुळकर्ण असे. ते मोठे संभावीत आणि भाविक होते. ते ऋग्वेदी वासिष्ठगोत्री ब्राह्मण. त्यांच्या पत्नीचें नांव गंगाबाई. तीही मोठी साध्वी असून पराकाष्ठेची पतिपरायण होती. दादोपंतांस आधीं सगळ्या मुळी होऊन, साठीच्या सुमारास एक मुलगा झाला. त्याचें नांव त्यांनीं 'महीपती' असे ठेविलें. तोच प्रस्तुत चरित्राचा नायक होय. महीपतीरूपानें सुंदर असून स्वभावानें अगदीं आपल्या वडिलांसारखा होता. त्याच्या बाळपणाबद्दल फारशी माहिती उपलब्ध नाही. तरी पण तो परम तेजस्वी, करारी व मानी असा होता. तो सोळा सत्रा वर्षांचा होताच कुळकर्ण्याचें काम करूं लागला. त्यावेळीं नुकताच मुसलमानी अंमळ नाहीसा होऊन, मराठ्यांचा अंमळ बसला होता, आणि श्रीछत्रपती शाहूमहाराज गादीवर होते.

एकेदिवशीं महीपती स्नानसंध्या करीत बसला असतां, त्यास बोलावण्याकरितां सरकारी कचेरींतून एक मुसलमान शिपाई आला. त्याला त्यांनीं सांगितलें कीं, मी पूजा झाली कीं लागलीच येतो. आधींच तो मुसलमान, त्यांत तो सरकारी पट्ट्यांनीं भूषित झालेला मग त्याच्या उर्मटपणास काय पारावार असणार ! तें ऐकून तो शिपाई त्यांस कांहीं अपशब्द बोलला. महीपती जात्याच तेजस्वी व मानी असल्यामुळें त्यास अतिशयित चीड आली व त्या झटक्यासरशी कचेरींत जाऊन त्यानें जेमतेम त्या दिवसाचें कचेरीतील काम आटोपलें. घरीं आल्यावर त्यानें कानांवरची लेखणी काढून देवापुढें ठेविली, आणि इतःपर आपण गांवकीचें काम करणार नाही व

आपल्या पुढच्या सात पिढ्यांनीही त्या कामास हात लाऊं नये ह्याणून शपथ घेतली. सुमारे दोनशें वर्षांमागचे ब्राह्मण आणि सध्यांचे ब्राह्मण ह्यांच्या तेजस्वितेमधील हें अंतर ध्यानांत ठेवण्याजोगें आहे. आलीकडे आम्हा ब्रह्मवृंदाची तेजस्विता कोणत्या बाजूला वळली आहे, याचें वर थोडकेंसे दिग्दर्शन केलेंच आहे. सध्यां कुळकर्ण्याचें काम किती अपमाना-स्पद झालें आहे याचा अनुभव कुळकर्ण्यांशिवाय इतरांना येणें दुरापास्त आहे. येवढ्याशा सात रुपयांच्या शिपुर्च्यानें सुद्धां विचाऱ्याला दडपीत असावें. जो जो सरकारी अंमलदार येईल तो तो कुळकर्ण्याचा नवराच ! विचाऱ्यानें त्यांची सर्व सोय लावावी. त्यांना जेवावयाला आपल्या घरीं न्यावें. झाडूगडू करावे. त्यांच्या घोड्यांना चंदी-वैरण द्यावी. असे एकना दोन हजारोप्रकारचे उपसर्ग विचाऱ्याला प्रतिदिनीं लागत असतात इतकें करून त्याला मुशाहिरा तरी मुबलक मिळतो काय ? छे ! त्याच्या नांवांनेंही पांचजन्यच ! बरें असो.

या सुमारास महीपतीचे वडील वृद्धापकाळामुळें अगदीं थकलेच होते. तेव्हां त्यांच्या पंढरपूरच्या वाऱ्या महीपती करूं लागला. तो नुसता वारकरी साधु होऊनच राहिला नाहीं तर तो ग्रंथकारही झाला. त्याचें कारण असें सांगतात कीं, 'एकेरात्रीं तुकाराममहाराजांनीं स्वप्नांत येऊन त्यास असें ह्मटलें कीं, नामदेवांचा शेतकोटी अमंगांचा संकल्प माझ्या मुखें पूर्ण झाला आहे, तसें संतचरित्रांचें वर्णन तूं करावें.' असें बोलुन मस्तकावर हात ठेवून ते गुप्त झाले. तीच महीपतीस ग्रंथ लिहिण्याची स्फूर्ति झाली.

सदरहु गोष्ट केवळ दंतकथांतच जमा धरण्यासारखी नसून तिजमध्ये व्हाच तथ्यांश आहे, हें महीपतीच्याच खालील ओवीवरून सिद्ध होतें. संतहीलामृताचे प्रथमाध्यायांत सांप्रदायाप्रमाणें गुरुवंदन करित असतां तो ह्याणतो.—

‘ज्यानें मस्तकिं ठेविला अभयकर । दुस्तर भवाब्धि केला पार ॥
तो तुकाराम सद्गुरु वैष्णववीर । ग्रंथारंभीं नमस्कार तयासीं ॥ १ ॥
मृत्युलोकीं दाविली अघटित करणी । देहासमवेत गेले वैकुंठभुवनीं ॥
अद्यापि शुद्धभाव देखोनी । देती स्वर्गीं उपदेश ॥ २ ॥’

‘ह्या दोन गोष्टींच्या योगानें महीपतीच्या वृत्तींत जो फेरफार झाला, त्याचा विचार केला ह्याणजे असें दिसतें कीं, ज्यांवर परमेश्वराची कृपा असते, त्यांस दुष्टांची दुर्बचनें आणि सत्पुरुषांचे साक्षात्कार ह्या दोहींपासून लाभच

होतात; हानी कशनेच होत नाही. आणखी साधु जे आहेत, ते दुष्टांस देखील चांगले क्षणत असतात—त्यांच्या अल्प गुणांवरून त्यांस वावाणीन असतात—ह्यांतलें बीज तरी हेंच असावें.' महात्मा धर्मराज दुर्योधनाला सर्वजण 'दुर्योधन' क्षणत असतांही स्वतः 'सुर्योधन' क्षणत असे, ही गोष्ट सर्वविश्रुतच आहे. खरे साधु जे आहेत त्यांना द्वेष क्षणून कसला तो माहीतच नसतो. उत्तमांना मात्र धारण करावें आणि अधमांना टाकून द्यावें, हें पृथ्वीला समजत नाही, किंवा राजाच्या देहाला मात्र चालवावें आणि रंकादिकांना वर्ज्य करावेत, असें कृपाळू प्राण ज्याप्रमाणें कधी क्षणत नाही अथवा गायीची तहान भागवावी आणि वाघाला विष होऊन मारून टाकावें असें करण्याचें ज्याप्रमाणें उदकाला कधी माहीत नाही त्याच-प्रमाणें सर्व प्राणिमात्रांचे ठिकाणी त्याची समदृष्टि व समबुद्धि असते असो.

महिपती अत्युत्तम भगवद्भक्त झाला; त्याला सर्व चराचर विश्व ब्रह्ममय दिसूं लागलें. त्याच्याजवळ माझे आणि तुझे हा भेदभावच राहिला नाही. त्याची वृत्ति 'वसुधैव कुटुंबकम्' अशी झाली; क्षणजे तो विश्वाकडे आपलें कुटुंब याच दृष्टीने पाहूं लागला. एकदां त्याचेवेलीं मोठा दुष्काळ पडला. त्यास 'करंज्याचें साल' असें क्षणत. त्या दुष्काळांत लोक उगशी मरूं लागले, क्षणून महीपतीने आपल्या घरावर तुलसीपत्र ठेवून तें गरीब लोकांकडून छुटविलें. हें वर्तमान गांवांतील जहागीदारास समजलें; तेव्हां त्याने पुष्कळ गाब्या भरून साहित्य पाठविलें, परंतु महीपतीने तें सर्व नाकारलें आणि आपला चरितार्थ भिक्षेवर चालविला. ह्याप्रमाणें प्रति तीन वर्षांनीं आपलें घर लुटविण्याचा क्रम त्यांनीं ठेविला. पुढें काहीं लोकांनीं सांगितलें कीं, 'आपण घर लुटवितां खरें परंतु आपले पुढें असा क्रम चालणें कठीण आहे. ह्याकरितां जें सतत चालेल तें करावें.' तेव्हा महीपतीनें आपाढ वद्य दशमीपासून अमावास्येपर्यंत प्रतिवर्षीं श्रीपांडुरंगाचा उत्साह करण्याची योजना केली. तो उत्साह अद्यापपर्यंत चालू आहे असें ऐकतो.

आपल्या इतर पूर्वकालीन साधुकृतींप्रमाणेंच महीपतीनेंही आपले सर्व ग्रंथ केवळ भक्तिभावासाठीं लिहिले; क्षणजे आपलें तनमन परमेश्वराचेठायीं लागवें, ह्याकरितांच त्यानें हा ग्रंथरचनेचा अकटोविकट प्रयत्न केला. त्यांत तो इतका मग्न असे कीं, आपण जें काहीं लिहीत आहों, तें देवाच्या प्रेरणेनें लिहीत आहों, अशी त्याची दृढ समजूत असे. भक्तविजयाच्या शेवटच्या अध्यायांत त्यानें झटलें आहे.—

‘जैशी आज्ञा केली रुक्मिणीवरें । तितुकींच ग्रंथीं लिहिलीं असरें ॥
जैसा वाजविणार फुंकितो वारें । तैशीं वाजंत्रें वाजती ॥ १ ॥
क्षेत्रांत बीज पेरिलें जाण । अंकूर येणें जीवनाधीन ।
की बाहुल्यांचें नाचणें जाण । कळसूत्राधीन असे ॥ २ ॥’

त्याचप्रमाणें श्रीसंतलीलामृतांत तो क्षणतो.—

‘तें हें संतचरित्रसार । प्रेमरसाचें भांडार ॥

जैशी आज्ञा केली रुक्मिणीवरें । तितुकींच अक्षरें जोडिलीं ॥१॥

मी तरी तृणाचें बुझावणें । निमित्तमात्र असें जाण ॥

जो विश्वव्यापक जनार्दन । तो प्रभंजनें हालविला ॥ २ ॥

सद्गुरु तुकाराम समर्थ । अंतरसाक्ष चैतन्यनाथ ॥

तेणें होवोनि हृदयस्थ । आठव मातें दीधला ॥ ३ ॥

अंतरसाक्ष जाणती देव । हृदयस्थ बैसोनि देसी ठाव ॥

महीपती हें निमित्त नांव । सभाग्य वैष्णव जाणती ॥ ४ ॥

ग्रंथ चांगला निपजण्यास साहित्य काय काय लागतें, हें महीपतीस चांगलें ठावूक होतें; आणि तें साहित्य आपणाजवळ नाही, असें त्यांस नेहमीं वाटत असे. भक्तविजयाच्या आरंभी तो क्षणतो.—

‘मंदमती मी अज्ञान । नाही केलें काव्यपठन ॥

नाहीं पाहिलें ग्रंथपुराण । गीर्वाणभाषा नेणें मी ॥ १ ॥

नेणें मी चातुर्य व्युत्पत्ति । नव्हे बह्वश्रुत अध्यात्मग्रंथी ॥

येणें संस्कृतवाणी निश्चिती । श्रीरुक्मिणीपति जाणतसे ॥ २ ॥’

संतलीलामृताचे आरंभीही त्यानें असेच अत्यंत विनयसंपन्न उद्गार काढिले आहेत.

महीपतीच्या विद्याध्ययनासंबंधीं फारशी माहिती उपलब्ध नाही; तरी त्याच्या ग्रंथरचनेवरून एवढें अगदी स्पष्ट दिसतें कीं, त्याचा विद्याभ्यास चांगल्यापैकी झालेला असावा; आणि त्याचें वाचनही दांडगें झालेलें असावें. शिवाय भक्तविजय, संतलीलामृतादि ग्रंथ साधुचरित्रात्मक आहेत. त्यांत वर्णिलेल्या साधूंचीं चरित्रें पूर्वी कोठें लिहिलेलीं नव्हतीं, तीं दंतकथांत होती. त्यांविषयी शोध करून, त्यांचें साहित्य मिळवून, तीं त्यांनीं चांगल्याप्रकारें रचिलीं आहेत. ‘ह्यावरून असें दिसतें कीं, इतिहासाचीं साधनें मिळविण्याचें

सामर्थ्य जें सांप्रतकाळीं इतकें वर्णनीय झालें आहे, तें महीपतीच्या ठायीं फार चांगलें होतें. संस्कृतादि भाषांतले ग्रंथ पुढें ठेवून त्यांचें भाषांतर करण्यापेक्षां अशाप्रकारें साहित्य मिळवून त्याची यथोचित योजना करणें विशेष बुद्धिमत्तेचें काम आहे हें उघडच आहे. '

त्यानें एकंदर बारा ग्रंथ लिहिले. भक्तविजय, भक्तलीलामृत, संतविजय, संतलीलामृत, अनंतव्रत, दत्तात्रेयनन्म, कथासारामृत, तुळशीमाहात्म्य, पंढरी-माहात्म्य, गणेशपुराण, हरितालिकाव्रत आणि ऋषिपंचमीव्रत. श्रीधराप्रमाणेंच महीपतीनेंही आपल्या कांहीं ग्रंथांच्या शेवटीं स्थळाचा व काळाचा निर्देश केला आहे. संतलीलामृताचे शेवटीं त्यांनीं ह्मटलें आहे.—

‘ शके सोळाशें एकूणऐशी । सर्वजित नाम संवत्सरासी ॥

फाल्गून शुद्ध चतुर्थासी । ग्रंथ सिद्धीसी पावला ॥ १ ॥ ’

सदरहुप्रमाणेंच भक्तविजयाचे शेवटींही त्यानें ग्रंथ समाप्तीचा शरू दिला आहे.—

‘ शके सोळाशें चौऱ्यायशी । चित्रभानु नाम संवत्सरासी ॥

वैशाख वद्य द्वादशीशी । ग्रंथ सिद्धीस पावविला ॥ १ ॥

प्रवरेपासोनि दक्षिणेस । तारहाबाद गांव पांच कोस ॥

भक्तविजय अति सुरस । झाला असे त्या ठायीं ॥ २ ॥ ’

पूर्वीं नामाजी आणि उद्धवचिद्धन यांनीं ग्वालेरी ह्मणजे हिंदुस्थानी भाषेंत भगवद्भक्तांचीं चरित्रें वर्णिलीं आहेत; त्यांचा आधार घेऊन महीपतीनें वरील भक्तविजयादि ग्रंथांची रचना केली. त्याची कविता सरळ आणि सुगम आहे. दुसरा याच्या ग्रंथांत जो मोठा गुण आढळतो तो हा कीं, कोणतीही एकादि गोष्ट श्रोत्यांच्या मनांत ठसविण्यासाठीं दृष्टांताची जशी काय वृष्टि करावयाची. तो गुण बहुतेक ज्ञानेश्वर, मुक्तेश्वर, श्रीधरांच्या इतका त्याच्याठायीं होता असें दिसतें. ह्याचीं प्रमाणें त्याच्या ग्रंथांत जागोजाग आढळतात. प्रसंगोपात व्यवहारनीति सांगण्याचा प्रसंग आल्यास तो न टळूं देण्याविषयीं महीपती फार जपत असे.

महीपती शालिवहान शकाच्या श्रावण कृष्ण द्वादशीस ह्मणजे इ. स. १७९० त समाधिस्थ झाला. त्यावेळीं त्याचें वय पाउणशें वर्षांचें होतें. त्यानें ताहाराबाद येथें श्रीगंडुर्गाचें देवालय अयाचित वृत्तीनें बांधून श्रीविठ्ठलाची स्वयंभू वालुकेची मूर्ति स्थापिलेली आहे. त्याचें कुळदैवत ‘ श्रीविठ्ठलच ’ असे त्याबद्दल तो भक्तविजयांत असा उल्लेख करितो.—

‘आमचें कुळींचें दैवत । उभयपक्षां श्रीरुक्मिणीकांत ॥

तयास नामितां देवां समस्त । तृप्त होती निर्धारें ॥ १ ॥’

त्याचीं मते पूर्ण अद्वैती होती. तो हरि, हर, गणेश, देवी असा भेद-
भाव पाळीत नसे. त्यानें आपल्या ग्रंथारंभी गणेशरूपानेंच श्रीविठ्ठलाचें
स्मरण केलें आहे.—

‘जयजयाजी भीमातीरविहारा । भक्तवत्सला कृपासागरा ॥

व्वापूनियां चराचरा । अससी निराळा सर्वातीत ॥ १ ॥

गणेशसरस्वतीरूप । तूंचि नदलासी अनेक ॥

ह्मणउनी सारजा विनायक । ग्रंथारंभीं नमियेला ॥ २ ॥’

भक्तविजय.

‘जयजयाजी पुराणपुरुषा । अलक्ष निरंजना अविनाशा ॥

विश्वव्यापका सर्वेशा । पंढरी अधेशा पांडुरंगा ॥ १ ॥

तूं आदिमायेचा निजवर । निगमा शास्त्रांसीं अगोचर ॥

अचळ निश्चळ निर्विकार । नेणवे पार श्रुतिशास्त्रां ॥ २ ॥

तूंचि झालासी गजवदन । चौदाविद्यांचें आदिकारण ॥

यालागीं मंगलारंभीं नमन । निज प्रीतीनें तुज देवा ॥ ३ ॥’

संतलीलामृत.

वरील उताऱ्यांवरून हें स्पष्ट आहे कीं, तो पूर्ण अद्वैतवादी होता; त्याचें
आपल्या मातापितरांवर अवर्णनीय प्रेम असे. तो त्यांना सकल तीर्थाहूनही
पूज्य मानीत असे.

‘आतां नमूं मातापिता । जे सकल तीर्थासी वरिष्ठता ॥

ज्याचेनि नरदेह तत्त्वतां । लाधला अवचितां निजभाग्यें ॥ १ ॥’

भक्तविजय.

महीपती मोठा वैराग्यशील साधु होता हें मागे लिहिलेल्या एक दोन
गोष्टींवरून लक्ष्यांत येईलच. त्याला ‘विठ्ठल’ नांवाचा एक मुलगा होता.
तोही आपल्या बापाप्रमाणेच मोठा ईश्वरभक्त होता. तो आपल्या नांवापुढें
‘गोसावी’ असें पद जोडीत असे; यावरून तो कीर्तनकार असावा असें
वाटतें. मोरोपंतांनीं अनेक साधुसंतांवर सुंदर आर्या केल्या, पण आपल्या
जगत्प्रसिद्ध पित्यावर आर्या केल्या नाहींत हें बरें न वाटून विठोबा गोसावी

ताहराबादकर यांनी पंतांस पत्र लिहून महीपतीचेवांवर कांहीं आर्या करण्याची विनंति केली. पंतांनीही या आपल्या समकालीन कवींवर खरा अभिप्राय देऊन त्याची योग्य स्तुति केली; ती अशी: -

‘महिपतिच्या वाणीतें सेवुनि तरतात जेंवि गंगेंत ।

विषयांत रंगलें जें जनमानस, सद्यशीच रंगे तें ॥ १ ॥

ज्ञानोबाची जैशी, एकोबाची सुधा जशी वाणी ।

कीं मुक्तेश्वर कविची, महिपतिची सेविती तशी प्राणी ॥ २ ॥’

‘आमच्या महाराष्ट्रकवींची परंपरा चांगदेवांपासून सुरू झाली ती अद्याप चालली आहे; आणि ती तशीच पुढेही चालावयाची आहे. पण तीत जुन्या पद्धतीप्रमाणें पौराणिक कथांचे ग्रंथ लिहिणारे जे कवि झाले त्यांत महीपती बहुतेक शेवटचाच छटला तरी चालेल. तरी कालाच्या अर्वाचीनत्वाच्या मानाने त्याच्या काव्यरचनेमध्ये जो फरक पडावयाला हवा होता तो मुळीच पडला नाही हा मोठा चमत्कार आहे. त्याचे ग्रंथ अगदी मुक्तेश्वर-श्रीधरांच्या ग्रंथांशेजारी बसविण्यानेगे आहेत हें वरील व पुढील उतान्यांवरून वाचकांचे लक्ष्यांत येईल.

उपलब्ध असलेली बहुतेक माहिती वर दिली आहे; याहून या सत्पुरुषा-विषयी जास्ती माहिती मिळत नाही हें देशाचें व त्याबरोबरच पर्यायानें आपलेंही दुर्भाग्यच होय ! असो. एकवार मयूराच्याच केकारवानें महीपतीचे स्वर्गीय दिव्य आत्म्यास प्रेमपूरःसर बंदन करून हें त्याचें चरित्र आटोपतों.—

त्या महिपतिंतें पाहुनि, ऐकुनि, सच्चित्त कां न लोभावें ? ।

शोभावें यश ज्याचें चिर, नमिला विष्णुदास तो भावें ॥ १ ॥’

महीपतीच्या ग्रंथांतील बेंचे.

‘द्रव्य नसतां आपुले पदरीं । बंधु ह्यणती आमुचा वैरी ॥

पिशुन हांसती दराचारी । ऐसी परी मायेची ॥ १ ॥

देखोनि निजपुत्र नयनी । पिता कंटाळे तये क्षणीं ॥

ह्यणे आमचे पोटीं येऊनी । अपकीर्ति तुवां केली ॥ २ ॥

शेजारी लोक होती कष्टी । ह्यणती उगाच पडतो आमचे हृष्टी ॥

कन्या भगिनीच्या जातां भेटी । लज्जित पोटीं त्या होती ॥ ३ ॥

दुर्बळ भ्रतार असतां जाण । कांता नेदीच आर्लिंगन ॥
 पुत्र ह्यणती आह्वांसि ऋण । करूनियां ठेविलें ॥ ४ ॥
 पुरुष झालिया द्रव्यहीन । त्यासी न पुसती सोयरे पिशुन ॥
 जेवीं वृक्षार्चीं पत्रे गेलिया झडोन । तेथें विलासी जन न रमती ॥५॥
 कीं रणीं पडतांचि नृपती । देहलोभी रण टाकूनि पळती ॥
 तेवि दरिद्र येतां पुरुषाप्रती । पिशुन करिती अपमान ॥ ६ ॥ '

भक्तविजय.

निर्धन मनुष्याचें कवीनें हें वर रेखाटलेलें चित्र किती हुबेहुब वठलें आहे ! विपद्भस्त मनुष्याची स्थिति पराकाष्ठेची वाईट असते. रिकामी पिशवी ज्याप्रमाणें ताठ राहू शकत नाही, त्याचप्रमाणें दारिद्री मनुष्याला लोकांमध्ये तोंड दाखविण्याला जागा रहात नाही. लोकांमध्येच काय पण घरच्या स्वतःच्या माणसांतही त्याचा किती बोज असतो, हें कवीनें वरील ओव्यांत उत्तमप्रकारें दर्शविलें आहे.

‘ ऐशी आशा महावैरीण । मुमुक्षु साधक ठकविले येण ॥
 श्रीहरि कृपा करितां जाण । तरीच मन स्वस्थ राहे ॥ १ ॥
 सेवितां प्राण्यास वाटतें सुख । परी परिणामीं होय दुःख ॥
 विषय सेवितां थकले लोक । अंतीं नरक प्राप्त तयासी ॥-२ ॥
 शब्दविषय मृगांकारणें । परम आवडे जिवाहून ॥
 नादीं लुब्ध होतांचि जाण । पारधी विंधोनि मारिती ॥ ३ ॥
 स्पर्शविषय तो स्त्रीसंग । तेणेंचि नाडिले अवघे मातंग ॥
 रूपविषयीं लाधला पतंग । जळालें अंग तयाचें ॥ ४ ॥
 रसविषय मत्स्याकारणें । आमिष गिळितां सुखावे मन ॥
 गळ आसुडितां हिंसकानें । अचुक मरण चुकेना ॥ ५ ॥
 गंधविषय भ्रमर सेविती । कमळमकरंदीं लुब्ध होती ॥
 अस्तमानासी जातां गभस्ती । गुंतती त्यामार्जी ॥ ६ ॥
 एक एक आवड एकाचे ठायीं । त्यांची गति ऐशीच पाहीं ॥
 आणि पंचविषय नरदेहीं । परिणाम नाही उत्तम ॥ ७ ॥
 परि रसनाविषय अवघ्यांत दुष्ट । याचोनि इंद्रियें होतात पुष्ट ॥
 यालागीं जे कां सज्ञान श्रेष्ठ । रसना स्पष्ट जिकावी ॥ ८ ॥

वानसाक्षय नव्हेचि ज्यासी । गोड अन्न पाहिजे खावयासी ॥
 यास्तव जाहले संन्यासी । वृथा गुरुसी नाडिलें ॥ ९ ॥
 मरणसमयीं इंद्रियें क्षीण । तिलमात्र न खाववे अन्न ॥
 परि वासना ह्मणे मी पदार्थ सेवीन । तरी जन्म घेणें चुकेचिना १०
 सहज समयीं मिळेल जैसें । क्षुधाहरणार्थ सेविजे तैसें ॥
 तरीच निर्विघ्न मुमुक्षुस । वासनानाश सहजची ॥ ११ ॥'

संतविजय.

आशेसारिखें जबरदस्त दुःख दुसरें कोणतें नाहीं; व निराशेसारखें परमसुख नाहीं. प्रत्येक वस्तूला शेवट ह्मणून आहे, परंतु आशेला मात्र नाहीं. ही बारा महिने व अठराकाळ सारखीच तरुण असते. तिला कधी वृद्धापकाळ नाहीं व मरण नाहीं. मरावयास टेंकलेल्या मनुष्यालासुद्धां मी अद्भुत जगेन अशी आशा असतेच. वरील ओव्यांत कवीनें 'आशेचें' केलेलें वर्णन फारच बहारदार आहे. आचार्यांचेही असेच मत आहे. 'वृद्धो-याति गृहित्वा दन्ढं तदपि न मुञ्चत्याशापिंडम्,' ही ओळ बहुतेकांच्या कानावरून गेलीच असेल !

'जवळ द्रव्य असतां पाहे । एकट्यानें निद्रा करूं नये ॥
 द्रव्यासी महाभय । सावध असावें सर्वदां ॥ १ ॥
 द्रव्य आशा धरिली जरी । सखे बंधु होती वैरी ॥
 द्रव्य तारी द्रव्य मारी । दोन्हीपरी असती कीं ॥ २ ॥'

भक्तविजय.

पहिल्या ओवींत व्यवहार कसा ओतप्रोत भरला आहे ! द्रव्य जवळ असून निष्काळजीपणानें वागलें असतां कसे दंगेघोषे होतात याचा अनुभव निदान प्रत्येकाला आहे. दुसऱ्या ओवींत कवीनें घनाची व्याख्या अगदीं यथायोग्य केली आहे. राहणी सरळ ठेविली असतां घन तारक होतें, पण जेथें राहणींत वक्रतेचा किंवा विरोधाचा भाव उत्पन्न होतो तेथें तें मारक होतें. या गोष्टीचाही अनुभव प्रत्येकाला पदोपदीं येणारा आहे.

'आलियासि बसा न ह्मणे । तो काय घालील मिष्टान्नभोजनें ॥
 कीं प्रयोगा नायकेचि करितां स्नानें । तो दक्षिणादान करील काय ?
 जो तुळसीसी न घाली जीवना । तो घालील काय प्रदक्षिणा ॥
 सज्जन देखोनि न करी नमना । तो सद्दना घेउनि न जाय ॥ २ ॥

जो वाट सांगिना पांथिकांसी । तो मंदिरीं कैसा ठाव देईल त्यासी ॥
जो स्वमुखें निंदी देवभक्तांसी । तो हरिकीर्तनीं न जाय ॥ ३ ॥ '

भक्तविजय.

धनलोभी मनुष्याची ओळख पटण्याकरितां कवीचे दृष्टांत खरोखरच मनोरम आहेत. जो फुकाचें तोंडानें ' या, बसा ' सुद्धां ह्मणत नाही तो जेवावयास काय घालणार ! जो तुळसीला नुसतें पाणी देखील घालीत नाही तो तुळसीला प्रदक्षिणा घालतो असें सांगणें ह्मणजे सशाला शिंग असतें असें ह्मणण्यासारखेंच आहे. त्याचप्रमाणें जो मनुष्य तोंडानें देवभक्तांची निंदा करितो तो मनुष्य हरिकीर्तनाला कितपत जात असेल बरें !

तुकाराम महाराजांचे अभंगांस दुष्ट मूर्खजन नावें ठेवीत असत. त्याविषयीं तो ह्मणतो.—

' सूर्यप्रकाश देखोन दृष्टी । हुंडुळ उगेंच जलपती पोटीं ॥
कीं पूर्वेस चंद्र येता निकटीं । तस्करांसी नावडे ॥ १ ॥
दातयाची ऐकोनि कीर्ति । कृपण उगेंचि धिःकारिती ॥
कीं दिव्यौषधी चमकतां रातीं । रोग तळमळती चित्तांत ॥ २ ॥
पंडितांची देखोन वक्तृत्वता । अजापाळ ह्मणती बडबडकथा ॥
गंधर्व सुस्वर गायन करितां । गर्दभ भुंकतां न राहती ॥ ३ ॥
बकुळीस सुगंध येता पाहें । पंगुळ वेळीस मानेल काय ॥
सुंदर कपिला असली गाय । तरी यवन काय पूजिती ॥ ४ ॥
ब्राह्मण प्रतिमेची पूजा करिती । अविध तयांसि फोडूं पाहती ॥
भाविक तुकयाचें कीर्तन ऐकती । विकल्पी निंदिती निजमुखें ५ ॥

वरील उताऱ्यांत कवीनें दृष्टांतांची कशा अगदीं रेलचेल उडवून दिली आहे पहा ! एढ्यावरून सहज लक्ष्यांत येईल कीं प्रतिपाद्य विषयाशीं तादात्म्य पावणें व आपलें ह्मणणें श्रोत्यांच्या मनांत चांगलें निंबवणें हे जे कवींचे मुख्य गुण ते महिपतीच्याठायीं चांगले वसत होते.

गोपीचंदाचें आणि त्याच्या पत्नीचें जें भाषण झालें त्याचें वर्णन कवि करितो.—

' परम सुकुमार तुमची कांती । वरी चर्चिली शुभ्र विभूती ॥
नाना उपचार भोग संपत्ती । टाकोनि अनुतापी कां झालां ॥१॥

तुमचे चरण नृपनाथा । कोणती येऊनि धुईल कांता ॥
 हेच बहुत वाटे चिंता । सांगा तत्वतां मजपार्शी ॥ २ ॥
 गोपीचंद देत उत्तर । गंगा यमुना सरिता थोर ॥
 माझे चरण निरंतर । धुतील माते सर्वथा ॥ ३ ॥
 यावरी बोले कुरंगनयनी । कोण तुझ्यां वैसवील भोजनीं ॥
 हे चिंता अपार मनीं । मजलागोनी वाटती ॥ ४ ॥
 गोपीचंद बोले प्रत्युत्तरीं । तृजपेशा माता घोघरीं ॥
 करतल भिक्षा निर्धारीं । निरंतर घालतील ॥ ५ ॥ '

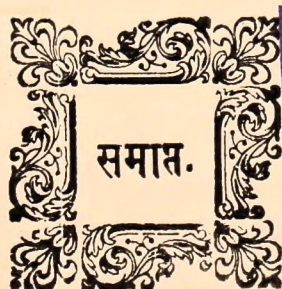
वरील प्रश्नोत्तरांत वैराग्याचें स्वरूप कवीनें किती प्रखर दाखविलें आहे ! ज्याचे दिवस जन्मादारभ्य सुखांत, विलासांत व राजकीय डामडौळांत गेलेले त्या राजपुत्राच्या तोंडून निघालेले वरील उद्गार वाचून कोणाचें मन थक्क होणार नाही ! हा कसला प्रभाव ! संतवचनाशिवाय दुसरा कसला असणार ! संतोपदेशाचें सामर्थ्यच असें अद्भुत आहे. मनांतल्या अनेक क्षुद्र विकारांना व तुच्छविषय बुद्धीला दटावण्याचें सामर्थ्य संतवचनांत आहे; चित्ताची शुद्धि करून तें ईश्वराकडे वळविण्याचें तेज संतांच्या उपदेशांत आहे; जीवाचें जीवपण मोडून त्याला ब्रह्मपदीं बसविण्याचें व स्वानंदांत नाचविण्याचें अद्भुत तेज संतवचनांत आहे; आतां अनुभवीक अशी एक लावणी देऊन हे प्रकर्ण आटोपतें घेऊं.

कलिमहात्म्य—लावणी.

पहातां पहातां धर्म बुडाला अधर्म झाला चहूंकडे । जिकडे तिकडे कळी मातला कठिण काल हा आला पुढें ॥ धृ० ॥ दात्याचे घरिं दरिद्र आलें कृपण धनाढ्य झाले कीं । पापि चिरायु पुण्यशील ते अल्पायुषिं गेले कीं । सत्कर्माचा लोप झाला दुष्कर्मिं जन भुलले कीं । स्वधर्म सांडुनि अधर्म वाटे कैसें कलियुग आलें कीं । पातकाचे डोंगर दिसती पुण्यलेश ना दृष्टि पडे ॥ जि० ॥ १ ॥ ब्राह्मण अनाचारी झाले शूद्राचार करतिल कीं । आसन घालुनि प्राणायामें उघडे करीत बसतिल कीं । देवताचर्चन गीता पठणाहि सदां सोंवळे राहातिल कीं । हस्त जोडुनि उभे विप्र हे कर्गतील त्यांस विनंती कीं । अस्नात हो सुस्नात पाडुनि तो विधाता मनीं रडे ॥ जिकडे तिकडे०

॥ २ ॥ शास्त्रि पुराणिक वैदिक पंडित व्याज दुहोत्रा घेतिल कीं । गृहस्थ बेरोजगारि बसले खुशाल शेती करितिल कीं । तरवार बांधुनि शिपायी झाले हातांत भाले घेतिल कीं । कन्या विक्रय करूं लागले कैक पोटें भरतिल कीं । जारकर्मी झाल्या गर्ती वेश्या बसल्या एकी-कडे ॥ जिकडे० ॥ ३ ॥ पुत्र पित्याचा द्वेष करीतो कांता पतीस मानीना । मायलेकिंचें भांडण होतें साम्बर जिब देति सुना । गुरु शिष्याच्या प्राण घेतो शिष्य गुरूकडे पाहेना । बंधुबंधुशीं वैर चाललें बहिण भावासि बोलेना । सेवक स्वामिसि मारूं पहातो स्वामी सेवका वैर पडे ॥ जि० ॥ ४ ॥ कीर्तनसमयीं निद्रा येती नाचामध्ये दंग पडे । साधुसंतासीं दृष्टिस पहातां कपाळासि तें पित्त चडे । नाम स्मरणी वाचा बसली विषयी गाणे चिर्ती जडे । नरहरि सद्गुरु-भजनी महिपती जडला हा मज समज पडे । कडकड कडकड वाजवि टाळी उगाच पहातो तोंडाकडे ॥ जिकडे० ॥ ५ ॥

तात्पर्य संतोपदेशांत व संतवचनांत अशी कांहीं अपूर्व जादू मरली आहे की, संतवचन एकदां कानांत फुंकण्याचाच काय तो अवकाश की, 'ब्रह्मानंदी लागली टाळी । कोण देहांतें सांभाळी ॥ १ ॥' अशी अवस्था झालीच ! त्याच्या अंगीं अपूर्व वैराग्य बाणतें व त्याला सर्वत्र ईश्वराचे व्यापक स्वरूप दिसूं लागतें. असें तेज महीपतीच्या वचनांत भरलेलें आहे; तें वाचकांनीं अजमावून पहावें. एका शितावरून हंडामर माताची परीक्षा होते, या न्यायानें वर दिलेल्या दहा पांच उताऱ्यांवरून महीपतीच्या काव्याची वाचकांना परीक्षा करितां येईल.

लोकमित्र

(मासिक पुस्तक.)

आज १७ वर्षे हें मा. पुस्तक खानापूर येथें मि. मीत-
पणें प्रसिद्ध होत आहे. आलीकडे यांत सचित्र चरित्रें
वगैरे चटकदार विषय येत असतात. लेखक विद्वान आहेत;
मधुन मधुन कूटप्रश्न असतात ते सोडविणारास रोखीचीं
आणि पुस्तकांची बक्षीस मिळतात. दरमहा या कनि
चरित्रांच्या साऱ्याचीं २४ किंवा ३२ पर्यंत पुढें असतात.
एक वर्गणीवर तवीन मिळवून देणारास बक्षीस ठेविणें
आहे. प्रत्येकानें मित्रादा आश्रय द्यावा; वर्षाची वर्गणी
बक्षीस पुस्तकांसह ४१७ आणे, किंवा टपालखर्च नि.
पत्ता-लोकमित्रकर्ते पोष्ट खानापूर जि० बेळगांव.

पुणे वराठी प्र. म. म.

प. म. १९७९

